

ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ / 2026 №3

В
Е
С
Т
Н
И
К

ПРОСТРАНСТВО УЧЕНЫХ В МИРЕ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

БИШКЕК 2026

ВЕСТНИК ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ / 2026 №3

Электронный периодический научный журнал

ОСНОВНЫЕ РАЗДЕЛЫ:

01.00.00 ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

02.00.00 ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

03.00.00 БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

04.00.00 ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

05.00.00 ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

06.00.00 СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

07.00.00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

08.00.00 ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

09.00.00 ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

10.00.00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

11.00.00 ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

12.00.00 ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

13.00.00 МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

14.00.00 ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

15.00.00 ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

16.00.00 СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

17.00.00 ПОЛИТОЛОГИЯ

18.00.00 КУЛЬТУРОЛОГИЯ

19.00.00 ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

20.00.00 НАУКА О ЗЕМЛЕ

ВЕСТНИК ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ / 2026 №3

Электронный периодический научный журнал

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

АПСАМАТОВА БАРЧЫНАЙ МЕЛИСОВНА – Генеральный директор ОсОО «БЭА ком».
Главный редактор Вестник пространство учёных в мире. (Бишкек, Кыргызстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

ЧОРТОМБАЕВ УЛАН ТЫРГООТОВИЧ – Доктор экономических наук, профессор, директор Кыргызского научно-исследовательского института ирригации при Министерстве сельского хозяйства Кыргызской Республики, заместитель главного редактора журнала Вестник пространство учёных мира (Бишкек, Кыргызстан).

КЕРИМОВ ТОЛОГОН КЕРИМОВИЧ – Советник Генерального директора ОсОО «БЭА ком», Магистр экономических и политических наук, Заместитель Главного редактора, координатор Вестник пространство ученых в мире (Бишкек, Кыргызстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Умарова Мария Умаровна - Доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой прикладной информатики и информационных технологий Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина.

Асаналиев Абдыбек Жекшеевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры растениеводства и защита растений, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Чортонбаев Тыргоот Джумадиевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры биотехнологии и химии Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Омуралиев Нурбек Ашимканович – Доктор социологических наук, профессор, Центр социальных исследований Национальной академии наук Кыргызской Республики

Сабирова Умида Фархадовна – Доктор социологических наук, профессор. Заместитель главного редактора журнала ВАК "Гуманитарные науки". Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ажибаева Айнура Жакшимбековна - Доктор педагогических наук, профессор. Таласский государственный университет

Жумалиев Самат Субанкулович - Доктор филологических наук, профессор. Таласский государственный университет

Сулайманова Света Мукашовна - Доктор физико-математических наук, профессор кафедры прикладная информатика и информационные технологии. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина.

Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор. Заведующий кафедрой лесоводства и плодоводства факультета агрономии и лесного хозяйства, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Жумалиев Тургунбек Жолдошалиевич - Кандидат физико-математических наук, доцент, Декан факультета Экономики и менеджмента. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина

Кудайбергенова Жылдыз Абыкановна - Кандидат педагогических наук, доцент. заведующая кафедрой отделения среднего профессионального образования «Информационные технологии» Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Андашев Улан Турдубекович - Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, трудового и экологического права. Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына

Ибраева Нурила Мукашевна - Кандидат экономических наук, доцент. Заведующая отделом аспирантуры и докторантуры Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Исмаилова Кульнара Джанчаровна - Кандидат технических наук, доцент кафедры гидротехнического строительства Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Исмаилов Аскарбек Кожомбекович - Кандидат юридических наук, доцент, декан факультета Гуманитарных и естественных наук Международного Кувейтского

РАЗДЕЛ. ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 37.013.75

Ажыбалы кызы Айпери

Т.Бекболотов атындагы

Аксы колледжинин ЭТИ ПЦК башчысы

Аксы району, Кербен шаары

e-mail: azybalykyzajperi@gmail.com

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ДООРУНДА ГУМАНИЗМ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯ: ЫСЫК-КӨЛ ФОРУМУНУН ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛЫК ДИАЛОГДОГУ ОРДУ

Аннотация: бул макалада жасалма интеллект доорунда гуманизм жана технологиянын өз ара байланышы комплекстүү илимий талдоого алынат. Азыркы глобалдашуу жана санариптик трансформация шартында билим берүү системасы структуралык жана мазмундук өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Жасалма интеллект технологиялары окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен бирге билим берүүнүн мазмунун, методдорун жана формаларын жаңылоодо. Ошол эле учурда инсандык баалуулуктарды, моралдык принциптерди жана гуманисттик идеяларды сактоо маселеси өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Макалада Ысык-Көл форумунун цивилизациялык диалогдогу ролу талданып, анын гуманисттик баалуулуктарды глобалдык деңгээлде жайылтуудагы мааниси негизделет.

Түйүндүү сөздөр: жасалма интеллект, гуманизм, санариптик технологиялар, билим берүү, инновация, цивилизациялык диалог, Ысык-Көл форуму.

Ажыбалы кызы Айпери

председатель ПЦК

экономико-технических дисциплин

Аксыякского колледжа имени Т. Бекболотова

Аксыякский район, город Кербен

e-mail: azybalykyzajperi@gmail.com

ГУМАНИЗМ И ТЕХНОЛОГИИ В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: МЕСТО ФОРУМА «ИСИК-КУЛЬ» В НОВОМ ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ДИАЛОГЕ

Аннотация: в статье комплексно анализируется взаимосвязь гуманизма и технологий в эпоху искусственного интеллекта. Рассматриваются трансформации системы образования в условиях цифровизации, а также влияние искусственного интеллекта на содержание и методы обучения. Особое внимание уделяется сохранению гуманистических ценностей в образовательной среде. Обосновывается роль Иссык-Кульского форума как платформы цивилизационного диалога и распространения гуманистических идей на глобальном уровне.

Ключевые слова: искусственный интеллект, гуманизм, образование, цифровые технологии, инновации, цивилизационный диалог.

Ajybaly kyzy Aiperi

Head of the Cycle Commission of Economic
and Technical Disciplines
T. Bekbolotov Aksy College
Aksy District, Kerben city
e-mail: azybalykyzyajperi@gmail.com

HUMANISM AND TECHNOLOGY IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE PLACE OF THE ISIK-KUL FORUM IN THE NEW CIVILIZATIONAL DIALOGUE

Abstract: *this article provides a comprehensive analysis of the relationship between humanism and technology in the era of artificial intelligence. It examines the transformation of the education system under digitalization and the impact of AI on teaching methods and content. Particular attention is given to preserving humanistic values in the educational environment. The role of the Issyk-Kul Forum as a platform for civilizational dialogue and the promotion of global humanistic ideas is substantiated.*

Key words: *artificial intelligence, humanism, education, digital technologies, innovation, civilizational dialogue.*

Киришүү

Бүгүнкү күндө дүйнөдө жүрүп жаткан санариптик трансформация билим берүү системасына олуттуу өзгөрүүлөрдү алып келүүдө [2, 45-б.]. Айрыкча жасалма интеллект технологиялары окутуунун сапатын жогорулатууда, билим берүү процессин индивидуалдаштырууда жана жаңы педагогикалык ыкмаларды киргизүүдө чоң роль ойноодо [3, 34-б.; 4, 52-б.]. Мындай өзгөрүүлөр билим берүүдө инновациялык мамилелерди талап кылат [2, 78-б.].

Ошол эле учурда, технологиянын ыкчам өнүгүшү адамзаттын руханий дүйнөсүнө, баалуулуктарына жана социалдык мамилелерине түздөн-түз таасир этүүдө [5, 19-б.]. Бул жагдай гуманизм маселесин кайрадан биринчи планга чыгарат [1, 98-б.]. Билим берүү системасы жөн гана маалымат берүүчү механизм болбостон, инсанды калыптандыруучу негизги социалдык институт болуп саналат [1, 120-б.].

Конференциянын маалымат катында белгиленгендей, санариптик технологиялар билим берүү системасында актуалдуу багыт болуп, анын өнүгүү тенденцияларын изилдөө маанилүү милдет болуп эсептелет. Бул контекстте жасалма интеллект менен гуманизмдин өз ара байланышын талдоо өзгөчө илимий мааниге ээ [3, 88-б.].

Негизги бөлүк

1. Жасалма интеллект технологияларынын билим берүү системасындагы ролу

Жасалма интеллект билим берүүдө революциялык өзгөрүүлөрдү алып келди [3, 21-б.]. Ал төмөнкү негизги багыттарда колдонулууда:

- окуучулардын билим деңгээлин автоматтык талдоо [3, 56-б.];
- адаптивдүү окутуу системаларын түзүү [4, 73-б.];
- санариптик билим берүү платформаларын өнүктүрүү [2, 101-б.];
- виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук (AR/VR) технологияларын интеграциялоо [4, 65-б.].

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жасалма интеллект студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутууну уюштурууга мүмкүндүк берет [3, 67-б.; 4, 90-б.]. Бул болсо билим берүүнүн сапатын жогорулатууга шарт түзөт [2, 134-б.].

Бирок, технологиялык мүмкүнчүлүктөрдүн кеңейиши менен бирге, педагогикалык жана этикалык маселелер да пайда болууда [5, 41-б.]. Айрыкча маалыматтын ашыкча болушу, адам менен тех-

нологиянын ортосундагы байланыштын өзгөрүшү сыяктуу көйгөйлөр көңүл бурууну талап кылат [5, 58-б.].

2. Гуманизм принциптери жана алардын билим берүүдө орду

Гуманизм — бул адамды эң жогорку баалуулук катары караган философиялык жана педагогикалык концепция [1, 45-б.]. Инсанга багытталган окутуу теориясы боюнча билим берүү процессинин борборунда студент жана окуучу турат [1, 154-б.].

Гуманисттик билим берүү төмөнкү принциптерге негизделет:

- инсандык өнүгүүгө багыт алуу [1, 167-б.];
- эркиндик жана жоопкерчилик [1, 172-б.];
- чыгармачылык ой жүгүртүү [2, 89-б.];
- моралдык баалуулуктарды калыптандыруу [5, 27-б.].

Эгерде технологиялар бул принциптерди колдобосо, анда билим берүү процесси формалдуу мүнөзгө өтүп кетүү коркунучу бар [2, 140-б.]. Ошондуктан жасалма интеллектти колдонууда гуманисттик баалуулуктар негизги орунда турушу керек [5, 33-б.].

3. Технология жана гуманизм: интеграция маселеси

Азыркы учурда эң маанилүү маселелердин бири — технология менен гуманизмди айкалыштыруу [4, 44-б.]. Бул багытта төмөнкү негизги принциптерди кармануу зарыл:

1. Адам – негизги баалуулук

Технология адамга кызмат кылышы керек, тескерисинче эмес [5, 12-б.].

2. Этикалык жоопкерчилик

Жасалма интеллектти колдонууда моралдык нормалар сакталууга тийиш [5, 23-б.].

3. Санариптик маданият

Колдонуучулар технологияларды туура жана жоопкерчиликтүү пайдаланууга үйрөнүшү керек [2, 156-б.].

Holmes W. белгилегендей, келечектеги билим берүү “адам + технология” моделине негизделиши керек [4, 89-б.].

4. Ысык-Көл форумунун цивилизациялык диалогдогу ролу

Ысык-Көл форуму — бул дүйнөлүк интеллектуалдардын, саясатчылардын жана илимпоздордун ортосундагы диалог аянтчасы [5, 61-б.]. Ал адамзаттын глобалдык көйгөйлөрүн талкуулоого багытталган [5, 74-б.].

Форумдун негизги өзгөчөлүктөрү:

- маданияттар аралык диалогду өнүктүрүү [5, 80-б.];
- глобалдык баалуулуктарды сактоо [1, 210-б.];
- гуманисттик идеяларды жайылтуу [1, 198-б.];
- технологиялык өнүгүүнүн социалдык кесепеттерин талдоо [4, 102-б.].

Жасалма интеллект доорунда мындай форумдардын ролу өзгөчө жогорулайт [4, 115-б.]. Себеби алар технологиялык прогресс менен адамзаттын руханий дүйнөсүнүн ортосундагы тең салмактуулукту сактоого жардам берет [5, 92-б.].

5. Жаңы цивилизациялык парадигма жана билим берүү

Азыркы доордо жаңы цивилизациялык модель калыптанууда [3, 120-б.]. Бул модель төмөнкү формула менен мүнөздөлөт:

“Технология + гуманизм = туруктуу өнүгүү”

Бул парадигма билим берүү системасында төмөнкү өзгөрүүлөрдү талап кылат:

- санариптик компетенттүүлүктү өнүктүрүү [2, 165-б.];
- критикалык ой жүгүртүүнү калыптандыруу [2, 172-б.];
- этикалык жоопкерчиликти күчөтүү [5, 23-б.];

- өмүр бою билим алуу концепциясын өнүктүрүү [3, 144-б.].

ЮНЕСКОнун отчетунда белгиленгендей, жасалма интеллект билим берүүдө колдонулганда адам укуктары жана этикалык нормалар сакталууга тийиш [5, 23-б.].

Талкуулоо жана изилдөөнүн натыйжалары

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү жыйынтыктар аныкталды:

- Жасалма интеллект билим берүү системасын жаңы деңгээлге көтөрөт, бирок ал гуманизм принциптери менен айкалышканда гана эффективдүү болот [3, 155-б.; 5, 40-б.].

- Ысык-Көл форуму глобалдык диалогду өнүктүрүүдө жана гуманисттик баалуулуктарды сактоодо маанилүү роль ойнойт [5, 88-б.].

- Билим берүү системасында технологияларды колдонуу адамдын интеллектуалдык гана эмес, руханий өнүгүүсүнө да багытталышы керек [1, 230-б.].

Корутунду

Жасалма интеллект доору — бул мүмкүнчүлүктөр менен бирге чоң жоопкерчиликтерди да талап кылган мезгил [4, 130-б.]. Билим берүү системасы технологиялык инновациялар менен гуманисттик баалуулуктардын ортосундагы тең салмактуулукту сактоого тийиш [1, 245-б.].

Ысык-Көл форуму сыяктуу эл аралык платформалар бул процессте маанилүү роль ойнойт [5, 101-б.]. Алар цивилизациялык диалогду өнүктүрүү менен адамзаттын жалпы баалуулуктарын сактоого жана келечек муундарды туура багыттоого жардам берет [5, 110-б.].

Демек, келечектеги билим берүү системасы — бул технологиялык жактан өнүккөн, бирок гуманизмге негизделген система болушу керек [3, 180-б.].

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б.: Улуу тоолор, 2015. – 384 б.
2. Полат Е.С. Новые педагогические технологии. – М., 2020. – 272 с.
3. Luckin R. Artificial Intelligence in Education. – London, 2018. – 256 p.
4. Holmes W. AI and the Future of Learning. – Paris, 2019. – 198 p.
5. ЮНЕСКО. Искусственный интеллект и образование. – Париж, 2021. – 150 б.
6. Наумченко И.Л. Самостоятельный учебный труд студентов. – Саратов, 1994. – 148 с.

Мергембаева А. Уркумбаева Г.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИП ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация: Бул макалада санарип экономикасынын негизги түшүнүгүн жана маанисин аныктоо, Кыргызстанда санариптештирүү процессинин өнүгүү абалы жана анын экономикалык аспектилери, көйгөйлөрү жана келечек мүмкүнчүлүктөрү каралат. Өлкөнүн санариптик экономикага өтүү жолундагы негизги маселелер, санариптик инфраструктуранын өнүгүү деңгээли, мамлекеттик саясаттын ролу жана санариптик технологиялардын экономикалык өсүшкө тийгизген таасири талданып, талда-нат.

Ошондой эле санариптик трансформацияны ишке ашырууда кездешкен негизги экономикалык тоскоолдуктар жана аларды чечүү жолдору, Кыргызстандагы санариптик инфраструктуранын азыркы абалын талдоо, өнүгүүгө тоскоол болгон негизги факторлорду аныктоо, санарип экономикасын өнүктүрүү үчүн сунуштарды иштеп чыгуу каралат. Өлкөдө электрондук өкмөт, онлайн банкинг, санариптик соода жана финтех кызматтары өнүгүп келе жатат. Бирок бул тармакта инфраструктура, мыйзамдык база жана кадр маселелери дагы эле актуалдуу бойдон калууда. Бул макалада ушул маселелер талданып, аларды чечүү жолдору каралат.

Негизги сөздөр: санариптештирүү, санарип экономикасы, инновация, маалымат технологиялары, модернизация, глобалдашуу, “Түндүк” системасы, eGov, онлайн салык төлөмдөрү, IT-кадр, финтех стартап.

Мергембаева А. Уркумбаева Г.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные понятия и значение цифровой экономики, а также анализируется состояние развития процессов цифровизации в Кыргызстане и их экономические аспекты. Исследуются основные проблемы и перспективные возможности развития цифровой экономики. Рассматриваются ключевые вопросы перехода страны к цифровой экономике, уровень развития цифровой инфраструктуры, роль государственной политики и влияние цифровых технологий на экономический рост.

Кроме того, анализируются основные экономические барьеры, возникающие при реализации цифровой трансформации, и пути их решения. Проводится анализ современного состояния цифровой инфраструктуры Кыргызстана, определяются основные факторы, препятствующие ее развитию, а также разрабатываются предложения по развитию цифровой экономики.

В настоящее время в стране активно развиваются электронное правительство, онлайн-банкинг, цифровая торговля и финтех-услуги. Однако в данной сфере все еще остаются актуальными проблемы, связанные с недостаточным уровнем инфраструктуры, несовершенством нормативно-правовой базы и нехваткой квалифицированных кадров. В статье анализируются данные проблемы и предлагаются возможные пути их решения.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, инновации, информационные технологии, модернизация, глобализация, система «Түндүк», электронное правительство (eGov), онлайн-уплата налогов, IT-кадры, финтех-стартап.

DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation : This article examines the main concepts and significance of the digital economy, as well as analyzes the current state of digitalization processes in Kyrgyzstan and their economic aspects. The study also explores the key challenges and future opportunities for the development of the digital economy. It considers the main issues related to the country's transition to a digital economy, the level of development of digital infrastructure, the role of government policy, and the impact of digital technologies on economic growth.

In addition, the article analyzes the main economic barriers encountered in the implementation of digital transformation and possible ways to overcome them. The current state of digital infrastructure in Kyrgyzstan is evaluated, the key factors hindering its development are identified, and recommendations for the development of the digital economy are proposed.

Currently, electronic government services, online banking, digital trade, and fintech services are gradually developing in the country. However, issues such as insufficient infrastructure, an underdeveloped legal framework, and a shortage of qualified specialists remain relevant in this field. The article analyzes these problems and suggests possible solutions.

Keywords: digitalization, digital economy, innovation, information technologies, modernization, globalization, “Tunduk” system, e-government (eGov), online tax payments, IT specialists, fintech startup.

Киришүү

Санарип экономикасы – бул маалымат технологиялары, интернет, электрондук соода, санариптик төлөм системалары жана онлайн кызмат көрсөтүүлөрдүн негизинде өнүккөн жаңы экономикалык модель.

Азыркы глобалдашуу шартында маалыматтык технологиялар жана санариптик чечимдер дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүнүн маанилүү факторлорунун бири болуп калды. Санариптик технологиялар өндүрүштү, кызмат көрсөтүүнү жана мамлекеттик башкарууну модернизациялоого чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Кыргызстан да бул процесстен четте калбай акыркы жылдары санариптик трансформацияны ишке ашырууга багытталган бир катар реформаларды жүргүзүп келет. Мамлекеттик кызматтарды электрондук форматка өткөрүү, электрондук сооданы өнүктүрүү, мобилдик төлөмдөрдү кеңейтүү жана билим берүү системасында санариптик технологияларды колдонуу сыяктуу иш-чаралар жүргүзүлүүдө.

Кыргызстанда санариптештирүүнүн өнүгүү абалы

Акыркы жылдары Кыргызстанда санариптик өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн мамлекеттик программалар ишке ашырылууда. Санариптик трансформация мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга жана экономикалык өсүштү камсыз кылууга багытталган.

Бүгүнкү күндө өлкөдө электрондук өкмөт системасы, онлайн кызмат көрсөтүүлөр, электрондук төлөм системалары жана мобилдик банкинг активдүү өнүгүп жатат. Бул процесстер жарандардын мамлекеттик кызматтарды алуу мүмкүнчүлүгүн жеңилдетип, убакытты үнөмдөөгө жардам берет. Мындан тышкары, бизнес секторунда да санариптик технологиялар кеңири колдонулууда. Компаниялар өз ишин автоматташтыруу, электрондук соода жүргүзүү жана кардарлар менен онлайн байланыш түзүү аркылуу атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда.

Мамлекеттик деңгээлде “Санарип Кыргызстан 2019–2023” программасы ишке ашырылган. Электрондук кызмат көрсөтүүлөр (“Түндүк” системасы, eGov, онлайн салык төлөмдөрү) иштеп жатат. Электрондук соода жана мобилдик банкинг кеңейүүдө (MBank, Optima 24, Elsom ж.б.). Бирок интернеттин сапаты, аймактардагы байланыштын жетишсиздиги жана IT-кадрлардын аздыгы чоң көйгөй бойдон калууда.

Информационные технологии

Санариптештирүүнүн экономикалык артыкчылыктары

Санариптик технологиялар экономиканын натыйжалуулугун жогорулатууга чоң салым кошот.

Биринчиден, бизнес процесстерди автоматташтыруу өндүрүштүк чыгымдарды азайтып, иштин ылдамдыгын жогорулатат.

Экинчиден, санариптик экономика жаңы жумуш орундарын түзөт. Айрыкча маалыматтык технологиялар тармагында жаңы адистиктер пайда болууда. Бул жаш адистер үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Үчүнчүдөн санариптештирүү инвестицияларды тартууга жардам берет. Инновациялык инфраструктуранын өнүгүшү чет өлкөлүк инвесторлор үчүн жагымдуу шарттарды түзөт жана электрондук кызматтар бюрократиялык тоскоолдуктарды азайтып, ишкердик чөйрөнү жакшыртат.

Санариптештирүүдөгү негизги экономикалык көйгөйлөр

Кыргызстанда санариптик трансформацияны ишке ашырууда бир катар көйгөйлөр бар.

- Санарип инфраструктуранын тең салмактуу эмес өнүгүшү (шаар – айыл айырмасы); Айрым аймактарда интернет байланышынын сапаты

төмөн болуп, бул электрондук кызматтарды толук пайдаланууга тоскоолдук жаратат

- Маалымат коопсуздугунун жетишсиздиги;
- Калктын санарип сабаттуулугунун төмөндүгү;
- Мыйзамдык жана салыктык базанын жетишсиздиги.
- Инвестициянын жетишсиздиги. Санариптик долбоорлорду ишке ашыруу үчүн ири финансылык ресурстар талап кылынат.
- IT адистеринин жетишсиздиги. Билим берүү системасында заманбап санариптик компетенцияларды өнүктүрүү зарыл.

Санариптик экономиканы өнүктүрүү жолдору

Кыргызстанда санариптик экономиканы өнүктүрүү үчүн бир катар чараларды ишке ашыруу зарыл

- IT билим берүүнү өнүктүрүү жана жаш адистерди колдоо;
 - Электрондук сооданы жана финтех стартаптарды стимулдаштыруу;
 - Мамлекеттик кызматтарды толук санариптештирүү;
 - Эл аралык IT-компаниялар менен кызматташтыкты кеңейтүү;
- санариптик инфраструктураны кеңейтүү жана интернетти жеткиликтүүлүктү жакшыртуу керек;

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, санариптештирүү Кыргызстан экономикасынын өнүгүүсүндө маанилүү роль ойнойт. Ал экономиканын натыйжалуулугун жогорулатып, жаңы технологияларды киргизүүгө жана инновацияларды өнүктүрүүгө шарт түзөт. Ошол эле учурда санариптик трансформацияны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн инфраструктуралык, финансылык жана кадрдык маселелерди чечүү зарыл. Мамлекеттик саясатты туура жүргүзүү жана инновацияларды колдоо аркылуу Кыргызстан санариптик экономиканын мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалана алат.

Санарип экономикасы — Кыргызстан үчүн жаңы экономикалык мүмкүнчүлүктөрдүн ачкычы. Ал өндүрүштү оптималдаштырууга, ишкердикти өнүктүрүүгө жана мамлекеттик кызмат көрсөтүүнүн сапатын жакшыртууга өбөлгө түзөт. Бирок бул үчүн инфраструктураны жакшыртуу, кадрларды даярдоо жана мыйзамдык негизди бекемдөө зарыл. Эгер бул багыттагы иштер системалуу жүргүзүлсө, Кыргызстан Борбор Азиядагы санариптик борборлордун бирине айланышы толук мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын санариптик өнүгүү программалары.
2. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтары.
3. Эркин-Тоо КРнын мамлекеттик расмий гезити №103 (3760) 30.12.2025-ж. «Санариптик кыз-

Информационные технологии

маттар-жарандарга ыңгайлуулукту шарттайт” КРнын Президентинин Иш башкармасына караштуу “Кызмат” мамлекеттик мекемесинин директору Жапаров А.

4. Эркин-Тоо КРнын мамлекеттик расмий гезити №31 (3687) 25.04.2025-ж.

“Санарип сом улуттук валютанын бир түрү болмокчу” КР Улуттук банкынын Санарип сом долбоордук тобунун жетекчиси Бакесариева А.

5. Эркин-Тоо КРнын мамлекеттик расмий гезити №24 (3680) 1.04.2025-ж.

“Санариптештирүү саясаты жаңы сапаттарга көтөрүлүүдө” КР Президентинин иш башкаруучусу Туманбаев К.

Kurbanbekova Aizat Orozalievna
Head of the Cycle Commission of Humanities
T. Bekbolotov Aksy College
Kerben city, Aksy district
e-mail: ajzat1978@gmail.com

САНАРИП МЕЙКИНДИКТЕГИ УЛУТТУК ТИЛ ЖАНА УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯНЫН КӨЙ-ГӨЙЛӨРҮ

Аннотация: Бул макалада санарип мейкиндикте кыргыз тилинин колдонулушунун учурдагы абалы, анын өнүгүшүнө тоскоол болгон негизги көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору талданат. Глобалдашуу жана технологиялык өнүгүү шартында көптөгөн улуттук тилдер сыяктуу эле кыргыз тили да санариптик чөйрөдө жаңы чакырыктарга туш болууда. Макалада интернеттеги кыргыз тилинин жайылышы, программалык камсыздоодо колдонулушу, контенттин жетишсиздиги, орфографиялык бирдиктүүлүктүн сакталбашы жана технологиялык ресурстардын жетишсиздиги сыяктуу маселелер каралат. Ошондой эле билим берүү системасында, медиа тармагында жана мамлекеттик саясатта жүргүзүлүшү керек болгон чаралар сунушталат.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, санарип мейкиндик, интернет, тил саясаты, санариптик технологиялар, тилди сактоо, жасалма интеллект, сайт, портал веб сайт, билим берүү порталдары, блогдор, интерактивдүү платформалар, видеоконтент.

Курбанбекова Айзат Орозалиевна,
председатель ПЦК гуманитарных дисциплин
Аксыйского колледжа имени Т. Бекболотова
Аксыйский район, г. Кербен
e-mail: ajzat1978@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация: В данной статье анализируется текущее состояние использования кыргызского языка в цифровом пространстве, а также основные проблемы, препятствующие его развитию, и пути их решения. В условиях глобализации и стремительного развития технологий, как и многие другие национальные языки, кыргызский язык сталкивается с новыми вызовами в цифровой среде. В статье рассматриваются такие вопросы, как распространение кыргызского языка в интернете, его использование в программном обеспечении, недостаток контента, несоблюдение орфографического единства и нехватка технологических ресурсов. Также предлагаются меры, которые необходимо реализовать в системе образования, медиа-сфере и государственной политике.

Ключевые слова: кыргызский язык, цифровое пространство, интернет, языковая политика, цифровые технологии, сохранение языка, искусственный интеллект, сайт, портал, веб-сайт, образовательные порталы, блоги, интерактивные платформы, видеоконтент.

Kurbanbekova Aizat Orozalievna,
Head of the Cycle Commission of Humanities
T. Bekbolotov Aksy College
Kerben city, Aksy district
e-mail: ajzat1978@gmail.com

PROBLEMS OF THE NATIONAL LANGUAGE AND NATIONAL IDEOLOGY IN THE DIGITAL SPACE

Abstract: This article analyzes the current state of the use of the Kyrgyz language in the digital space, as well as the main problems hindering its development and possible solutions. In the context of globalization and rapid technological advancement, like many other national languages, the Kyrgyz language faces new challenges in the digital environment. The article examines issues such as the spread of the Kyrgyz language on the Internet, its use in software, the lack of content, the inconsistency of orthographic standards, and the shortage of technological resources. It also proposes measures that should be implemented in the education system, media sector, and state policy.

Keywords: Kyrgyz language, digital space, Internet, language policy, digital technologies, language preservation, artificial intelligence, website, portal, web site, educational portals, blogs, interactive platforms, video content.

Киришүү

XXI кылым маалыматтык технологиялардын жана интернеттин кылымы болуп калды [5]. Азыркы учурда дүйнө калкынын басымдуу бөлүгү маалыматты санарип мейкиндик аркылуу алып, байланыш түзүп, билим алууда. Ушундай шартта улуттук тилдердин санарип чөйрөдөгү орду жана ролу өтө маанилүү болуп калды [2].

Кыргыз тили — Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат жана ал элдин маданий, тарыхый жана руханий мурасын сактоонун негизги куралы болуп эсептелет [3]. Бирок санарип технологиялардын тез өнүгүшү кыргыз тили үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү гана эмес, ошондой эле бир катар көйгөйлөрдү да жаратууда [4].

Интернеттеги маалыматтын басымдуу бөлүгү англис, орус жана башка ири тилдерде жайгашкан [11]. Бул жагдай кыргыз тилин колдонуу мүмкүнчүлүгүн чектеп, жаш муундун башка тилдерге көбүрөөк кайрылуусуна алып келүүдө.

Эгер тил санарип мейкиндикте жетиштүү деңгээлде колдонулбаса, анда анын коомдогу ролу бара-бара азайышы мүмкүн [1].

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, XXI кылымда тилдин жашап кетиши анын интернеттеги жана технологиядагы колдонулушуна түздөн-түз байланыштуу [10].

Кыргыз тилинин санарип мейкиндиктеги учурдагы абалы

Акыркы жылдары кыргыз тилинин интернеттеги колдонулушу бир аз кеңейип жатат [5]. Кыргыз тилиндеги веб-сайттар, блогдор, жаңылык порталдары жана социалдык тармактардагы баракчалар көбөйүүдө.

Мисалы:

- кыргыз тилиндеги жаңылык сайттары
- онлайн китепканалар
- билим берүү порталдары
- кыргызча видеоконтент

Социалдык тармактарда кыргыз тилинин колдонулушу өзгөчө активдүү байкалат. Колдонуучулар өз ойлорун кыргызча жазып, кыргыз тилиндеги контентти бөлүшүп жатышат. Ошого карабастан, жалпы интернеттеги маалымат көлөмүнө салыштырмалуу кыргыз тилиндеги маалымат абдан аз бой-

дон калууда [11].

Санарип мейкиндиктеги кыргыз тилинин негизги көйгөйлөрү

Кыргыз тилиндеги сапаттуу санариптик материалдардын саны аз [4]. Айрыкча төмөнкү тармактарда маалымат жетишсиз:

- илимий макалалар
- окуу материалдары
- техникалык маалыматтар
- электрондук китептер

Бул жагдай студенттер менен изилдөөчүлөрдү башка тилдердеги булактарды колдонууга мажбур кылууда [9].

Орфографиялык жана тилдик нормалардын сакталбашы социалдык тармактарда кеңири кездешет [2]. Колдонуучулар:

- орусча жана кыргызча аралаш жазышат
- латиница менен жазышат
- кыскартылган формаларды колдонушат

Бул көрүнүш мамлекеттик тилибиздин стандарттык формасын сактоого тоскоол болот.

Кыргыз тилин санарип мейкиндикте өнүктүрүү жолдору

Мамлекет санарип технологияларда кыргыз тилинин колдонулушун колдоого тийиш [3]. Бул үчүн:

- кыргыз тилиндеги программаларды иштеп чыгуу
- санариптик китепканаларды түзүү
- кыргызча билим берүү платформаларын өнүктүрүү

Билим берүү системасында санарип технологияларды колдонуу маанилүү фактор болуп саналат [10].

Мисалы:

- онлайн курстар
- электрондук окуу китептери
- интерактивдүү платформалар

Бул жаш муундун кыргыз тилин технология менен байланышта колдонушуна жардам берет.

Жасалма интеллект жана тил технологиялары

XXI кылымда жасалма интеллект технологиялары кыргыз тилинин өнүгүүсүнө чоң мүмкүнчүлүк түзүүдө [11].

Мисалы:

- автоматтык котормо системалары
- үн менен башкаруу
- текст анализдөө

Табигый тилди иштетүү технологиялары (NLP) азыркы учурда активдүү өнүгүүдө [4].

Мындай технологияларды өнүктүрүү кыргыз тилинин дүйнөлүк санарип чөйрөсүндө кеңири колдонулушуна шарт түзөт.

Жасалма интеллект доорундагы мамлекеттик тилдин орду

XXI кылым технологиялык революциялардын жаңы баскычын башынан өткөрүп жатат [11].

Мындай өзгөрүүлөр тил маселесине да түздөн-түз таасир этет. Кыргызстанда мамлекеттик тил катары кыргыз тили кабыл алынган жана анын статусу мыйзам аркылуу бекемделген [3].

Бирок санариптик платформаларда ири тилдер үстөмдүк кылгандыктан, мамлекеттик тилдин ордун сактоо маселеси актуалдуу болуп жатат [1].

Санариптик технологиялар жана тил маселеси

Интернеттеги контенттин көпчүлүгү дүйнөлүк ири тилдерде жазылган [11].

Бул жагдай чакан тилдер үчүн кыйынчылыктарды жаратат [1].

Мындай көйгөйдү чечүү үчүн:

- мамлекеттик тилде электрондук ресурстарды түзүү
- программаларды иштеп чыгуу
- онлайн билим берүү платформаларын өнүктүрүү

Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары

Жасалма интеллект доорунда мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн:

Биринчи — билим берүү [10]

Экинчи — технологиялык өнүгүү [4]

Үчүнчү — маданий саясат [2]

Төртүнчү — илимий изилдөөлөр

Жасалма интеллект доорунда тилди сактоо маселеси

Дүйнөдө көптөгөн тилдер жоголуу коркунучунда турат [11].

Тилди сактоо үчүн:

- санариптик архивдер
- адабий мурастар
- жаш муунду кызыктыруу

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, санарип мейкиндикте кыргыз тилинин ролу өтө маанилүү [2].

Кыргыз тили бир катар көйгөйлөргө туш болууда:

- контенттин жетишсиздиги
- технологиялык ресурстардын аздыгы
- орфографиялык нормалардын бузулушу

Жасалма интеллект доорунда мамлекеттик тилди сактоо жана өнүктүрүү стратегиялык мааниге ээ [3].

Кыргыз тилинин санариптик доордо өнүгүүсү өлкө үчүн маанилүү багыт болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаев Э. Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхы. – Бишкек, 2015. (200-бет)
2. Бейшеналиев Б. Тил жана коом. – Бишкек, 2018. (160 бет)
3. Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзамы. – Бишкек, 2004. (25 бет)
4. Мамытов А. Лингвистика негиздери. – Бишкек, 2012. (220 бет)
5. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Интернет колдонуучулардын статистикасы. (30 бет)
6. Интернет булактары жана онлайн билим берүү порталдары.
7. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 2021. (50 бет)
8. Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзамы. – Бишкек. (22 бет)
9. Абдыкеримов Б. Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхы. – Бишкек, 2018. (180 бет)
10. Мамытов К. Тил жана коом. – Бишкек, 2016. (170 бет)
11. ЮНЕСКО. Тилдердин дүйнөлүк абалы боюнча отчет. – Париж. (120 бет)
12. Интернет булактары жана санариптик билим берүү платформалары.

Автор жөнүндө маалымат:

Курбанбекова Айзат Орозалиевна, Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжинин ага окутуучусу
kurbanbekovaajzat162@gmail.com . Кербен шаары

Курбанбекова Айзат Орозалиевна, старший преподаватель Аксыйского колледжа им Т.Бекболотова
kurbanbekovaajzat162@gmail.com

KurbanbekovaAizatOrozaliyevna senior lecturer of Aksu colledj T Bekbolotov. kurbanbekovaajzat162@gmail.com

РАЗДЕЛ. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 821.512.154(575.2)

Таласбаева Г. Төрөгелдиева Г.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ БААЛУУЛУКТАР ЖАНА АЛАРДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИСИ

Таласбаева Г. Төрөгелдиева Г.

ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ И ИХ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Таласбаева Г. Төрөгелдиева Г.

VALUES IN THE WORKS OF ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ AND THEIR PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

Аннотация: Бул макалада Чыңгыз Айтматов чыгармаларындагы негизги адамдык жана руханий баалуулуктар талданат. Автордун чыгармаларында чагылдырылган адамгерчилик, бооркерлик, эмгекчилдик, мекенчилдик жана табиятты сүйүү сыяктуу баалуулуктардын тарбиялык мааниси каралат. Ошондой эле бул баалуулуктардын билим берүү процессинде, айрыкча педагогикалык тарбияда колдонушу талданып, аладын жаш муундун руханий дүйнөсүн калыптандыруудагы ролу көрсөтүлөт. Макалада жазуучунун айрым чыгармалары мисал катары каралып, алардын педагогикалык мааниси илимий негизде түшүндүрүлөт. Изилдөнүн жыйынтыгында Айтматовдун чыгармалары жаштарды адамгерчиликке, жоопкерчиликке жана мекенди сүйүүгө тарбиялоодо маанилүү педагогикалык булак экени аныкталат.

Ачкыч сөздөр: Чыңгыз Айтматов, баалуулуктар, педагогика, тарбия, адамгерчилик, мекенчилдик, адабият.

Аннотация: В данной статье анализируются основные человеческие и духовные ценности в произведениях Чыңгыз Айтматов. Рассматривается воспитательное значение таких ценностей, отражённых в творчестве автора, как гуманизм, доброта, трудолюбие, патриотизм и любовь к природе. Также анализируется использование этих ценностей в образовательном процессе, особенно в педагогическом воспитании, и показывается их роль в формировании духовного мира молодого поколения. В статье некоторые произведения писателя рассматриваются в качестве примеров, а их педагогическое значение объясняется на научной основе. В результате исследования определяется, что произведения Айтматова являются важным педагогическим источником в воспитании молодежи в духе гуманизма, ответственности и любви к Родине.

Ключевые слова: Чыңгыз Айтматов, ценности, педагогика, воспитание, гуманизм, патриотизм, литература.

Abstract: This article analyzes the main human and spiritual values reflected in the works of Чыңгыз Айтматов. The educational significance of such values as humanity, kindness, diligence, patriotism, and love for nature presented in the author's works is examined. The article also analyzes the application of these

values in the educational process, especially in pedagogical upbringing, and highlights their role in shaping the spiritual world of the younger generation. Several works of the writer are considered as examples, and their pedagogical significance is explained on a scientific basis. The results of the study show that Aitmatov's works serve as an important pedagogical source for educating young people in the spirit of humanity, responsibility, and love for their homeland.

Keywords: *Чыңгыз Айтматов, values, pedagogy, education, humanity, patriotism, literature.*

Киришүү

Жаш муунду тарбиялоо жана алардын адамдык сапаттарын калыптандыруу билим берүү системасынын негизги максаттарынын бири болуп саналат. Окуучулар билимди гана эмес, адамгерчилик, жоопкерчилик жана боорукерлик сыяктуу баалуулуктарды да өздөштүрүшү зарыл.

Бүгүнкү күндө педагогика илиминин өтө актуалдуу маселелеринин бири болуп: биринчиден, мугалимдик кесипти жан дүйнөсү менен тандап алган адистерди даярдоо болуп саналат.

Экинчиден, дагы бир орчундуу маселелердин бири болуп, мугалим менен окуучулардын арасындагы мамиле болуп саналат. Окумуштуулар арасында бул маселе боюнча да ар түрдүү көз караштар бар. Бири мугалим менен окуучулардын ортосунда мамиле жасалма иретинде эмес, тескеринче достук маанайдагы мамиле, түшүнүүчүлүк, кызматташтык, чыгармачыл иш-аракеттеги мамиле болушу зарыл деп айтса, бири авторитардык мамиленин болушу зарыл, мугалим менен окуучунун ортосундагы (дистантты) башкача айтканда аралыкты сактап, талап коючулук болуу керек деп айтып келишет. Мына ушул ой-пикирлердин баарына кыргыз элинин чыгаа, даанышман жазуучусу Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында кеңири ачып көрсөткөн.

Айтматовдун чыгармаларынын педагогикалык идеясы-азыркы, башкача айтканда келечектеги Мугалимдерди окутуп- тарбиялоодо орду зор. Ч. Айтматовдун ар бир чыгармасын окуган сайын жан дүйнөң тазарып, жаңыланып, жаңыча көз караштар менен ойлор пайда болуп, жаңы кадамдарды шилтөөгө дем-күч берип, жашоого шыктандырып турат. Азыркы учурда элдик педагогиканын салттарын, булактарын өсүп келе жаткан жаш муундарга окутуп-тарбиялоо иши

Эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Төгөрөктүн торт бурчуна аттын кашкасындай таанымал болгон жазуучу Ч. Айтматовдун таалим, тарбия жөнүндөгү ой толгоолору кыргыздын элдик педагогикасынын идеяларынан азыктангандыктан, окурмандарга өтө жеткиликтүү, таасирдүү жана жугумдуу.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында кыргыз элинин тили, дили, тарыхы, маданияты, оюндары, каада-салттары, үрп-адаты кеңири чагылдырылган. Демек, жаш жеткинчектерге тарбия, таалим берүүдөгү кыргыз элинин залкар педагогикалык идеяларын жана бай тажрыйбасын жалпы адамзаттын өткөн муундарынын урпактарына керээз кылган ыйык мурастарын, өзүнүн чеберчилиги, көркөмдөп баян этүүдөгү чыгармачылыгы менен Айтматов Чыңгыз кыргыз элин дүйнө жүзүнө таанытып жана кыргыз элинин педагогикалык ой жүгүртүүсүн дагы бийик сереге көтөрдү. Кыргыздын кылымдарды карыткан маданий дарамети менен бугунку дүйнөлүк цивилизациянын ортосундагы нукту түйшүктүү изденүүлөр менен аныктап, ага даңгыр жол салган Чыңгыз Айтматов биздин элдик педагогикабызды жалпы инсанияттын руханий кенчине айландырды. Анын каармандары каармандары-Данияр, Жамийла, Момун, Султанмурат, Дүйшөн-Бостон жана башка кыргыздын элдик тарбиясынын идеясындагы инсандар. Алардын көркөмдөлгөн элестери элдин руханий дүйнөсүндөгү асыл сапаттарды (чынчылдык, аялдуулук, мээнеткечтик, туруктуулук, элге, Ата журтка берилгендик, жөнөкөйлүк жана башка) чагылдырат. Ошентип Ч. Айтматовдун педагогикалык ойлору, педагогикалык идеялары биз үчүн баа жеткиз байлык болуп эсептелет.

Көркөм адабият жаштарды тарбиялоодо маанилүү каражат болуп эсептелет. Анын ичинде кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында адамдык, руханий жана улуттук баалуулуктарды терең чагылдырган. Анын чыгармалары студенттерди тарбиялоо жана алардын дүйнө

таанымын кеңейтүү жаатында чоң педагогикалык мааниге ээ.

Максат: Айтматовдун чыгармаларындагы баалуулуктарды талдоо жана алардын педагогикадагы маанисин ачып берүү.

Айтматовдун чыгармаларындагы негизги баалуулуктарды аныктоо.

Чыгармалар аркылуу берилген адамгерчилик жана моралдык баалуулуктарды талдоо.

Педагогикада бул чыгармаларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү.

1. Айтматов чыгармаларындагы баалуулуктар

Айтматовдун чыгармалары адамзатка тиешелүү жалпы адамдык баалуулуктарды камтыйт. Алардын ичинен негизгилери:

1. Адамгерчилик жана боорукерлик

2. Эмгекчилдик жана чыдамкайлык

3. Мекенчилдик жана патриоттук тарбия

4. Улууларга урмат жана салт-санаага сый

5. Табиятты сүйүү жана коргоо

Бул баалуулуктар педагогикада жаштарды туура тарбиялоодо колдонулганда чоң мааниге ээ.

2. Чыгармалардагы мисалдар

2.1 “Ак кеме”

Бул чыгармада бала менен чоң атанын мамилеси жана табиятка болгон сүйүү сүрөттөлөт. Бала табиятты, жаныбарларды жакшы көрүп, жакшы сапаттарды өздөштүрөт.

Тарбиялык идеялар:

- боорукерлик

- табиятты коргоо

- адилеттүүлүк

- улууларды урматтоо

Педагогикалык колдонуу: Сабакта чыгарманы окуп, талкуу жүргүзүү аркылуу адамгерчилик жана боорукерлик баалуулуктарын түшүндүрүүгө болот.

2.2 “Саманчынын жолу”

Баш каарман Толгонай кыйын турмушту башынан өткөрүп, сабырдуулук жана эмгекчилдик көрсөтөт.

Баалуулуктар:

эмгекчилдик

чыдамкайлык

мекенди сүйүү

адамдык кайрат

Педагогикалык мааниси: Студенттерди кыйынчылыктарга чыдамкай болууга жана жоопкерчиликти сезүүгө тарбиялайт.

2.3 “Эрте келген турналар” чыгармасындагы Инкамал апай

Согуш мезгилиндеги балдардын турмушу сүрөттөлгөн. Балдар жаш болсо да жоопкерчиликти сезип, эмгек кылышат.

Баалуулуктар:

патриоттук тарбия

эмгекке жоопкерчилик

достук жана биримдик

мекенди сүйүү

Педагогикалык мааниси: Жаштарды мекенчилдикке жана коомго пайдалуу болууга тарбиялайт.

3. Педагогикалык талдоо

Айтматовдун чыгармалары педагогикада колдонулганда төмөнкүлөргө жардам берет:

1. Руханий дүйнөнү байытуу – студенттер чыгармаларды окуп, талкуу жүргүзгөндө адамдык сапаттарды өздөштүрөт.

2. Ой жүгүртүүнү өнүктүрүү – талкуулар студенттердин чечим чыгаруу жөндөмүн күчөтөт.
3. Баалуулуктарды калыптандыруу – адамгерчилик, боорукерлик, патриоттук сезим жана эмгекчилдик үйрөтүлөт.
4. Практикалык колдонуу – сабакта эссе жаздыруу, ролдук оюндар жана талкуулар аркылуу баалуулуктарды турмушта колдонууга үйрөтөт.

4. Жыйынтык

Чыңгыз Айтматов чыгармалары терең тарбиялык мааниге ээ. Аларда адамгерчилик, боорукерлик, эмгекчилдик, сабырдуулук жана мекенди сүйүү сыяктуу баалуулуктар чагылдырылган. Автор чыгармалардын каармандары аркылуу жаш муундарды адам болуп калыптанууда-адеп-ыймандуулукка, илим-билимге умтулууга эли жерин, мекенин коргоого, жаратылышты сүйүүгө эң негизгиси-адамдык асыл сапаттарды сактоого тарбиялайт.

Анткени чыгармаларды көбүрөөк окуп, анын айтып кеткен идеяларын бүгүнкү күндө таалим, тарбия жаатында кеңири пайдалансак, анда биз окуу-тарбия иштеринде бир канча ийгиликтерге жетишет эле.

Демек, Ч. Айтматовдун педагогикалык даанышмандыгын терең изилдеп жөнгө салуу келечек окумуштуулардын жана илимий мекемелердин эл алдындагы парзы.

Чыгармаларды педагогикада колдонуу студенттердин руханий дүйнөсүн байытып, алардын туура тарбия алышына жардам берет.

Цитата: “Адам үчүн эң кымбат нерсе — адам бойдон калуу.” – Ч. Айтматов

Бул сөз жаштарды тарбиялоодо чоң мааниге ээ. Билим берүү процесси адамды билимдүү гана эмес, адамгерчиликтүү, жоопкерчиликтүү жана боорукер кылып тарбиялоого багытталган.

Колдонулган адабияттар:

1. Чыңгыз Айтматов. Чыгармалар жыйнагы.
2. “Ак кеме”.
3. “Саманчынын жолу”.
4. “Эрте келген турналар”.
5. “Ч. Айтматовдун идеялары жана бүгүнкү илимий педагогика” А. Батыралиев
6. Найманбаев, М. Ж. Гумандуу педагогика улуттун өнүгүү башаты катары / М. Ж. Найманбаев, А. К. Шишкараева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 2(51). – P. 90-94. – EDN AQWQVQ.
7. Найманбаев, М. Ж. Баланын өнүгүшүндө өспүрүм курактын орду, мааниси жана “кризистин” келип чыгышы / М. Ж. Найманбаев, А. А. Насирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. 1(54). – P. 159-163. – EDN QFFTEK.
8. Токоева, Г. С. Тарыхый-маданий жайларды изилдөөдөгү 3D моделдөөнүн илимий-усулдук негиздери / Г. С. Токоева, Ы. М. Кожоназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-2(62). – P. 140-147.
9. Токоева Г. С. Отражение бытия человека в пословицах и поговорках кыргызского народа / Токоева Г. С., Баймырзаева Б. М. // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2018. – № 2(37).

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович

п.и.к., ЖАМУнун доценти

Мырзахматова Акмөөр Мамажсупжановна

ЖАМУнун магистранты

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИН ӨСТҮРҮҮНҮН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ

Аннотация: Бул макала кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүүдө интерактивдүү методдорду колдонуу маселелерине арналган.

Бүгүнкү күндө билим берүү системасынын негизги максаты окуучунун активдүүлүгүн жогорулатуу жана өз оюн эркин айта алган инсанды тарбиялоо болуп саналат. Айрыкча кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүү алардын өнүгүүсүнүн, ой жүгүртүүсүнүн жана социалдык көндүмдөрүнүн калыптанышында маанилүү орунду ээлейт. Бул процессте интерактивдүү методдорду колдонуу өзгөчө натыйжалуу болуп эсептелет.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн интерактивдүү методдору окуучунун байланыштуу сүйлөөсүн өнүктүрөт жана өз оюн эркин билдирүү көндүмдөрүн калыптандырат. Интерактивдүү методдорун системалуу колдонуу окуучулардын сүйлөө активдүүлүгүн жогорулатып, коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Ачкыч сөздөр: кенже мектеп жашындагы окуучулар, окутуу, кеп өстүрүү, сөз байлыгы, жаңы сөздөр, интерактивдүү, технологиялар.

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович,

к.п.н., доцент ЖАГУ

Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна

Магистрант ЖАГУ

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация: данная статья посвящена вопросам применения интерактивных методов в развитии речи учащихся младшего школьного возраста.

Сегодня одной из основных целей системы образования является повышение активности учащихся и воспитание личности, способной свободно выражать свои мысли. Особенно важное место занимает развитие речи у учащихся младшего школьного возраста, так как это играет значительную роль в их развитии, формировании мышления и социальных навыков. В этом процессе использование интерактивных методов считается особенно эффективным.

Интерактивные методы развития словарного запаса учащихся младшего школьного возраста способствуют развитию связной речи и формированию навыков свободного выражения своих мыслей. Систематическое применение интерактивных методов повышает

речевую активность учащихся и способствует развитию их коммуникативных способностей.

Ключевые слова: младший школьный возраст, учащиеся, обучение, развитие речи, словарный запас, новые слова, интерактивные, технологии

Uraimov Kubanychbek Mamazakirovich

p.h.d., Associate Professor

Myrzakhmatova Akmoor Mamayusupzhanobna

Master's Student, JAGU

INTERAKTIVE METHODS FOR DEVELOPING THE SPEECH OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation: *this article is devoted to the issues of using interactive methods in the development of speech of primary school students.*

Today, one of the main goals of the education system is to increase students' activity and to educate a personality capable of freely expressing their thoughts. Special importance is given to the development of speech in primary school students, as it plays a significant role in their development, thinking, and social skills. In this process, the use of interactive methods is considered especially effective.

Interactive methods for developing the vocabulary of primary school students contribute to the development of coherent speech and the formation of skills for freely expressing their thoughts. The systematic use of interactive methods increases students' speech activity and helps develop their communicative abilities.

Keywords: *primary school age, students, education, speech development, vocabulary, new words, interactive, technologies*

Кеп өстүрүү – бул окуучунун сөз байлыгын кеңейтүү, туура сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу жана оюн байланыштуу түрдө жеткирүүгө үйрөтүү процесси.

Кепти өнүктүрүүнүн негизги компоненттери төмөнкүлөр:

1. Сөз байлыгын өстүрүү.
2. Грамматикалык туура жазууга үйрөтүү.
3. Байланыштуу сүйлөөгө көнүктүрүү.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүүнүн интерактивдүү методдоруна токтобуз. Интерактивдүү окутуу – бул окуучу менен мугалимдин, ошондой эле окуучулардын өз ара активдүү аракеттенүүсүнө негизделген окутуу ыкмасы болуп саналат.

Интерактивдүү окутуу төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ: окуучунун активдүүлүгү жогорулайт; өз алдынча ой жүгүртүүсү өнүгөт; сүйлөө көндүмдөрү калыптанат; топтордо иштөө жөндөмү өнүгөт.

Кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүү үчүн адегенде алардын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу керек. Кенже мектеп жашындагы балдар төмөнкү психологиялык өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Оюн балдардын табигый абалына жакын болот. Ошондуктан сабакта кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүү үчүн дидактикалык оюндарды системалуу колдонуу маанилүү.

2. Сабакка кызыгуусу тез өзгөрөт. Сабакта методдорду, технологияларды тез-тез өзгөртүп, окуучулардын сабакка кызыгуусун сакташ керек.

3. Сабакта кенже жаштагы окуучулар көрсөтмөлүүлүккө муктаж. Ошондуктан кеп өстүрүүдө дидактикалык материалдарды, видео материалдарды бардык сабактарда колдонуу максатка ылайык.

Кенже жаштагы окуучулар сабакты эмоция аркылуу жакшы кабыл алышат. Окуучуларды мактап, маанайын көтөрүп, ырдап, бийлеп берип эмоциясын башкарып, кебин өстүрүш керек.

Кенже жаштагы окуучулардын кебин өстүрүүнүн төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1. Баяндоо. Жаратылыш кубулуштарынын өзгөрүшүн аңгеме, жомок, уламыш түрүндө баяндап айтып берүү.

2. Сүрөттөө. Жаратылыш кубулуштарынын белгилерин, касиеттерин, сапатын, көрүнүшүн көркөмдөп сүрөттөп берет. Же болбосо, адамдын сырткы келбетин, басканын, сүйлөгөнүн, урушканын, психологиялык абалын сүрөттөп берет.

3. Салыштыруу. Жаратылыштын кооздугун көркөмдөп, бойокчолоп, салыштырып сүрөттөйт.
4. Эпитет. Кепте сүрөттөлүп жаткан кубулуштун өзгөчөлүгүн, сапатын көркөмдөп, эмоционалдык боек берип түшүндүрөт.
5. Ой-жүгүртүү. Жаратылыш кубулуштарынын келип чыгуу шарттарына байкоо жүргүзүп, кубулуштун себебин билип, жыйынтык чыгарып, кубулушту илимий стилде сүрөттөйт.
Кенже жаштагы окуучулардын кебин өстүрүүнүн интерактивдүү төмөнкүдөй методдору бар:
Мээге чабуул - окуучулардын ой жүгүртүүсүн жана сөз байлыгын өнүктүрөт.
Ролдук оюндар - окуучунун эркин сүйлөөсүнө жардам берет.
Микрофон - уяң балдарды да сүйлөтүүгө жардам берет.
Сүрөт боюнча сүйлөтүү - окуучулар сүрөттү карап окуя түзүп, айтып берип, байланыштуу кеби өнүгөт.
Топтордо иштөө - окуучулар чакан топтордо иштеп, бири-бири менен пикир алмашышат, окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрү өнүгөт.
Практикалык методдор: аңгеме айтып берүү жана окуучуларды кайра айттыруу, ыр жаттатуу, суроо-жооп иштерин жүргүзүү, чыгармачылык тапшырмалар (аңгеме, сүрөт).
Кенже жаштагы балдардын кебин өстүрүүдө төмөнкүдөй кыйынчылыктар бар: окуучулардын уялуусу, сөз байлыгынын аздыгы, кызыгуунун жетишсиздиги. Ал эми, жогорудагы кыйынчылыктарды чечүү үчүн төмөнкүдөй жолдор сунушталат: колдоо көрсөтүү жана мактоо, оюн элементтерин колдонуу, жөнөкөй тапшырмалардан баштоо, ар бир окуучуга мүмкүнчүлүк берүү.
Кенже мектеп жашындагы окуучулардын кебин өстүрүү үчүн интерактивдүү методдорду колдонуу аркылуу окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, алардын өз оюн эркин жана туура айтуусуна жетишүүгө болот. Мугалим сабакты туура уюштурса, интерактивдүү ыкмаларды дайыма колдонсо, окуучуларды сабакта көбүрөөк сүйлөтсө,
кызыктуу жана жаш курагына ылайык материалдарды тандаса, ар бир окуучуга жекече мамиле жасаса, окуучу сүйлөөгө катышып, өзүнүн коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрөт.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык негиздери. Бишкек, 2003.
2. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. Бишкек, 2007.
3. Осокеева Т.К., Колбаева Г.И. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. -Б, 2018.
4. Тагаева З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу. ОшМУ, 2008
5. Ураимов К.М. Сөз өстүрүүнүн теориясы жана методикасы көркөм окуунун практикуму менен. Окуу-усулдук комплекс. Жалал-Абад, 2023.
6. Токоева Г С. Чынгыз Айтматовдун "Тоолор кулаганда" романындагы адам феномени / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2014. – № 1(28). – С. 178-183.
7. Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37.

Сведения об авторах:

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик уни-верситети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, uraimov72@mail.ru

Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, магистрант

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент. **Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна**, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, магистрант

Uraimov Kubanychbek Mamazakirovich, Zhhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor

Myrzakhmatova Akmoor Mamayusupzhanobna, Zhhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, undergraduate student

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович,

п.и.к., доцент

Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна,

ЖАМУнун магистранты

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИН ӨСТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Аннотация: Бул макалада башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын кебин өстүрүүнүн эффективдүү жолдору жазылган.

Учурда башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын кебин өстүрүү билим берүүнүн башкы милдеттеринин бири болуп эсептелет. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда балдардын туура, так жана байланыштуу сүйлөөсүн калыптандыруу келечектеги билим алуусунун негизи болуп саналат. Кеп бул ой жүгүртүүнүн чагылуусу, ошондуктан баланын кебин өстүрүү анын интеллектуалдык өнүгүүсү менен түздөн-түз байланыштуу.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү, байланыштуу сүйлөөсүн өнүктүрүү жана грамматикалык жактан туура сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн оюн ыкмалары, суроо-жооп, сүрөт менен иштөө жана интерактивдүү методдорду колдонуу чоң роль ойнойт.

Окуучулардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүдө заманбап, практикалык жана системалуу ыкмаларды колдонуу натыйжалуу экендиги адистер тарабынан белгилүү. Кеп өстүрүү сабагы окуучунун сөз байлыгын кеңейтет, сүйлөөсү бай жана мазмундуу болот. Ошондуктан, башталгыч класстарда жаңы сөздөрдү үйрөтүү, синоним, антоним сөздөр менен иштетүү келечекте окуучунун сөз байлыгын кеңейтип, оюн туура айтуу, натыйжалуу баарлашуу көндүмдөрүн калыптандырат.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, окутуу, окуучу, кеп өстүрүү, сөз байлыгы, жаңы сөздөр

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович,

к.п.н., доцент

Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна,

магистрант ЖАГУ

ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные пути развития речи учащихся при обучении кыргызскому языку в начальных классах. В настоящее время развитие речи учащихся при обучении кыргызскому языку в начальных классах является одной из основных задач образования. Формирование у детей правильной, точной и связной речи служит основой их дальнейшего обучения. Речь является отражением мышления, поэтому развитие речи ребёнка напрямую связано с его интеллектуальным развитием.

Для развития словарного запаса, связной речи и формирования грамматически правильной речи у учащихся начальных классов большую роль играют игровые методы, вопросы и ответы, работа с иллюстрациями и интерактивные методы обучения.

Использование современных, практических и системных подходов в развитии речевых навыков

учащихся, по мнению специалистов, является эффективным. Уроки развития речи расширяют словарный запас учащихся, делают их речь более богатой и содержательной. Поэтому изучение новых слов, работа с синонимами и антонимами в начальных классах способствует расширению словарного запаса, формированию навыков правильного выражения мыслей и эффективного общения.

Ключевые слова: кыргызский язык, обучение, учащийся, развитие речи, словарный запас, новые слова

Uraimov Kubanychbek Mamazakirovich,

p.h.d., Associate Professor,

Myrzakhmatova Akmoor Mamayusupzhanobna,

Master's Student, JAGU

WAYS OF DEVELOPING STUDENTS SPEECH IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL

Annotation: *This article discusses effective ways of developing students' speech in teaching the Kyrgyz language in primary school.*

At present, the development of students' speech in Kyrgyz language lessons in primary school is one of the main tasks of education. Forming correct, accurate, and coherent speech in children is the foundation of their future learning. Speech is a reflection of thinking; therefore, a child's speech development is directly connected with their intellectual development.

To develop vocabulary, coherent speech, and grammatically correct speech in primary school students, game-based methods, question-and-answer activities, work with illustrations, and interactive methods play an important role.

According to specialists, the use of modern, practical, and systematic approaches in developing students' speech skills is effective. Speech development lessons expand students' vocabulary and make their speech richer and more meaningful. Therefore, learning new words, working with synonyms and antonyms in primary school helps expand vocabulary, form the ability to express thoughts correctly, and develop effective communication skills.

Key words: *Kyrgyz language, teaching, student, speech development, vocabulary, new words*

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын кебин өстүрүү узак жана татаал процесс. Бул процессте мугалимдин ролу абдан чоң. Окутууда оюн, интерактивдүү методдор жана практикалык иштер кеңири колдонулса, окуучулардын сүйлөө жөндөмү тез жана натыйжалуу өнүгөт. Ар бир балага өз оюн эркин айтууга мүмкүнчүлүк берүү керек, ошондо кеп өстүрүү ийгиликтүү болот.

Окуучулардын кебин өстүрүүдө жаңы сөздөрдү үйрөтүү, синоним, антонимдер менен иштөө, сөздүк иштерди уюштуруу зарыл. Ал эми байланыштуу кепти өнүктүрүү (байланыштуу кеп – бул окуучунун оюн иреттүү жана логикалык жеткирүүсү) үчүн сүрөт боюнча аңгеме түзүү, жомокту, текстти кайра айтып берүү, окуя түзүү тапшырмалары сунуш кылынат.

Туура сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууда грамматикалык эрежелерди колдонуу, туура үн чыгарып окуу, интонация менен сүйлөө чоң жардам берет.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын кебин өстүрүү – бул окуучунун сөз байлыгын көбөйтүү, грамматикалык жактан туура сүйлөөсүн камсыз кылуу жана өзүнүн оюн эркин жеткирүүгө, ата-энеси, бир туугандары, классташтары, достору менен туура баарлашууга жетишүү процесси.

Окуучунун кебин өстүрүүнүн натыйжалуу жолдоруна токтолобуз.

Оюн ыкмасы. Оюн баланын турмушунда чоң мааниге ээ. Бала оюнга кандай катышса, ал чоңойгондо жумушка да ошондой катышат. Бала ойноп жатып жаңы сөздөрдү үйрөнөт, мамиле байланыштын нормаларын өздөштүрөт.

Оюн – башталгыч класстар үчүн эң натыйжалуу ыкма. “Ким тез айтат?”, “Сөз тап” ролдук оюндар аркылуу окуучунун активдүүлүгү жогорулап, эркин сүйлөөсү өнүгөт. Суроо-жооп ыкмасы. Мугалим окуучуларга кандай?, эмне үчүн? деген ар түрдүү суроолорду берип, алардын жооптору аркылуу сүйлөтөт. Жооптор жеке же топтук болушу мүмкүн.

Сүрөт менен иштөө. Сүрөт окуучунун логикалык ойлоосун өнүктүрүп, сүйлөөгө түрткү берет. Окуучу сүрөт боюнча окуя ойлоп таап, андагы каармандарга мүнөздөмө берет.

Интерактивдүү методдор. Учурда окутуунун интерактивдүү ыкмалары кеңири колдонулат. Мисалы, “Мээге чабуул”, “Кластер”, “Микрофон” ж.б.

Бул методдор окуучуну сабакка кызыктырат жана активдүүлүгүн жогорулатат.

Китеп окуу жана кайра айтып берүү. Окуучу жомок окуп, жомоктогу каармандарды талдап, мазмунун кыскача айтып берүү менен кеби өнүгөт.

Практикалык иштер. Окуучу сабакта диалог түзөт, сахналаштырат, эссе, жомок, аңгеме түзөт.

Башталгыч класстарда окуучулардын кебин өстүрүүдө төмөнкүдөй кыйынчылыктар кездешет:

- окуучу окугандан, окуганын айтып бергенден, ойногондон уялып, сабакка активдүү катышпайт, натыйжада анын уяңдыгы кебин өстүрүүгө тоскоол болот;
- окуган жомогун, тарткан сүрөтүндөгү каармандар жөнүндө сөз байлыгынын жетишсиздигинен айтып бере албайт;
- сабакка кызыкпайт, ошондуктан, кебин өстүрүүгө аракет кылбайт.

Жогорудагы кыйынчылыктарды чечүүнүн төмөнкүдөй жолдору сунушталат: сабакта окуучу тапшырманы айтып жатканда, же классташтары менен тапшырманы талкуулап жатканда колдоп, мактап окуучуга дем берип, предметке кызыктырып, кебин өстүрүүгө жардам берүү; сабакта окуучулардын кебин өстүрүүгө арналган оюндарды колдонуу; жөнөкөйдөн татаалга өтүү керек.

Ошентип, башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү, байланыштуу сүйлөөсүн өнүктүрүү жана грамматикалык жактан туура сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн ар бир сабакта окуучуларды сүйлөтүү, кызыктуу материалдарды колдонуу, ар бир окуучуга жекече мамиле жасоо, сабакты оюн менен айкалыштыруу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык негиздери. Бишкек, 2003.
2. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. Бишкек, 2007.
3. Осоева Т.К., Колбаева Г.И. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. -Б, 2018.
4. Тагаева З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу. ОшМУ, 2008
5. Ураимов К.М. Сөз өстүрүүнүн теориясы жана методикасы көркөм окуунун практикуму менен. Окуу-усулдук комплекс. Жалал-Абад, 2023.
6. Жороева, А. М. Экономический анализ современного инновационного состояния предприятий Кыргызской Республики / А. М. Жороева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60). – С. 18-24. – EDN QDQPQC.

7. Жороева, А. М. Жалал-Абад облусундагы өнүгүү фондорунун Жалал-Абад облусундагы айыл-чарба, агроөнөр жай жана кайра иштетүү тармактарынын институционалдык негиздеринин түзүмдүк- тутумдук артыкчылыгы / А. М. Жороева, Э. Ч. Тукубаев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2025. – №. 4(66). – Р. 88-94.
8. Жороева, А. М. О методах управления аграрным сектором экономики региона Кыргызстан / А. М. Жороева // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. – Т. 1, № 3. – С. 18-21. – EDN ZBXSEP.
9. Усенов, К. Ж. Пути интеграции обеспечения связей между предметами математика и информатика в образовательном процессе / К. Ж. Усенов, Б. Э. Тойчуева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 47-52.

Сведения об авторах:

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, uraimov72@mail.ru

Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, магистрант

Ураимов Кубанычбек Мамазакирович, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент. **Мырзахматова Акмөөр Мамаюсупжановна**, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, Manas, Кыргызская Республика, магистрант.

Uraimov Kubanychbek Mamazakirovich Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor

Myrzakhmatova Akmoor Mamayusupzhanobna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, undergraduate student

Алыбаев Курманбек Сарманович,
Уланова Арууке Улановна

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аннотация. Макалада заманбап билим берүүдөгү компетенттүүлүк мамиленин алкагында математика сабагынын максаттарын ишке ашыруунун методикалык жолдору изилденет. МББСнын талаптарына ылайык, окуучулардын функционалдык сабаттуулугун арттырууда проблемалык окутуунун жана изилдөөчүлүк методдордун ролуна талдоого жүргүзүлөт. Практикалык мисал катары “Процент”, “Пифагордун теоремасы” жана “Квадраттык функциянын касиеттери” темаларындагы турмуштук кейстер жана проблемалык кырдаалдар сунушталат. Ошону менен катарда, окуу процессинде GeoGebra сыяктуу санариптик технологияларды колдонуунун жана окуучулардын өз алдынча иштөө маданиятын калыптандыруунун натыйжалуулугу каралат. Макала математика мугалимдери үчүн методикалык сунуш катары сунушталат.

Ачкыч сөздөр: компетенттүүлүк мамиле, математиканы окутуу усулдары, проблемалык окутуу, МББС, санариптик технологиялар, GeoGebra, функционалдык сабаттуулук.

Алыбаев Курманбек Сарманович,
Уланова Арууке Улановна

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются методические пути реализации целей урока математики в рамках компетентностного подхода в современном образовании. Проводится анализ роли проблемного обучения и активных методов повышения функциональной грамотности учащихся в соответствии с требованиями ГОС. В качестве практических примеров представлены жизненные кейсы и проблемной ситуации по темам «Проценты», «Теорема Пифагора», и «Свойства квадратичной функции». Рассматривается эффективность использования цифровых технологий, таких как GeoGebra и формирования культуры самостоятельной работы учащихся в учебном процессе. Статья предлагается в качестве методической рекомендации для учителей математики.

Ключевые слова: компетентностный подход, методика обучения математике, проблемное обучение, ГОС, цифровые технологии, GeoGebra, грамотность.

Alybaev Kurmanbek Sarmanovich,
Ulanova Aruuke Ulanovna

MODERN METHODOLOGICAL TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING THE COMPETENCY BASED APPROACH IN MATHEMATICS LESSONS

Absract. The article examines methodological approaches to achieving the objectives of a mathematics lesson within the framework of the competency-based approach in modern education. It analyses of the role of

problem-based learning and active teaching methods in enhancing students' functional literacy in accordance with the requirements of the State Educational Standard (SES). As practical examples, real-life cases and problem situations are presented for the topics "Percentages", "The Pythagorean theorem", and "Properties of the quadratic function". The effectiveness of using digital technologies, such as GeoGebra, as well as the development of students' independent learning culture in the educational process, is also considered. The article is proposed as a methodological guideline who mathematics teachers.

Keywords: *competency-based approach, mathematics teaching methodology, problem-based learning, SES, digital technologies, GeoGebra, literacy.*

Киришүү

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы сапаттык жаңылануу доорун башынан кечирүүдө деп айтууга болот. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын (МББС) талаптарына ылайык, билим берүүнүн негизги багыты катары даяр билимди берүүдөн, окуучунун алган билимдерин турмуштук кырдаалдарда натыйжалуу колдоно билүү жөндөмдүүлүгүн, мындайча айтканда компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган. Алсак, МББС-нын [1, 2б.] 1-главасында белгиленгендей, билим берүү программасынын минималдуу мазмунун, башталгыч жалпы, негизги жалпы жана орто жалпы билим берүүнүн деңгээлдери боюнча компетенттүүлүк негизде түзүлүшү шарт. Бул деген мугалимдин алдына өтүлүүчү сабактын максатын жөн гана “теманы түшүндүрүү” эмес, “окуучунун функционалдык сабаттуулугун арттыруу [11]” максатында коюу милдети турат.

Компетенттүүлүк мамиленин теориялык негиздери

Компетенттүүлүк мамиле – бул жөн гана терминдердин жыйындысы эмес, бул билим берүү процессинин концептуалдык пайдулы катары кызмат кылат.

Эксперт, изилдөөчү А.В.Хуторскойдун пикири боюнча [5, 129б.] “билим, жөндөм, көндүмдөрдү тышкы чөйрөнүн өзгөрүүчү талаптарына келген шарттарга ылайык шайкеш келтирип колдонууга жөндөмдүүлүк”, мындайча айтканда компетенттүүлүк – окуучунун сырткы чөйрөнүн өзгөрүлмө талаптарына ийкемдүүлүк менен адаптация болуусуна шарт түзөт. [2, 7б.] эмгегинде белгиленгендей, “ээ болгон билимдерди практикалык ишмердүүлүктө жана күнүмдүк турмушта өз алдынча колдонуу жөндөмдүүлүгү”, тагыраак айтканда мамтематика сабагында компетенттүүлүк мамиле окуучунун теориялык формулаларды күнүмдүк турмуштук маселелерди чечүүдө, логикалык тыянак чыгарууда, экономикалык маселелерди чечүүдө колдоно билүүсү менен ченелет.

МББСда компетенттүүлүк мамиле термининин аныктамасы [1, 4б.] төмөнкүчө формулировкаланган:

Компетенттүүлүк мамиле – билим берүү процессинин концептуалдык негизи, ал билим алуучулардын жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө ийгиликтүү аракеттенүүсүн камсыз кылуучу компетенттүүлүктөрдү калыптандырат.

Бул документтин 3-главасынын 9-пунктунда жалпы билим берүүнүн милдеттеринин арасында 7) негизги жана предметтик компетенттүүлүктөр

Компетенттүүлүк мамилесине ылайык окутуу көйгөйү боюнча [3, 60б.] эмгекте “конкреттүү бир нерселердин чөйрөсүнө карата берилүүчү жана аларга карата сапаттуу продуктивдик иш-аракет жасоо үчүн зарыл болгон инсандык касиеттердин өз ара байланыштагы жыйындысы” деп каралган.

Математика сабагында активдүү усулдарды колдонуунун методикалык жолдору

Маалыматтык коомдун өнүгүүсү орто мектепте математика курсу боюнча билимдерди системалаштыруу жана жалпылоо үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып жатат, тагыраак айтканда маалыматтык-коммуникативдик технологиялардын жаңы түрлөрүнүн пайда болушу менен жаңы педагогикалык технологиялар да талап кылынууда. Сабакты пландаштырууда төмөнкүдөй максаттарга басым жасоо

зарылдыгы келип чыгууда:

Окуу процессин оптималдаштыруу: убакытты рационалдуу пайдалануу менен окуучунун таанып-билүү активдүүлүгүн арттыруу;

Алгоритмдик жана чыгармачыл ой жүгүртүүнү айкалыштыруу: стандарттык тапшырмалардан тышкары, изилдөөчүлүк мүнөздөгү тапшырмаларды берүү.

Проблемалык окутуу – окуучуну даяр эрежеге таянбай маселенин келип чыгуу табиятын изилдөөгө багыт берет.

Проблемалык окутуу – бул окуучулардын билимди жана ишмердүүлүк ыкмаларын өздөштүрүү боюнча окуу-таануу ишмердүүлүгү болуп саналат. Ал проблемалык кырдаал шартында мугалимдин түшүндүргөндөрүн кабыл алып, проблемалык кырдаалдарды мугалимдин жардамында же өз алдынча талдап, проблемаларды чечип, анын негизинде жаралган божомолдорду, сунуштарды ортого салуу, ошону менен бирге кабыл алынган чечимдин тууралыгын текшерүү жолу аркылуу ишке ашырылган окутуу, анын максаты – салттуу окутууга караганда кенен болуп саналат: ал илимий таануунун натыйжаларын эле эмес, ошол натыйжаларды алуунун жолун жана процессин өздөштүрүү жолдорун камтыйт, окуучунун таануу ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана билим, жөндөм, көндүм тутумдарын өздөштүрүү менен катар чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүнү камтыйт. Проблемалык окутуу технологиясында негизги басым ой жүгүртүүгө жасалат [9, 376.].

Проблемалык окутуу – окутуунун бүтүндөй тиби, ал илимий-техникалык революциянын талабына ылайык пайда болгон. Бул революция окуучулардын өз алдынчалыгын, чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн, таанып-билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүп, алардын билимдерин ишенимге айландыруу милдетин алдыңкы планга чыгарган, окутуунун бул тибинин маани-маңызы болуп мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара аракеттенүүлөрүндүн өзгөчө түрүндө жаткандыгында. Окуучуларды өз алдынча проблеманы чечүүгө, жаңы билимдерди өздөштүрүү боюнча системалуу ишмердүүлүктүн ишке ашырылышы менен мүнөздөлөт. Окуучулардын илимий түшүнүктөр системасын, логикалык ой жүгүртүү ыкмаларын, жолдорун өздөштүрүүдөгү репродуктивдүү, креативдүү ишмердүүлүктөрдүн айкалышуусу проблемалык окутуунун маңызын түзөт.

Проблемалык окутууда окуучулар эрежелерди жаттоодон эмес, көйгөйдү чечүү жолдорун айтуу, божомолдоодон, табышмактын жандырмагын табуудан байшталат. Окуучунун чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн ал таң калууну сезип, кызыгуусу артып, танууга болгон умтулуусун көрсөтүү менен бирге жазуу жүзүндө ишме ашыруусу зарыл болуп саналат. Кыйынчылыктарды жеңүү жана проблемаларды чечүү аркылуу бала чыгармачылык дүйнөсүнө кадам таштайт. [10, 886.].

6-класста окутулуучу “Процент” темасын алсак, бул теманы окутууда төмөнкүдөй көйгөйлүү кырдаалды кароо менен проблемалык окутуу методун колдонууга болот, ал үчүн мугалим окуучуларга төмөнкүдөй турмуштук кырдаалды сунуштайт: Сенин 10000 сомун бар болчу, сага эки банк төмөнкүдөй сунуш берет: Биринчи банк жылына 12% кошот, бирок ар ай сайын тейлөө акысына 100 сом алат. Экинчи банк жылына 10% кошот, бирок тейлөө акысы жок. Кайсы банк пайдалуу деп эсептейсиң?

Окуучулар даяр формулага таянбастан, өз алдынча эсептөөлөрдү жүргүзүү менен маалыматтарды талдашат, ошондой эле чечим кабыл алуу компетенттүүлктөрү калыптанат.

Геометрия курсундагы “Пифагордун теоремасы” темасы боюнча турмуштук контексттеги геометриялык маселе үчүн проблемалык кырдаал төмөнкүдөй берилет, мугалим окуучуларга төмөнкүдөй тапшырма берет: Сенин үйүндүн дубалынын бийиктиги 4метр. Сенин дубалыңдын эң жогорку четине жетүү үчүн, тепкич керектелет. Эгер тепкичтин коопсуздугу үчүн анын төмөнкү учу дубалдан 3метр аралыкта болушу үчүн сага канча метрлик тепкич керек болот?

Бул көйгөйдү чечүү үчүн, окуучулар чиймени сызып, тик бурчтуу үч бурчтукту көрүүгө мүмкүндүк алышат. Алар божомолду табуу зарылдыгына туш келишет. Мугалим даяр формуланы бергенге чейин окуучулар гипотенузанын квадраты менен катеттердин квадраттарынын ортосундагы байла-

нышты изилдөө менен алектенишет. Бул тапшырманы аткарууда, окуучуларда математикалык моделдөө компетенттүүлүгү калыптанат.

Алгебра курсунун “Квадраттык функциянын касиеттери” темасы боюнча изилдөөчүлүк багыттагы проблемалык кырдаал: $y=ax^2$ функциясындагы a коэффициентинин анын графиги болгон параболага кандай таасирин тийгизет?

Бул проблемалык кырдаалды чечүү үчүн, окуучуларга a нын түрдүү (оң, терс, нөл) маанилерди кабыл алган учурдагы графиктерди салыштыруу тапшырмасы берилүүгө тийиш. Аларга санариптик каражаттардын бири болгон GeoGebra программасынын жардамында a коэффициентинин маанисинин өзгөрүүсүнө жараша параболанын “таарып (1ден чоң маанилерди кабыл алганда)” же “кеңейип (1ден кичине оң маанилерди кабыл алганда)”, ошондой эле терс мааниде “тармактары төмөн багытталгандыгы” аныкталат. Бул проблемалык көйгөйдү чечүү менен окуучулар даяр касиеттерди жаттабай, тажрыйбалык жол менен өздөрү табууга мүмкүндүк алышат, бул болсо алардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн арттырат.

Орто мектепте математика сабагын пландаштырууда мугалимдердин ишмердүүлүгүнүн негизги максаты болуп, төмөнкүлөр эсептелинет

Окуу процессин оптималдаштыруу;

Билим, жөндөм, көндүмдөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу;

Алгоритмдик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү;

Математикалык чыгармачылыкты өнүктүрүү.

Окуу процессинин натыйжалуулугу окутуу ыкмаларын колдонуудан көз-каранды.

Математика сабагында компетенттүүлүктү калыптандыруунун активдүү жана интерактивдүү жолдору

Бүгүнкү күндө математикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу – окутуунун активдүү жана интерактивдүү окутуу ыкмаларын системалуу колдонууну талап кылат. Бул методдор окуучуну даяр маалыматты алуучу гана эмес, билимди жаратуучу субъект катары кароо менен, компетенттүүлүк мамиленин өзөгүн түзөт.

Активдүү окутуу методдорунун төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөрү классификацияланган:

Таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү: Окуучунун логикалык, алгоритмдик ой жүгүртүүсүн козгоо;

Субъект-субъекттик мамиле: Окуу процессине окуучулардын толук тартылуусу жана алардын жоопкерчилигин арттыруу;

Өз алдынча чечим кабыл алуу: Проблемалык кырдаалда туура жолду тандай билүү көндүмү;

Ички мотивацияны жогорулатуу: Математикалык мыйзам-ченемдүүлүктөрдү табууга болгон кызыгууну жаратуу;

Заманбап дидактикада активдүү окутуу ыкмалары симуляцияланган иш-аракеттердин мүнөзүнө жараша оюнга негизделген жана оюнга негизделбеген (тагыраак айтканда кейс-стади, проблемалык лекция) деп экиге бөлүнөт. Ал эми интерактивдүү окутуу – бул активдүү окутуунун эволюциялык уландысы болуп, окуучулардын бири-бири жана маалыматтык-коммуникациялык чөйрө менен тыгыз байланышта иштөөсүн шарттайт.

Компетенттүүлүк мамиленин алкагында математика сабагынын структурасы “билим алууга үйрөтүү” концепциясына негизделиши зарыл экендиги белгиленген: Окуучуларды өз алдынча билим алууга үйрөтүүчү математика сабагынын өзгөчө форматы баяндалган. Мугалим үй тапшырмасын класстын ичинде чогуу аткаруу аркыдуу балдарга текстти туура окууну, маанилүү жерлерин белгилөөнү жана эрежелерди көнүгүү иштөө учурунда түшүнүп жаттоону үйрөтөт. Мындай ыкма окуучулардын маалыматты талдай билүү жөндөмүн жана өз алдынча иштөө маданиятын калыптандырууга багыттал-

ган [4, 29-б.].

Бул багыттагы сабактардын өзгөчөлүгү – мугалимдин үй тапшырмасын же жаңы теманы жөн эле түшүндүрүп бербестен, аны окуучулар менен биргеликте изилдөөсүндө жатат. Бул процессте окуучу төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болот:

Текст менен иштөө компетенттүүлүгү: математикалык текстти туура окуу, маанилүү терминдерди жана шарттарды бөлүп алуу.

Үн чыгарып айтуу: эрежелерди жана амалдардын аткарылыш кадамдарын үн чыгарып айтуу аркылуу окуучу өзүнүн ой жүгүртүүсүн структуралаштырат (тагыраак айтканда, өтүлгөн сабактын тексти менен иштөөдө, окуучулар эң негизгини – кошуу эрежесин жана амалдарды аткарууну үлгүлөрүн белгилешкендиги айтылат. Андан соң, үлгүлөргө ылайык, эрежеде көрсөтүлгөн кадамдарды үн чыгарып айтуу менен кошуу амалын аткарышкандыгы белгиленген [6, 95б.]).

Логикалык моделдөө: даяр фактыларды жаттабай, эрежелердин касиеттерин практикалык көнүүлөр учурунда “кайрадан ачуу”.

Математика сабагында окуучунун интеллектуалдык жөндөмүн өстүрүү үчүн, мугалим маалыматты талдоо жана аны иш жүзүндө колдонуу маданиятын калыптындырышы зарыл.

Математиканы окутуунун тарыхый эволюциясы көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө салттуу методдордон санариптик жана индивидуалдык мамилеге өтүү – доордун талабы экендиги “Билим берүү системасында математиканы окутуу дайыма орчундуу орунду ээлегендиги айтылат, чындыгында математика аналитикалык ой жүгүртүүнү, көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн жана билимдерди структуралаштырууну өстүрөт. Көптөгөн жылдар бою математиканы окутуу методдору кыйла өзгөрүүлөрдү өткөрүп келди, мурда салттуу методдорго негизделген, бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүшү менен, санариптик каражаттар жана индивидуалдык мамилелер, интерактивдик технологиялар билим берүү практикасына активдүү киргизилүүдө [7, 152б.]” белгиленген.

Заманбап сабактарды уюштурууда, таанып-билүү ишмердүүлүктү уюштурууга басым жасап, чыгармачыл тапшырмаларды, мээге чабуу, долбоордук ишмердүүлүк, проблемалык окутууну ишке ашыруу керектиги [8, 87б.] бүгүнкү күндө инновациялык эмес билим берүү сапатын жогорулатууга активдештирүү менен оптималдаштыруунун зарыл шарты болгондугун белгилейт.

Жогоруда баяндалган методикалык жолдорду, практикалык мисалдарды талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

Компетенттүүлүк мамиле – мезгил талабы. Математика сабагында окутуунун максаттарын МББ-Снын талаптарына ылайык коюу, окуучуга даяр формулаларды берүүдөн эмес, аны турмуштук кырдаалдарда колдоно билүүгө багыттоодон турат. Проблемалык окутуу аркылуу берилген “Процент”, “Пифагордун теоремасы” сыяктуу турмуштук контексттеги маселелер окуучунун функционалдык сабаттуулугун арттыруунун негизги куралы болуп саналат.

Санариптик технологиянын ролу. GeoGebra сыяктуу программаларды сабакта системалуу колдонуу абстракттуу математикалык түшүнүктөрдү визуалдаштырууга, окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, бул болсо салттуу окутуудан заманбап технологиялык окутууга өтүүнүн эффективдүү жолу болуп саналат.

Өз алдынча билим алуу маданияты. Сабакта текст менен иштөө, эрежелерди үн чыгарып айтуу жана логикалык моделдештирүү ыкмаларын колдонуу окуучуну “билим алууга үйрөтөт”. Мындай көндүмдөр окуучунун кийинки жашоосунда маалыматты талдоо жана туура чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнүн пайдубалын түптөй деп айтууга болот.

Математика мугалимдерине сабакты пландаштырууда даяр маселелер менен чектелбестен, окуучунун кызыгуусун ойгото турган проблемалык кырдаалдарды түзүү сунушталат.

Жыйынтыктап айтканда, компетенттүүлүк мамиленин алкагында математиканы окутуу – бул окуучунун интеллектуалдык потенциалын ачуунун, аны заманбап маалыматтык коомдо ийгиликтүү

аракеттенүүгө даярдоонун эң натыйжалуу жолу болуп саналат.

Адабияттар:

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты. -Б. 2025. -136.

Нурматова М.Н. Математика сабагында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым жолдору. ЖАМУнун жарчысы. -2022. №2, -5-96.

Хуторская А.В. Ключевые компетентности как компонент личностноориентированный парадигмы образования. Народное образование. -2003. №2. -С.58-64.

Жалалова Н.А., Азатова С.Н., Эффективные методики преподавания математики в средней школе. Вестник науки и образования. №6 (84). Часть 2. 2020. – С. 28-30

Хуторская А.В., Хуторская Л.Н. Компетентность как дидактическое понятие: Содержание, структура и модели конструирования. Межвузовский сб.науч. тр. -2008. -Вып. 1. -С. 117-137.

Джанабердиева С. А. Занимательные методы преподавания математики // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2014. № 3-1. -С.92-96.

Акмырадов Я.Ч., Мурадов Ю.М., Методы обучения математике: традиционные и современные подходы. Международный научный журнал “Вестник науки” №9 (78). Том 5. Сентябрь, - 2024. – 152-156с.

Буржуева А.К. Математика жана информатиканы окутуунун эффективдүү методдору. Ж.Баласагын атындагы КМУнун жарчысы. 12-том, №2. – 2022. – 85-916.

Никитина Н.Л. Проблемное обучение как одна из эффективных педагогических технологий. Современная система образования: опыт прошлого, взгляд в будущее. - 2016. -С.36-41.

Жукова Н.Д. Применение технологии проблемного обучения на уроках математики. Вестник науки и образования. - №11(65). Часть 2. -2019. -С.87-90.

Нурматова М.Н., Баргыбаева А. 5-6-класстарда математика сабагында окуучулардын функционалдык сабаттуулуктарын калыптандыруунун зарылдыгы. Дүйнөдөгү окумуштуулардын мейкиндиги жарчысы. -2025. №2. -97-1046.

Алыбаев Курманбек Сарманович,
Уланова Арууке Улановна

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аннотация. Макалада заманбап билим берүүдөгү компетенттүүлүк мамиленин алкагында математика сабагынын максаттарын ишке ашыруунун методикалык жолдору изилденет. МББСнын талаптарына ылайык, окуучулардын функционалдык сабаттуулугун арттырууда проблемалык окутуунун жана изилдөөчүлүк методдордун ролуна талдоого жүргүзүлөт. Практикалык мисал катары “Процент”, “Пифагордун теоремасы” жана “Квадраттык функциянын касиеттери” темаларындагы турмуштук кейстер жана проблемалык кырдаалдар сунушталат. Ошону менен катарда, окуу процессинде GeoGebra сыяктуу санариптик технологияларды колдонуунун жана окуучулардын өз алдынча иштөө маданиятын калыптандыруунун натыйжалуулугу каралат. Макала математика мугалимдери үчүн методикалык сунуш катары сунушталат.

Ачкыч сөздөр: компетенттүүлүк мамиле, математиканы окутуу усулдары, проблемалык окутуу, МББС, санариптик технологиялар, GeoGebra, функционалдык сабаттуулук.

Алыбаев Курманбек Сарманович,
Уланова Арууке Улановна

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются методические пути реализации целей урока математики в рамках компетентностного подхода в современном образовании. Проводится анализ роли проблемного обучения и активных методов повышения функциональной грамотности учащихся в соответствии с требованиями ГОС. В качестве практических примеров представлены жизненные кейсы и проблемной ситуации по темам «Проценты», «Теорема Пифагора», и «Свойства квадратичной функции». Рассматривается эффективность использования цифровых технологий, таких как GeoGebra и формирования культуры самостоятельной работы учащихся в учебном процессе. Статья предлагается в качестве методической рекомендации для учителей математики.

Ключевые слова: компетентностный подход, методика обучения математике, проблемное обучение, ГОС, цифровые технологии, GeoGebra, грамотность.

Alybaev Kurmanbek Sarmanovich,
Ulanova Aruuke Ulanovna

MODERN METHODOLOGICAL TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING THE COMPETENCY BASED APPROACH IN MATHEMATICS LESSONS

Absract. The article examines methodological approaches to achieving the objectives of a mathematics lesson within the framework of the competency-based approach in modern education. It analyses of the role of problem-based learning and active teaching methods in enhancing students' functional literacy in accordance with the requirements of the State Educational Standard (SES). As practical examples, real-life cases and

problem situations are presented for the topics “Percentages”, “The Pythagorean theorem”, and “Properties of the quadratic function”. The effectiveness of using digital technologies, such as GeoGebra, as well as the development of students’ independent learning culture in the educational process, is also considered. The article is proposed as a methodological guideline who mathematics teachers.

Keywords: *competency-based approach, mathematics teaching methodology, problem-based learning, SES, digital technologies, GeoGebra, literacy.*

Киришүү

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы сапаттык жаңылануу доорун башынан кечирүүдө деп айтууга болот. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын (МББС) талаптарына ылайык, билим берүүнүн негизги багыты катары даяр билимди берүүдөн, окуучунун алган билимдерин турмуштук кырдаалдарда натыйжалуу колдоно билүү жөндөмдүүлүгүн, мындайча айтканда компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган. Алсак, МББС-нын [1, 2б.] 1-главасында белгиленгендей, билим берүү программасынын минималдуу мазмунун, башталгыч жалпы, негизги жалпы жана орто жалпы билим берүүнүн деңгээлдери боюнча компетенттүүлүк негизде түзүлүшү шарт. Бул деген мугалимдин алдына өтүлүүчү сабактын максатын жөн гана “теманы түшүндүрүү” эмес, “окуучунун функционалдык сабаттуулугун арттыруу [11]” максатында коюу милдети турат.

Компетенттүүлүк мамиленин теориялык негиздери

Компетенттүүлүк мамиле – бул жөн гана терминдердин жыйындысы эмес, бул билим берүү процессинин концептуалдык пайдулы катары кызмат кылат.

Эксперт, изилдөөчү А.В.Хуторскойдун пикири боюнча [5, 129б.] “билим, жөндөм, көндүмдөрдү тышкы чөйрөнүн өзгөрүүчү талаптарына келген шарттарга ылайык шайкеш келтирип колдонууга жөндөмдүүлүк”, мындайча айтканда компетенттүүлүк – окуучунун сырткы чөйрөнүн өзгөрүлмө талаптарына ийкемдүүлүк менен адаптация болуусуна шарт түзөт. [2, 7б.] эмгегинде белгиленгендей, “ээ болгон билимдерди практикалык ишмердүүлүктө жана күнүмдүк турмушта өз алдынча колдонуу жөндөмдүүлүгү”, тагыраак айтканда мамтематика сабагында компетенттүүлүк мамиле окуучунун теориялык формулаларды күнүмдүк турмуштук маселелерди чечүүдө, логикалык тыянак чыгарууда, экономикалык маселелерди чечүүдө колдоно билүүсү менен ченелет.

МББСда компетенттүүлүк мамиле термининин аныктамасы [1, 4б.] төмөнкүчө формулировкаланган:

Компетенттүүлүк мамиле – билим берүү процессинин концептуалдык негизи, ал билим алуучулардын жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө ийгиликтүү аракеттенүүсүн камсыз кылуучу компетенттүүлүктөрдү калыптандырат.

Бул документтин 3-главасынын 9-пунктунда жалпы билим берүүнүн милдеттеринин арасында 7) негизги жана предметтик компетенттүүлүктөр

Компетенттүүлүк мамилесине ылайык окутуу көйгөйү боюнча [3, 60б.] эмгекте “конкреттүү бир нерселердин чөйрөсүнө карата берилүүчү жана аларга карата сапаттуу продуктивдик иш-аракет жасоо үчүн зарыл болгон инсандык касиеттердин өз ара байланыштагы жыйындысы” деп каралган.

Математика сабагында активдүү усулдарды колдонуунун методикалык жолдору

Маалыматтык коомдун өнүгүүсү орто мектепте математика курсу боюнча билимдерди системалаштыруу жана жалпылоо үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып жатат, тагыраак айтканда маалыматтык-коммуникативдик технологиялардын жаңы түрлөрүнүн пайда болушу менен жаңы педагогикалык технологиялар да талап кылынууда. Сабакты пландаштырууда төмөнкүдөй максаттарга басым жасоо

зарылдыгы келип чыгууда:

Окуу процессин оптималдаштыруу: убакытты рационалдуу пайдалануу менен окуучунун таанып-билүү активдүүлүгүн арттыруу;

Алгоритмдик жана чыгармачыл ой жүгүртүүнү айкалыштыруу: стандарттык тапшырмалардан тышкары, изилдөөчүлүк мүнөздөгү тапшырмаларды берүү.

Проблемалык окутуу – окуучуну даяр эрежеге таянбай маселенин келип чыгуу табиятын изилдөөгө багыт берет.

Проблемалык окутуу – бул окуучулардын билимди жана ишмердүүлүк ыкмаларын өздөштүрүү боюнча окуу-таануу ишмердүүлүгү болуп саналат. Ал проблемалык кырдаал шартында мугалимдин түшүндүргөндөрүн кабыл алып, проблемалык кырдаалдарды мугалимдин жардамында же өз алдынча талдап, проблемаларды чечип, анын негизинде жаралган божомолдорду, сунуштарды ортого салуу, ошону менен бирге кабыл алынган чечимдин тууралыгын текшерүү жолу аркылуу ишке ашырылган окутуу, анын максаты – салттуу окутууга караганда кенен болуп саналат: ал илимий таануунун натыйжаларын эле эмес, ошол натыйжаларды алуунун жолун жана процессин өздөштүрүү жолдорун камтыйт, окуучунун таануу ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана билим, жөндөм, көндүм тутумдарын өздөштүрүү менен катар чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүнү камтыйт. Проблемалык окутуу технологиясында негизги басым ой жүгүртүүгө жасалат [9, 376.].

Проблемалык окутуу – окутуунун бүтүндөй тиби, ал илимий-техникалык революциянын талабына ылайык пайда болгон. Бул революция окуучулардын өз алдынчалыгын, чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн, таанып-билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүп, алардын билимдерин ишенимге айландыруу милдетин алдыңкы планга чыгарган, окутуунун бул тибинин маани-маңызы болуп мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара аракеттенүүлөрүндүн өзгөчө түрүндө жаткандыгында. Окуучуларды өз алдынча проблеманы чечүүгө, жаңы билимдерди өздөштүрүү боюнча системалуу ишмердүүлүктүн ишке ашырылышы менен мүнөздөлөт. Окуучулардын илимий түшүнүктөр системасын, логикалык ой жүгүртүү ыкмаларын, жолдорун өздөштүрүүдөгү репродуктивдүү, креативдүү ишмердүүлүктөрдүн айкалышуусу проблемалык окутуунун маңызын түзөт.

Проблемалык окутууда окуучулар эрежелерди жаттоодон эмес, көйгөйдү чечүү жолдорун айтуу, божомолдоодон, табышмактын жандырмагын табуудан байшталат. Окуучунун чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн ал таң калууну сезип, кызыгуусу артып, танууга болгон умтулуусун көрсөтүү менен бирге жазуу жүзүндө ишме ашыруусу зарыл болуп саналат. Кыйынчылыктарды жеңүү жана проблемаларды чечүү аркылуу бала чыгармачылык дүйнөсүнө кадам таштайт. [10, 88б.].

6-класста окутулуучу “Процент” темасын алсак, бул теманы окутууда төмөнкүдөй көйгөйлүү кырдаалды кароо менен проблемалык окутуу методун колдонууга болот, ал үчүн мугалим окуучуларга төмөнкүдөй турмуштук кырдаалды сунуштайт: Сенин 10000 сомун бар болчу, сага эки банк төмөнкүдөй сунуш берет: Биринчи банк жылына 12% кошот, бирок ар ай сайын тейлөө акысына 100 сом алат. Экинчи банк жылына 10% кошот, бирок тейлөө акысы жок. Кайсы банк пайдалуу деп эсептейсиң?

Окуучулар даяр формулага таянбастан, өз алдынча эсептөөлөрдү жүргүзүү менен маалыматтарды талдашат, ошондой эле чечим кабыл алуу компетенттүүлктөрү калыптанат.

Геометрия курсундагы “Пифагордун теоремасы” темасы боюнча турмуштук контексттеги геометриялык маселе үчүн проблемалык кырдаал төмөнкүдөй берилет, мугалим окуучуларга төмөнкүдөй тапшырма берет: Сенин үйүндүн дубалынын бийиктиги 4метр. Сенин дубалыңдын эң жогорку четине жетүү үчүн, тепкич керектелет. Эгер тепкичтин коопсуздугу үчүн анын төмөнкү учу дубалдан 3метр аралыкта болушу үчүн сага канча метрлик тепкич керек болот?

Бул көйгөйдү чечүү үчүн, окуучулар чиймени сызып, тик бурчтуу үч бурчтукту көрүүгө мүмкүн-

дүк алышат. Алар божомолду табуу зарылдыгына туш келишет. Мугалим даяр формуланы бергенге чейин окуучулар гипотенузанын квадраты менен катеттердин квадраттарынын ортосундагы байланышты изилдөө менен алектенишет. Бул тапшырманы аткарууда, окуучуларда математикалык моделдөө компетенттүүлүгү калыптанат.

Алгебра курсунун “Квадраттык функциянын касиеттери” темасы боюнча изилдөөчүлүк багыттагы проблемалык кырдаал: $y=ax^2$ функциясындагы a коэффициентинин анын графиги болгон параболага кандай таасирин тийгизет?

Бул проблемалык кырдаалды чечүү үчүн, окуучуларга a нын түрдүү (оң, терс, нөл) маанилерди кабыл алган учурдагы графиктерди салыштыруу тапшырмасы берилүүгө тийиш. Аларга санариптик каражаттардын бири болгон GeoGebra программасынын жардамында a коэффициентинин маанисинин өзгөрүүсүнө жараша параболанын “таарып (1ден чоң маанилерди кабыл алганда)” же “кеңейип (1ден кичине оң маанилерди кабыл алганда)”, ошондой эле терс мааниде “тармактары төмөн багытталгандыгы” аныкталат. Бул проблемалык көйгөйдү чечүү менен окуучулар даяр касиеттерди жаттабай, тажрыйбалык жол менен өздөрү табууга мүмкүндүк алышат, бул болсо алардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн арттырат.

Орто мектепте математика сабагын пландаштырууда мугалимдердин ишмердүүлүгүнүн негизги максаты болуп, төмөнкүлөр эсептелинет

Окуу процессин оптималдаштыруу;

Билим, жөндөм, көндүмдөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу;

Алгоритмдик ой жүгүртүүнү өнүктүрүү;

Математикалык чыгармачылыкты өнүктүрүү.

Окуу процессинин натыйжалуулугу окутуу ыкмаларын колдонуудан көз-каранды.

Математика сабагында компетенттүүлүктү калыптандыруунун активдүү жана интерактивдүү жолдору

Бүгүнкү күндө математикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу – окутуунун активдүү жана интерактивдүү окутуу ыкмаларын системалуу колдонууну талап кылат. Бул методдор окуучуну даяр маалыматты алуучу гана эмес, билимди жаратуучу субъект катары кароо менен, компетенттүүлүк маиленин өзөгүн түзөт.

Активдүү окутуу методдорунун төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөрү классификацияланган:

Таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү: Окуучунун логикалык, алгоритмдик ой жүгүртүүсүн козгоо;

Субъект-субъекттик мамиле: Окуу процессине окуучулардын толук тартылуусу жана алардын жоопкерчилигин арттыруу;

Өз алдынча чечим кабыл алуу: Проблемалык кырдаалда туура жолду тандай билүү көндүмү;

Ички мотивацияны жогорулатуу: Математикалык мыйзам-ченемдүүлүктөрдү табууга болгон кызыгууну жаратуу;

Заманбап дидактикада активдүү окутуу ыкмалары симуляцияланган иш-аракеттердин мүнөзүнө жараша оюнга негизделген жана оюнга негизделбеген (тагыраак айтканда кейс-стади, проблемалык лекция) деп экиге бөлүнөт. Ал эми интерактивдүү окутуу – бул активдүү окутуунун эволюциялык уландысы болуп, окуучулардын бири-бири жана маалыматтык-коммуникациялык чөйрө менен тыгыз байланышта иштөөсүн шарттайт.

Компетенттүүлүк мамиленин алкагында математика сабагынын структурасы “билим алууга үй-

рөтүү” концепциясына негизделиши зарыл экендиги белгиленген: Окуучуларды өз алдынча билим алууга үйрөтүүчү математика сабагынын өзгөчө форматы баяндалган. Мугалим үй тапшырмасын класстын ичинде чогуу аткаруу аркыдуу балдарга текстти туура окууну, маанилүү жерлерин белгилөөнү жана эрежелерди көнүгүү иштөө учурунда түшүнүп жаттоону үйрөтөт. Мындай ыкма окуучулардын маалыматты талдай билүү жөндөмүн жана өз алдынча иштөө маданиятын калыптандырууга багытталган [4, 29-б.].

Бул багыттагы сабактардын өзгөчөлүгү – мугалимдин үй тапшырмасын же жаңы теманы жөн эле түшүндүрүп бербестен, аны окуучулар менен биргеликте изилдөөсүндө жатат. Бул процессте окуучу төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болот:

Текст менен иштөө компетенттүүлүгү: математикалык текстти туура окуу, маанилүү терминдерди жана шарттарды бөлүп алуу.

Үн чыгарып айтуу: эрежелерди жана амалдардын аткарылыш кадамдарын үн чыгарып айтуу аркылуу окуучу өзүнүн ой жүгүртүүсүн структуралаштырат (тагыраак айтканда, өтүлгөн сабактын тексти менен иштөөдө, окуучулар эң негизгини – кошуу эрежесин жана амалдарды аткарууну үлгүлөрүн белгилешкендиги айтылат. Андан соң, үлгүлөргө ылайык, эрежеде көрсөтүлгөн кадамдарды үн чыгарып айтуу менен кошуу амалын аткарышкандыгы белгиленген [6, 95б.]).

Логикалык моделдөө: даяр фактыларды жаттабай, эрежелердин касиеттерин практикалык көнүүлөр учурунда “кайрадан ачуу”.

Математика сабагында окуучунун интеллектуалдык жөндөмүн өстүрүү үчүн, мугалим маалыматты талдоо жана аны иш жүзүндө колдонуу маданиятын калыптындырышы зарыл.

Математиканы окутуунун тарыхый эволюциясы көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө салттуу методдордон санариптик жана индивидуалдык мамилеге өтүү – доордун талабы экендиги “Билим берүү системасында математиканы окутуу дайыма орчундуу орунду ээлегендиги айтылат, чындыгында математика аналитикалык ой жүгүртүүнү, көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн жана билимдерди структуралаштырууну өстүрөт. Көптөгөн жылдар бою математиканы окутуу методдору кыйла өзгөрүүлөрдү өткөрүп келди, мурда салттуу методдорго негизделген, бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүшү менен, санариптик каражаттар жана индивидуалдык мамилелер, интерактивдик технологиялар билим берүү практикасына активдүү киргизилүүдө [7, 152б.]” белгиленген.

Заманбап сабактарды уюштурууда, таанып-билүү ишмердүүлүктү уюштурууга басым жасап, чыгармачыл тапшырмаларды, мээге чабуу, долбоордук ишмердүүлүк, проблемалык окутууну ишке ашыруу керектиги [8, 87б.] бүгүнкү күндө инновациялык эмес билим берүү сапатын жогорулатууга активдештирүү менен оптималдаштыруунун зарыл шарты болгондугун белгилейт.

Жогоруда баяндалган методикалык жолдорду, практикалык мисалдарды талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

Компетенттүүлүк мамиле – мезгил талабы. Математика сабагында окутуунун максаттарын МББ-Снын талаптарына ылайык коюу, окуучуга даяр формулаларды берүүдөн эмес, аны турмуштук кырдаалдарда колдоно билүүгө багыттоодон турат. Проблемалык окутуу аркылуу берилген “Процент”, “Пифагордун теоремасы” сыяктуу турмуштук контексттеги маселелер окуучунун функционалдык сабаттуулугун арттыруунун негизги куралы болуп саналат.

Санариптик технологиянын ролу. GeoGebra сыяктуу программаларды сабакта системалуу колдонуу абстракттуу математикалык түшүнүктөрдү визуалдаштырууга, окуучулардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, бул болсо салттуу окутуудан заманбап технологиялык окутууга өтүүнүн эффективдүү жолу болуп саналат.

Өз алдынча билим алуу маданияты. Сабакта текст менен иштөө, эрежелерди үн чыгарып ай-

туу жана логикалык моделдештирүү ыкмаларын колдонуу окуучуну “билим алууга үйрөтөт”. Мындай көндүмдөр окуучунун кийинки жашоосунда маалыматты талдоо жана туура чечим кабыл алуу жөн-дөмдүүлүгүнүн пайдубалын түптөй деп айтууга болот.

Математика мугалимдерине сабакты пландаштырууда даяр маселелер менен чектелбестен, окуучунун кызыгуусун ойгото турган проблемалык кырдаалдарды түзүү сунушталат.

Жыйынтыктап айтканда, компетенттүүлүк мамиленин алкагында математиканы окутуу – бул окуучунун интеллектуалдык потенциалын ачуунун, аны заманбап маалыматтык коомдо ийгиликтүү аракеттенүүгө даярдоонун эң натыйжалуу жолу болуп саналат.

Адабияттар:

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты. -Б. 2025. -13б.

Нурматова М.Н. Математика сабагында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым жолдору. ЖАМУнун жарчысы. -2022. №2, -5-9б.

Хуторская А.В. Ключевые компетентности как компонент личностноориентированный парадигмы образования. Народное образование. -2003. №2. -С.58-64.

Жалалова Н.А., Азатова С.Н., Эффективные методики преподавания математики в средней школе. Вестник науки и образования. №6 (84). Часть 2. 2020. – С. 28-30

Хуторская А.В., Хуторская Л.Н. Компетентность как дидактическое понятие: Содержание, структура и модели конструирования. Межвузовский сб.науч. тр. -2008. -Вып. 1. -С. 117-137.

Джанабердиева С. А. Занимательные методы преподавания математики // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2014. № 3-1. -С.92-96.

Акмырадов Я.Ч., Мурадов Ю.М., Методы обучения математике: традиционные и современные подходы. Международный научный журнал “Вестник науки” №9 (78). Том 5. Сентябрь, - 2024. – 152-156с.

Буржуева А.К. Математика жана информатиканы окутуунун эффективдүү методдору. Ж.Баласагын атындагы КМУнун жарчысы. 12-том, №2. – 2022. – 85-91б.

Никитина Н.Л. Проблемное обучение как одна из эффективных педагогических технологий. Современная система образования: опыт прошлого, взгляд в будущее. - 2016. -С.36-41.

Жукова Н.Д. Применение технологии проблемного обучения на уроках математики. Вестник науки и образования. - №11(65). Часть 2. -2019. -С.87-90.

Нурматова М.Н., Баргыбаева А. 5-6-класстарда математика сабагында окуучулардын функционалдык сабаттуулуктарын калыптандыруунун зарылдыгы. Дүйнөдөгү окумуштуулардын мейкиндиги жарчысы. -2025. №2. -97-104б.

УДК. 81.0

Бакирова Г.К.

Фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти

Мухидин кызы Н.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫСТЫРЫНДЫ СҮЙЛӨМДӨР

Аннотация. Макалада турмуштагы ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын кеңейишине байланыштуу жаңыча түзүлүштөгү, түрдөгү пикир алышуу каражаттарынын колдонулушу, ал аркылуу сүйлөм курулушунун татаалдашуу шарттары жөнүндө сөз болот. Тилдеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн бир түрү катары кыстырынды сүйлөмдөрдүн жана конструкциялардын синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория экендиги, алардын мааниси, түзүлүшү, интонациясы, сүйлөм ичинде аткарган кызматы, алган орду жана колдонулушу белгиленет. Кыстырынды сүйлөмдөрдүн тилдик табиятына байланыштуу маселелер тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр. Тилдеги жаңы түшүнүктөр, сүйлөм, сүйлөмдүн тутуму, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, кошумча маани, кыстырынды конструкция, кыстырынды сүйлөм

Бакирова Г.К.

Канд. фил. наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б.Осмонова

Мухидин кызы Н.

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

ВСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается использование средств коммуникации новой структуры и формы в связи с расширением различных жизненных понятий, явлений, информации, а также условия усложнения построения предложений посредством этих средств. Подчеркивается, что сложные предложения в языке, в частности вставные предложения и конструкции, являются категорией, принадлежащей письменному литературному языку как синтаксическое явление, определяется их значение, структура, интонация, функция в предложении, место и употребление. Вопросы, связанные с языковой природой вставных предложений, анализируются на основе соответствующих примеров.

Ключевые слова. Новые понятия в языке, предложение, структура предложения, порядок расположения членов предложения, дополнительное значение, вставная конструкция, вставное предложение.

Bakirova G.K.

Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

Muhidin kyzy N.

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

SHORTENED SENTENCES IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Annotation. *The article examines the use of communication tools with new structures and forms in the context of expanding life concepts, phenomena, and information, as well as the conditions that complicate sentence construction through these means. It is emphasized that complex sentences in language - specifically parenthetical sentences and constructions - are categories belonging to the written literary language as a syntactic phenomenon. The study defines their meaning, structure, intonation, function within the sentence, placement, and usage. Issues related to the linguistic nature of parenthetical sentences are analyzed based on relevant examples.*

Key words. *New linguistic concepts, sentence, sentence structure, word order, additional meaning, parenthetical construction, parenthetical sentence.*

Турмушта кездешүүчү ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын көбөйүшү адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын кеңейтип, ага байланыштуу пикир алышуу каражаттарынын жаңыча түзүлүшү, түрлөрү менен кошо тилде жаңы түшүнүктөр, көрүнүштөр пайда болот. Мындай түшүнүктөрдү баяндоо үчүн тилде жаңы тизмектер колдонулуп, сүйлөмдөрдүн курулушу татаалдашат. Тилдеги мына ошондой курулушу татаалдашкан сүйлөмдөрдүн бир түрү – кыстырынды сүйлөмдөр.

Кыргыз тил илиминде кыстырынды сүйлөмдөрдүн табияты жөнүндө тилчи Т.Нуруевдин [4] эмгегинен башка илимий пикирлер сейрек кездешет. 1986-жылы жарык көргөн грамматикада [1:321-322] мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү «кошумча кыстырынды конструкция» деген термин менен сунушталган. Анда: “Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда кошумча кыстырынды конструкциялар колдонулуп, алар жеке алынган сөздөрдөн, сөз тизмектеринен же бүтүндөй сүйлөмдөн турат”. Профессор А.Жапаров [2:318] аларды “кыстырынды сүйлөм” деп атап, багыныңкы жана тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн ортосуна кыстырылып айтыларын билдирсе, тилчи-окумуштуу А.Иманов [3:244-245] аларды “кошумча кыстырынды конструкция” деген аталышта берип, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда колдонулуп, өзү катышкан сүйлөмгө кошумча маалымат, оңдоо, түзөтүү, толуктоо киргизерин белгилеген. Ал эми Т.Нуруев [4:172] “кыстырынды мүчө, түрмөк, сүйлөм” деген түшүнүктөрдүн бардыгын жалпылап, “кыстырындылар” деп атап, “алар кандай структурада келбесин, жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдаштырат”-деген пикирин айткан.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүндө кыстырынды сүйлөм жөнүндөгү маселеге атайын саат бөлүнүп, кеңири окутулбайт. Ошондуктан алардын сүйлөм тутумундагы маанилик-структуралык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кыла турган маселелердин арбын экендигин эске алуу менен, ал маселе макаланын темасы катары тандалып алынды.

Демек, кыстырынды сүйлөмдөр өзү кошо катышкан сүйлөмгө кошумча маалымат, кабар, оңдоп-түзөтүү, тактоо, толуктоо маанилерин киргизет. Алардын курамын түзгөн тилдик каражаттар жаңы түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдүн жыйындысынан туруп, ал сүйлөмдө жөн гана атоо милдетин аткарган сөз айкашы болбойт. Кыстырынды сүйлөмдөр табияты боюнча жалпы сүйлөмдөн же андагы тиешелүү сөздөрдөн интонациялык жактан бөлүнүп айтылган кадимки сүйлөм же сүйлөмдүн бир мүчөсү болуп эсептелет [5:122-123]. Алар жарым кашаага алынып жазылуу менен, өзү кыстырылып, жанынан орун алган сүйлөмдөн бөлүнүп колдонулбайт.

Сүйлөмдө кыстырынды мүчөлөрдүн кызматынын кеңейиши кыргыз жазма адабий тили калыптанган мезгилден баштап өнүгө баштагандыгы байкалат. Алардын кыргыз адабий тилинде колдонулушунда орус тилинин тийгизген таасири чоң. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр тилдеги функционалдык стилдердин ичинен көркөм, илимий жана иштиктүү стилдерде басымдуу колдонулат. Мисалы: Аалым (кээде аалым формасында да айтыла берет) – окумуштуу, билимдүү адам. Мында турмушта реалдуу жашап, мурда белгилүү же белгисиз болгон билимдүү адам жөнүндө кашаага алынган кыстырынды сүйлөм аалым сөзүнүн маанисин толуктоо максатында колдонулат.

Сүйлөмдүн кыстырынды мүчөлөрү өз алдынча маанилик жактан да, аткарган кызматы боюнча

да бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Ал сүйлөмдөгү чындык менен байланышкан ар кандай мазмундагы ойдун өзгөчөлүгүнө ылайык тандалып уюшулган сүйлөмдүк маани менен мүнөздөлөт. Башкача айтканда, сүйлөмдүн жалпы маанисине ар кандай мазмундагы жана тематикадагы кошумча маанилердин киргизилиши кыстырынды сүйлөмдүн сүйлөмгө кошо камтылышын талап кылат.

Кыстырынды сүйлөмдөр ошол сүйлөмдүн тутумундагы башка сүйлөмгө же бир сүйлөм мүчөсүнө таандык болуп, жалпы сүйлөм ичинен алган орду ар түрдүүчө болот. Алар бирде сүйлөмдүн ортосуна кыстырылып айтылса, бирде сүйлөмдүн аяк жагынан орун алат. Эгерде кыстырынды сүйлөм сүйлөм ичиндеги бир эле сөздүн маанисин тактоо, чечмелөө максатында колдонулса, ошол чечмеленген сөздөн кийин, башкача айтканда, сүйлөмдүн ортосунан орун алат. Мисалы: Алар Көк-Белдин (Ак-Суу өрөөнүндө ушундай жайлоо бар) салкын төрүнө жеткиси, ысыктан баш калкалагысы келген. Мисалда кашаага алынган кыстырынды сүйлөм өзүнөн мурунку Көк-Белдин деген сөздүн маанисин тактап жаткандыктан, ошол сөздөн кийин, сүйлөмдүн ортосунан орун алат.

Эгерде кыстырынды сүйлөм өзү катышкан сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча маалыматтарды киргизе алса, анда ошол сүйлөмдүн аягынан орун алат. Мисалы: Үкөй экөөбүз ынак болуп кетсек керек, алар кайра көчкөнү жатканда, Үкөй экөөбүздүн жашырын ыйлаганыбызды көрүп коюшса керек (анда ата-энелерибиз тирүү болчу). Мында кашаага алынган кыстырынды сүйлөм өзүнөн мурунку сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча киргизип жаткандыктан, сүйлөмдүн аягынан орун алат.

Кыргыз тилинде колдонулуучу кыстырынды сүйлөмдөр синтаксистик мааниси жагынан да ар түрдүү. Сүйлөмдөгү башка кыстырынды мүчөлөрдөн айырмаланып, кыстырынды сүйлөмдөр тутумунда баш жана айкындооч мүчөлөрү бар жөнөкөй сүйлөмдүк түзүлүштө болот. Анын сүйлөмдөгү кызматы айтылуучу негизги ойду, ага байланыштуу болгон учурду чечмелеп түшүндүрүү болуп саналат.

Кыстырынды сүйлөмдөр тематикалык жактан да ар түрдүү болот. Маселен, айтылуу максатына жараша ийгиликке жетишкендиктин себебин түшүндүрөт. Мисалы: Азыр биздин мүмкүнчүлүктөр кеңейген кезде (анткени өндүрүлгөн продукциялар өлкөдөн тышкары да чыгарыла баштаган), кайра бизге бут тосуулар көбөйүп жатат.

Сүйлөмдүн тутумунда каратма сөздөр катышкан учурда, кыстырынды сүйлөмдөр сүйлөөчүнүн экинчи тарапка болгон мамилесин билдирүү кызматын аткарат. Мисалы: Жолдоштор! Бул бала экөөбүз, (ал мен тарапка кол жаңсап койду) силердин ишкананы он беш күндөн бери текшерип чыктык.

Сүйлөмдүн кыстырынды мүчөлөрү жогорудагыдай дайыма эле толук сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ болбой, айрым алынган сөз же сөз тизмектеринен да түзүлүп, алар кыстырынды мүчөлөр деп аталат. Мисалы: Көбүнесе аш тараганда (мына ошолордон калып), арак ичкендерди бүт жыйып кетишчү. Мында кашаага алынган кыстырынды мүчө сүйлөмдөгү «көбүнесе аш тараганда» деген мезгил бышыктоочко таандык болуп, окуянын болгон учурун тактоо менен бирге анын кандай болорунан да кабар берет. Эгерде бул сүйлөм кыстырынды мүчөсүз колдонулса, анын мааниси мурунку сүйлөмдүн маанисине караганда тарыйт. Салыштырып көрөлү: Көбүнесе аш тараганда арак ичкендерди бүт жыйып кетишчү. Мында окуянын болгон мезгили жөнүндө гана сөз болот. Ал эми сүйлөмдө окуянын башталган мезгилин тактоо максатында колдонулганда, кыстырынды мүчө өзү кыстырылып турган сүйлөмдөгү ээге тиешелүү болуп, анын маанисин тактоо кызматын аткарат.

Мисалы: Нарындын эң катуу аккан тилкесине (Токтогул ГЭСинен кийин) Күрпсай ГЭСи курулуп жатат. Мында Токтогул ГЭСинен кийин деген кыстырынды мүчө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарып, ал сүйлөмдөгү Күрпсай ГЭСи деген ээнин маанисине тактоо киргизип, курулуш башталган учур жөнүндө маалымат берет. Мындай түзүлүштөгү кыстырынды мүчөнүн структурасы ачык-айкын болот, анткени ал мезгилдик маанидеги сөздөрдүн кайсынысынан болсун жасала берет.

Сүйлөм ичиндеги кыстырынды мүчөлөр айтылуучу ойду күчөтүү, чечмелөө маанилерин да берет. Мисалы, Күрпсай ГЭСинин курулушу Кара-Көлдөн ылдый (ат чабым алыстыкта болуп) жумушчулар барып-келип иштөө шартында курулган. Мында сүйлөмдүн кашаага алынган кыстырынды мүчөсү бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз тизмектеринин маанисин күчөтүп көрсөтүү үчүн колдонулат.

Кыстырынды сүйлөмдөр аркылуу сүйлөмдөгү айтылуучу ойду чечмелөө, күчөтүү мааниси зат атооч менен бетер бөлүкчөсүнүн айкашылы менен да уюшулат. Мисалы: Тим эле башымдан ылдый алтын куюп ийсе да, ушунуку өтүп жүрөт (алып алган аялынан бетер). Ошондой эле күчөтүү мааниси модалдык сөздөрдүн катышуусу менен уюшулган кыстырынды мүчөлөр аркылуу да берилет. Мисалы: Мөгдөп калган чагында ошончо жерден тоонун башына чыгып, (болгондо да караңгыда) анча эмне күч келди жарыктык кишиге?

Кыргыз тилинин материалдарында бир өңчөй кыстырынды мүчөлөр да колдонулат. Мисалы: Курулуштун өзүндө (жумушчулар шаарчасы, ири өнөр жайлар жок шартта) ГЭС куруунун бардык жагы эсептелген. Мында кашаага алынган кыстырынды мүчө жумушчулар шаарчасы, ири өнөр жайлар деген бир өңчөй мүчөлүү сөздөрдөн турат.

Сүйлөмдө кыстырынды мүчө катары колдонулган жыйындылар ар түрдүү сөз түрмөктөрүнөн да жасалат. Маселен, чакчыл түрмөктөрдөн жасалган кыстырынды мүчө сүйлөмдүн тутумунда ар кайсы жерден орун алып, сүйлөмдүк маанини пайда кылып турган ойго же анын бир бөлүгүнө карата автордун түшүндүрмөсүн билдирет. Мисалы: Күз ортолоп калганда, Айдаркул Мусакундун ашын күтпөй, ак кирпичтен күмбөз салдырды (оң бурчунан өзүнө орун калтырып). Мындагы оң бурчунан өзүнө орун калтырып деген чакчыл түрмөктөн жасалган бышыктоочтук кыстырынды мүчө сүйлөмдүн аягына келип, автордук түшүндүрмөнү билдирет. Бул кыстырынды мүчө аталган сүйлөмдөгү толуктооч (кирпичтен) менен ээнин (күмбөз) ортосунда да жайгаша алат. Салыштырып көрөлү: Мусакундун ашын күтпөй, ак кирпичтен (оң бурчунан өзүнө орун калтырып) күмбөз салдырды. Же сүйлөмдөгү бышыктооч менен толуктоочтун ортосуна да жайгашса болот.

Мисалы: Мусакундун ашын күтпөй (оң бурчунан өзүнө орун калтырып) ак кирпичтен күмбөз салдырды. Келтирилген мисалдарда кыстырынды мүчөнүн алган ордунун өзгөргөндүгүнө карабастан, аларда эч кандай стилдик мүчүлүштүктөр байкалбайт, анткени аталган кыстырынды мүчө сүйлөмдө ушул сүйлөм мүчөлөрүнө таандык. Бул сыяктуу чакчыл түрмөктөн жасалган кыстырынды мүчөлөр сүйлөмдөгү негизги ойго карата автордун кошумча түшүндүрмөсүн берүүдө эң ийкемдүү колдонулуучу синтаксистик каражат болуп эсептелет.

Демек, сүйлөмдүн тутумунда колдонулуучу кыстырынды мүчөлөр жана сүйлөмдөр андагы негизги ойго кошумча түшүнүк, түшүндүрмө берүү максатында катышып, ошол сүйлөмдүн жалпы түзүлүшүн татаалдаштырат. Кыргыз адабий тилинде сүйлөм тутумунда колдонулуп, анын жалпы түзүлүшүн татаалдаштырып турган, андагы айтылуучу ойго ар кандай кошумча маанилерди киргизүүчү кыстырынды каражаттардын колдонулушу тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн өнүгүп-өзгөрүшүнүн негизги көрүнүшү болуп саналат. Кыстырынды мүчөлөрдүн табиятын терең өздөштүрүү менен, оозеки кепте аларды сүйлөмдөн алган ордуна карай туура жайгаштырып колдонуу ойду так-таамай, түшүнүктүү, жеткиликтүү берүүдө орчундуу кызмат аткаrsa, жазуу кебинде алардын жазылышына, тыныш белгилерине көңүл буруунун сабаттуулук үчүн мааниси чоң.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили (коллектив).-Ф.: Мектеп, 1986. – 352 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1979. – 324 б.
3. Иманов А. Кыргыз тили.-Ф.: Мектеп, 1990. – 352 б.
4. Нуруев Т. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык түзүлүшү.-Ош, 2007. – 208 б.
5. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү.-Ф.: Илим, 1987. – 179 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543. guljan.b.k@mail.ru

Мухидин кызы Нуркан – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0708538757. nurkanmuhidinova@gmail.com

УДК. 81.0

Бакирова Г.К.

Фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти

Мухидин кызы Н.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЖАНДАМА МҮЧӨСҮ

Аннотация. Макалада адамдардын ортосундагы пикир алышуу үчүн кызмат кылуучу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү улам барган сайын өнүгүп, байланыш каражаты катары активдүү кызматы аткарышында сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле жандама мүчөнүн өнүгө баштагандыгы белгиленет. Кыргыз тилинде колдонулган сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөлөрүнүн синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория экендиги, жандама мүчө катары колдонулган тилдик каражаттардын мааниси, тутуму тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр. Сүйлөм, пикир алышуу, сүйлөм тутуму, сүйлөм мүчөлөрү, жандама мүчө, парцелляция, түшүндүрмө мүчө

Бакирова Г.К.

Канд. фил. наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б.Осмонова

Мухидин кызы Н.

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

ОБОСОБЛЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. В статье отмечается, что структура предложений, служащих для общения между людьми, постоянно развивается. В процессе реализации их активной функции как средства связи, наряду с другими членами предложения, наблюдается развитие и обособленные члены предложения. На основе соответствующих примеров анализируется роль приложения в кыргызском языке как синтаксического явления, характерного для письменной литературной речи, а также рассматриваются значения и структура языковых средств, используемых в качестве приложения.

Ключевые слова. Предложение, коммуникация, структура предложения, члены предложения, приложение, парцелляция, обособленные члены предложения.

Bakirova G.K.

Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

Muhidin kyzy N.

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

DETACHED PARTS OF THE SENTENCE

Annotation. *It is noted that the structure of sentences used for human communication is constantly evolving; similar to other parts of the sentence, the detached construction has begun to develop, actively performing its function as a means of syntactic connection. Based on relevant examples, this article analyzes the meaning and the system of linguistic tools used as detached constructions. Furthermore, it examines how detached constructions in the Kyrgyz language, as a syntactic phenomenon, constitute a category belonging to the written literary language.*

Key words. *Sentence, communication, sentence structure, parts of the sentence, detached construction (isolated member), parcellation, explanatory construction.*

Киришүү. Белгилүү тилчи-окумуштуу К.К.Сартбаев белгилегендей [7:107-108], адамдар коомдогу, жаратылыштагы кубулуштардын өз ара байланыштарын акырындык менен таанып, аны өзүнүн тили аркылуу берүүгө аракеттенет. Мындай аракеттенүүлөр адам баласынын тилинде түрдүү сүйлөмдөрдүн келип чыгышына, анын андан ары өнүгүшүнө алып келген. Адам баласынын акыл-эси, түшүнүгү, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү улам мезгил өткөн сайын өнүгүп, аны менен кошо адамдардын ортосундагы пикир алышуу үчүн кызмат кылуучу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү да барган сайын өркүндөтүлүп, алардын байланыш каражаты катары активдүү кызмат өтөө мезгили башталган.

Сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөсү да кыргыз жазма адабий тилинин калыптанышы менен бирге өнүгүү жолуна түшкөн. Тилчи-окумуштуулар тарабынан сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү элдик оозеки чыгармаларда сейрек учурай тургандыгы, башка тилдердеги жандама мүчөлөр сыяктуу эле кыргыз тилинде колдонулган жандама мүчөлөр да синтаксистик көрүнүш катары жазма адабий тилге таандык категория болуп өнүгүшү жана кепте активдүү колдонулушу советтик доордо башталгандыгын белгилеген пикирлер бар.

Түркология илиминде бул категория башка категорияларга караганда терең изилдөөгө алынбагандыктан, тилчилер арасында талаш-тартыш жараткан маселелердин бар экендигин синтаксис изилдөөчү А.Жапаров белгилеген [4:203]. Тилчилер арасында сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү бардык тилдерге тиешелүү болгон тарыхый категориябы, же орус тилинин таасиринен пайда болгон көрүнүшпү деген суроолор жаралып келген. Айрым түрк тилдеринин материалдарына караганда жандама мүчөнүн байыртан эле колдонулуп келгендигин белгилөөгө болот. Синтаксистик бул түшүнүк айрым түрк тилдери боюнча жарык көргөн эмгектерде «обособленные члены предложения», «оң ашаланган айкындауышты сөйлөмдөр» жана «парцеляция» сыяктуу илимий терминдер [5:158] менен аталып келе жатат.

Кыргыз илиминде да сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү атайын иликтөөгө алынбагандыктан, айрым грамматикаларда «кошумча мүчө», «түшүндүрмө мүчө» деген термин менен аталып келген [6:171]. Ал эми А.Жапаров [4:254] бул маселеде илимий жана терминологиялык чаржайыттыктар өкүм сүрүп, “жамдама түшүндүрмө мүчө”, “түгөйлүү түшүндүрмө мүчө”, “обочолонгон түшүндүрмө мүчө”, “кошумча мүчө” сыяктуу терминдер колдонула бергендигин белгилеп, жогорудагы аталыштардын ичинен «түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр» деген терминди өз эмгегинде пайдаланган. Ал эми 1980-жылдардан кийинки грамматикаларда бул түшүнүккө карата “жандооч мүчө” [4:168-170], “жандама түшүндүрмө мүчө” [2:289], жандама аныктооч [5:21], “жандама мүчө” [3:80] сыяктуу аталыштар колдонулуп келе жатат. А.Жапаров кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөсү жөнүндөгү маселелер түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүндөгү бардык эле өзгөчөлүктөрдү өз ичине камтый албастыгын, ал орус тилинин синтаксистик курулушунун үлгүсүнө түшүп, түрк тилдеринин табиятындагы өзгөчөлүктөр чагылдырылбай калгандыгын белгилеген. Ошондуктан кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн жандама мүчөлөрүн түшүндүрмө мүчөлөрдүн бир түрү катары кароо тилдин синтаксистик курулушуна ылайык келерин белгилөөгө болот.

Негизги бөлүм. Сүйлөмдүн жандама мүчөсүнүн өнүгүшүндө жана активдүү колдонулушунда илим менен техниканын өсүшү, элдин маданий деңгээлинин жогорулашы, ар кандай мазмундагы ма-

алыматтардын көбөйүшү, ал аркылуу адамдардын маалыматтуулугунун кеңейиши чоң роль ойнойт. Бул аталган шарттар сүйлөмдүн жандама мүчөлөрүнүн бардык стилдерде кеңири жайылышына жана колдонулушуна негиз түзөт. Жандама мүчөлүү жөнөкөй сүйлөмдөрдү окумуштуу Н.А.Баскаков [1:203] синхрондук планда изилдене турган сүйлөмдөрдүн тобуна кошуп, алар жаңы түзүлүштөгү сүйлөмдөр катары башка сүйлөмдөрдөн татаал структурасы менен айырмаланарын белгилеп, төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Жандама мүчөлөр синхрондук ар түрдүү критерийлер менен гана эмес, негизинен, бирикпеген ар түрдүү негизге ээ болуп тургандыгы менен мүнөздөлөт. Өзгөчө жандама мүчөлөр сүйлөмдүн негизги мүчөлөрү менен бирикпейт. Жандама мүчөнүн структурасы ар кандай сөздөрдөн жасалат жана анын эң аяккы бөлүгү негизги мүчөнүн эң акыркы сөзүнө же сөздүк формасына окшош келет. Азыркы жазма адабий тилге кирген көркөм адабий жана илимий-публицистикалык чыгармаларда жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрү синтаксистик өзгөчө модель катары кеңири колдонулат».

Кыргыз тил илиминде С.Давлетов менен А.Имановдун [2:71-72] эмгегинде сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү «жандама түшүндүрмө мүчө» деген термин менен аталып, ага «аныкталгычтан кийин жанаша айтылып, анын кесибин, туугандык байланышын, жаш өзгөчөлүгүн, сапатын жана башка белгилерин көрсөтүп турат» деген аныктама берилген. Жандама мүчөнүн, бир жагынан, өзүнүн алдындагы аныкталгычтын ар кандай белгисин аныктап турса, экинчи жагынан, аны менен ажырагыс биримдикте туруп, тутумдаш ээлик милдетти аткарып белгиленет. Окумуштуу А.Иманов сүйлөмдүн жандама мүчөсү жөнүндө төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «Кыргыз тил илиминде жандама мүчөнүн аталышы, системалуу жайгаштырылышы түрдүүчө берилип жүрөт. Кээ бири аны «жандооч мүчө» деген термин менен берсе, айрымдары «жандамалуу түшүндүрмө мүчө», ошонун эле бир түрүн «түгөйлүү түшүндүрмө мүчө» деп аташат. Жандама мүчө кыргыз тилинин айрым грамматикаларында «Аныктооч» деген темада каралып келсе, айрым грамматикаларда жана монографиялык эмгектерде аны аныктоочтон бөлүп, обочолонгон мүчөлөр менен бирге берип жүрүшөт.

Сүйлөмдүн жандама мүчөсү жөнүндө тилчилер тарабынан айтылып келген пикирлерде жандама мүчөнүн «аныктоочко гана тиешелүү, жандама аныктооч – сүйлөмдөгү аныктоочтун өзгөчө түрү. Жандама аныктооч грамматикалык формасы боюнча аныкталгычка окшош болот,»-деген көз караштарда да жолуктурууга болот [5:21]. Автор жандама мүчөнү «Аныктооч» деген жалпы темада гана кароо керек, анткени ал-аныктоочтун эле өзгөргөн бир түрү». Мындай пикири менен автор жандама мүчөлөрдү аныктоочтун өзгөчө түрү катары эстеп, аны сүйлөм ичинде бир гана аныктоочко тиешелүү көрүнүш катары карайт.

Турмуштук керектөөлөрдөн улам келип чыккан өзгөчөлүктөрдү чагылдырууда баш жана айкындооч мүчөлөрдөн гана түзүлгөн сүйлөмдөр жетишсиздик кылат. Мындай шартка байланыштуу сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү менен катар аларды жандап келген сөз, сөз тизмектери же сүйлөмдөр кабатталып кошо айтылышына шарт түзүлөт. Сүйлөмдүн жандама мүчөсү сүйлөм мүчөлөрүнүн ар биринин лексикалык маанисине ылайык тандалып алынып, алардын синтаксистик маанисине аныктык, тактык киргизип, аны кеңири баяндоону ишке ашырат жана ошол сүйлөмдөгү айтылуучу ойду баяндоонун жаңы ыкмасын түзөт. Кыргыз тилиндеги жандама мүчөлөрдүн сүйлөм ичинде активдүү колдонулушуна таасир эткен шарттар катары орус тилинен кыргыз тилине материалдардын которулушу, массалык-маалымат каражаттарынын, окуу куралдарынын эне тилде жарык көрүшү эсептелет.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн жандама мүчөлөрү сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө жанаша орун алып, ар бирине кошумча маани киргизип, алардын синтаксистик кызматын кеңейтет. Тилчи-окумуштуулар Б.Тойчубекованын, А.Турсуновдун пикирлери боюнча [7:104] кыргыз тил илиминде сүйлөмдөгү ээ, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтун жандама мүчөлөрүнүн колдонулушу такталып, алар тилдин нормасына кирген. Алардын ар бири өзүнө тиешелүү маанилик жана грамматикалык түзүлүшкө, өзгөчөлүктөргө ээ. Ал эми орус тил илиминде жандама мүчөлөр аныкталгычтардын белгилерин көрсөтүүчү категория катары белгиленип, айкындооч мүчөлөр менен бирге каралышында орус тилиндеги род категориясы чоң роль ойнойт. Орус тилинде аныкталгычтар кандай синтаксистик мил-

дет аткарса, кандай жөндөмөдө турса, жандама мүчөлөр грамматикалык род категориясынын жардамы аркылуу аларды ээрчип, дал ошол формада болот. Түрк тилдерине мындай грамматикалык категория мүнөздүү болбогондуктан, жандама мүчөлөрдүн табияты бул тилдерде өзгөчө абалда болот.

Кыргыз тилинде жандама мүчөлөр сүйлөм мүчөлөрүнүн маанисин аныктап, тактоо менен аны бардык жагынан тереңдетет. Жандама түшүндүрмө мүчө менен жанаша жайгашкан аныкталуучу сөз көбүнчө адам аттарынан болот да, аны аныктай турган жандама мүчөлөр адамдын жаш өзгөчөлүгүн, кесибин, өнөрүн, туугандык байланышын жана башка белгилерин аныктап, экинчиден, аны менен ажырагыс биримдикте туруп, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүн түзөт. Мисалы: Салый жылкычы баалуу сыйлык менен сыйланды. Бир аздан кийини Чаргын байкем, Акия жеңемдер келишет (Т.Сыдыкбеков). Мисалдардагы жылкычы деген жандама мүчө Салыйдын кесибин, байке, жеңе деген жандама мүчөлөр Чаргын, Акия менен туугандык байланышты туюндуруу кызматын аткарат.

Кыргыз тилинде аныкталып жаткан сөз кайсы жөндөмөдө турса, аны аныктап жаткан сөз да ошол жөндөмөдө туруп, ага жандама мүчө боло алат.

Мисалы: Осмонбек ырчы Жапарды машинага чейин узатып келди (К.Баялинов). Мында Осмонбек деген сөздүн жандама мүчөсү ырчы деген сөз аныкталгычтын (Осмонбектин) ырчылык өнөрүн билдирип, экөө тең атооч жөндөмөдө тургандыктан, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарат.

Эгер сүйлөмдөгү аныкталгыч сөз атооч жөндөмөсүндө туруп, жандама мүчөлөр башка жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрсө, ал сөз сүйлөмдө жандама мүчө болуунун ордуна аныкталгыч сөз менен ажырагыс биримдикте турган сүйлөм мүчөсүнө айланат. Мисалы, Жутак абышканын айткандарына ыраазы болушту (Т.Сыдыкбеков). Мында абышканын деген сөз Жутак деген сөздү жаш өзгөчөлүгү боюнча тактап, жандама мүчөсү болуунун ордуна, Жутак деген сөз менен кошо тутумдашып келип, кимдин? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарат.

Жандама мүчө сүйлөм ичинде кээде аныкталгычтан мурда да айтыла берет. Мисалы: Баатыр Чолпонбайдын эрдиги эч качан унутулбайт. Мында Чолпонбайдын эрдигин, баатырдыгын аныктап-тактап турган баатыр деген жандама мүчө аныкталгычтан мурда келди.

Сүйлөм мүчөлөрү менен анын жандама мүчөлөрү сүйлөм ичинде дайым эле бирдей интонация менен айтылбайт. Башкача айтканда, мааниси аныкталып, такталып, түшүндүрүлүп жаткан сүйлөм мүчөсү көтөрүңкү интонация менен айтылса, жандама мүчө болуп кирген сөз же сөз тизмеги басыңкы үн ыргагы менен айтылат. Мисалы: Алымбек мырза, үйгө тартыңыздар! Бул контекстте Алымбек датканын аты ага карата болгон урмат-сыйды билдирген мырза деген жандама мүчөгө караганда көтөрүңкү интонация менен айталары контексттен байкалат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, турмушта кездешүүчү ар кандай түшүнүктөрдүн, көрүнүштөрдүн, маалыматтардын кеңейиши ар бир адамдын дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, ал аркылуу адамдардын ортосундагы пикир алышуу каражаттарынын түрлөрүнүн, формаларынын жаңыча түзүлүшү менен кошо тилде да жаңы түшүнүктөр, көрүнүштөр келип чыгат. Мындай түшүнүктөрдү баяндоо үчүн тилде жаңы айкаштарды өздөштүрүүгө, колдонууга туура келет. Тилдин синтаксистик курулушундагы сүйлөм тутумунун татаалданышынын мына ушундай көрүнүштөрүнүн бири катары жандама мүчөлөрдүн колдонулушу эсептелет. Ал жөнүндөгү маселелерди терең өздөштүрүү айтылуучу ойду так-таамай билдирүүгө жана сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүнү мыкты үйрөнүүгө көмөк көрсөтөт деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Баскаков Н.А. Түрк тилдеринин структурасынын тарыхый-типологиялык мүнөздөмөсү.-М., 1975.
2. Давлетов С., Иманов А. Кыргыз тили.-Ф.: Мектеп, 1986. – 352 б.

Педагогические науки

3. Жаманкулова Г.Т. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси.Б.: Улуу тоолор, 2014. – 228 б.
4. Жапаров А.Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1979. – 324 б.
5. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу куралы.-Каракол, 2004. - 48 б.
6. Иманов А. Сапарбаев А. Кыргыз тили. 2-бөлүк. Синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1988. – 284 б.
7. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү.-Ф.: Илим, 1987. – 179 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543. guljan.b.k@mail.ru

Мухидин кызы Нуркан – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0708538757. nurkanmuhidinova@gmail.com

Жолдошева Айтурган

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК-МОДАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация Бул макалада кыргыз тилиндеги этиштин келер чак формаларынын семантикалык жана модалдык өзгөчөлүктөрү илимий-теориялык, грамматикалык жактан иликтенет. Келер чактын семантикалык мазмуну, жана анын модалдуу компоненттери, ошондой эле контекстке жараша маанилеринин өзгөрүшү талданат. Макалада келер чактын жөнөкөй (анык), болжолдуу жана максаттуу түрлөрүнүн маанилери салыштырмалуу каралып, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык ролу талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: этиш, келер чак, семантика, модалдуулук, кыргыз тили.

Жолдошева Айтурган

магистрант Жалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

СЕМАНТИКО-МОДАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и грамматической точек зрения исследуются семантические и модальные особенности форм будущего времени глагола в кыргызском языке. Анализируется семантическое содержание будущего времени, его модальные компоненты, а также изменения значений в зависимости от контекста. В статье сравнительно рассматриваются значения простого (определенного), предположительного и целевого видов будущего времени и анализируется их функциональная роль в кыргызском языке.

Ключевые слова. Глагол, будущее время, семантика, модальность, киргизский язык.

Zoldosheva Ayturgan

graduate student Jalal-Abad State University named after B.Osmonov

THE SEMANTIC-MODAL CHARACTERISTICS OF THE SUBSEQUENT FORMS OF VERBS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Annotation. This article examines the semantic and modal features of the future forms of verbs in Kyrgyz from a theoretical and grammatical point of view. It looks at the future semantic content, and its modal components, and how they change in meaning depending on the context. This article compares the meanings of the following simple (precise), approximate and objective forms and analyzes their functional role in Kyrgyz.

Key words. Verb, future, semantics, fashion, Kyrgyz.

Чак категориясы – этиш сөз түркүмүнүн эң негизги, болгондо да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Анткени этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирүү менен, кыймыл-аракеттин, окуя, кубулуштун байыркы өткөн чакта же жакынкы өткөн чакта болуп өткөндүгү; дайыма кайталанып турары, учурда да болуп жаткандыгы; келечекте

болорунун күтүлүүсү сыяктуу тилдин мезгилдик алкагынын көп катмарын туюндурат. Дүйнө тилдеринин айрымдарынын грамматикасында үч чакты камтыган чактын түрү атайын термин жана тиешелүү парадигма менен көрсөтүлгөн. Атап айтканда англис тилинде Present Simple, түрк тилинде Geniş Zaman үч чактын кайсы бири менен чектелбеген, туруктуу, кайталануучу кыймыл-аракеттерди билдирүүдө колдонулган чактын түрүн билдирери белгилүү. Мындай чактык маани кыргыз тилинин грамматикасында этиштин чактары, тактап айтканда келер чак, учур чак, өткөн чак деп аталган чактын түрүнүн алкагында каралат. Ошентип, аталган чактын кененирээк функционалдык милдеттерин эске алып, жаңы көз караш менен талдап көрүү зарылдыгы туулат. Бул макалада тилдин мезгилдик алкагынын бир катмары болуп эсептелген чактын бир түрү – этиштин келер чагы каралат. Жогоруда белгилегендей, кыргыз тилинин грамматикалык системасында этиш категориясы өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Этиш аркылуу ар кандай иш-аракеттин убакыттык, аспекттик, модалдык катышы берилет. Келер чак формалары – ушул категориянын маанилүү бөлүгү болуп, иш-аракеттердин келечекте аткарылышын билдирген грамматикалык формаларды камтыйт. Бирок келер чак жөнөкөй убакыттык мааниден тышкары модалдык компоненттерди да сүйлөөчүнүн ниети, ишеним, божомолу жана шарттуу мүмкүнчүлүгү сыяктуу маанилерди туюнтат.

Кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгууга зор салымын кошкон, азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыккан, кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин, кыргыз тилинин туңгуч грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн ошону менен бирге кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөр түркүмдөргө ажыратылып, анын катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөр берилген. Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн түркүмү катары түшүндүрүлүп жазылышы белгилүү тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат десек жаңылышпайбыз.

К.Тыныстанов кыргыз тилинин морфологиясы боюнча мектеп окуучулары үчүн окуу китебинде этиш сөз түркүмүнүн грамматикалык чак категориясынын өткөн чак, учур чак, келер чак болуп бөлүнүшү жана терминдик жактан да ушинтип айтылышы автор тарабынан биринчи жолу сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушул терминдер менен жазылып келе жатат.

Окумуштуу өзүнүн кыргыз тилинин морфологиясы аттуу окуу китебинде этиш сөз түркүмү жөнүндө кеңири сөз кылып, келер чакты экиге бөлүп көрсөтөт: жакынкы чак (жакында иштеле турган жана иштелүүгө ишенилген аракетти – жакынкы чак дейбиз), ашыркы чак (көптө иштеле турган жана иштелишине күдүк болгон аракетти–ашыркы чак дейбиз) [7:64-65]. Анда, жакынкы чакты -а жана жак мүчөлөрү менен уюшулат деп, белгилеп көрсөтөт. Аталган эмгегинде окумуштуу, сөздөрдү курама сөздөр жана улама сөздөр деген эки топко бөлгөн. Мына ошол бөлүнүштөрдөн улам морфология китебинде этиштерди курама этиштер, улама этиштер деген эки бөлүк менен берген. Автордун ою боюнча келер чак жакынкы, тактап айтканыбызда, жакын эле убакыт аралыгында боло турган кыймыл-аракетти жана байыркы, тактап айтканыбызда, бир топ убакыттан кийин боло турган кыймыл-аракетти билдирет.

Кыргыз тилинде этиш сөз түркүмү, анын чактары К.Тыныстановдон кийин Ү.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)” деген эмгегинде берилди. Бул эмгекте кыргыз тилинин морфологиясындагы этиш бөлүгүн илимий жактан кароо менен бирге, мугалимдерге жана окуучуларга кыргыз тили илимин терең үйрөтүү максатын да алдыга койгон. Мындан, бул эмгектин кыргыз тилиндеги этиштер боюнча эң эле алгачкы илимий изилдөө болгондугун билсек болот. [2:4],

Аталган эмгекте этиш сөздөр тууралуу маалымат берилип, этиштин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Этиштин бөлүнүшү боюнча жалкы жана жалпы этиштер, негизги этиштер, катыш (буйрук) этиштер деп бөлүп, этиштин оң жана терс түрү боюнча да маалымат берген. Бирок, этиштин чактары боюнча атайын тема берилбесе да, чак маанилери боюнча этиштин жакталышында айтып өткөн.

Жакынкы чак этиштин ички мааниси жагынан алып караганда, боло турган кыймылдын анык шексиз боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы: Мен мектепке барамын деген сүйлөмдө, менин мектепке бара тургандыгым ачык айкын болуп турат [2:35] – деп жазат. Автор келер чактын айкын келер чак түрүн ошентип жакынкы чак деп атаган. Ал эми этиштин арсар келер чак түрүн ашыркы чак деп атап, кашаанын ичине арсар деген сөздү кошо жазган да, жекелик одоно жана сылык, көптүк одоно жана сылык түрлөрдө барар, кетер, оор, жүрөр деген этиштердин жакталышын таблица түрүндө берген.

А.Турсуновдун эмгегинде келер чактын кандай экендиги айтылып, “Этиштин келер чагын уюштурууга катышуучу мүчөлөр жана келер чактын бере турган маанилери ар түрдүү: кээ бирөөлөрү кыймыл-аракеттин келечекте болору анык экендигин билгизсе, айрымдары анын болору күмөндүү экендигин билдирет” деп аныкталып жазылган. Андан ары ошол маанилерге жараша айкын келер чак жана арсар келер чак деп келер чактын экиге бөлүнүшүн айырмалап көрсөтөт. Бирок, “айкын келер чак да этиштик уңгуга же негизге чакчыл -а, -й формаларынын, андан тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулат”, деп жөнөкөй учур чактын уюшулганы менен бирдей дегендей ой менен түшүндүрөт. Ошол эле китептин башка бир бетинде жөнөкөй учур чактын “-а, -й формасындагы чакчыл этишке жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат”, деп жазылган. Көрүнүп тургандай, аныктамалар бирдей, бирок ошол аныктамаларды түшүндүргөн мисалдарда жөнөкөй учур чакта жөнөкөй учур чакты, айкын келер чакта айкын келер чакты туюндурган маанилерде шек жок. Грамматикада айкын келер чактын төрт мааниси катталган. 1. Жакын арада боло турган кыймыл-аракет мааниси. 2. Кээде кыймыл-аракетти келечекте, качандыр бир убакта болорун билдирген маани. 3. Экинчи бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан келип чыга турган натыйжаны билдирген маани. 4. Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракет билдирген маани. Арсар келер чактын -ар мүчөсү менен уюшула турганын конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт. Терс түрүнүн “-бас формасы менен” бериле турганын баяндаган. Мисалы: Жаралуу айбан жата албас, жаман өзү боло албас (макал) [6:50-51].

Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн 1980-жылы чыккан окуу китебинде этиш сөз түркүмүн С.Кудайбергенов жазып, ага төмөнкүдөй аныктама берет: “Этиш – кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракеттин мааниси кең. Ал жүгүр, чурка, бас, каз, жаз сыяктуу кыймыл-аракеттиги ачык билинип турган этиштер менен бирге ал-абал (отур, тур), ал-абалдын өзгөрүшү (кара, агар, жаша) жана эсте, ойло, ук, тыңша сыяктуу түшүнүктөрдү да кыймыл-аракет түрүндө көрсөтөт” [4:132].

Келер чак – бул убакыттык категорияны билдирген грамматикалык форма. Бирок кыргыз тилинде анын мааниси көп кырдуу, семантикасы кеңири, модалдык компоненттери ар кандай стилистикалык шарттарда өзгөрүлүп турат.

Кыргыз тилиндеги келер чак формалары үч негизги топко бөлүнөт:

1. Жөнөкөй (анык) келер чак
2. Болжолдуу келер чак,
3. Максаттуу (ниет) келер чак.

1) Жөнөкөй (анык) келер чактын формасы –а/–е/–й жалганмалары менен жасалат. Мисал: Мен кечки тамактан соң бар-а-м. Ал эртең экзаменге кел-е-т.

Бул форма так, сөзсүз ишке ашчу иш-аракетти билдирет. Ал убакыттык деңгээлде келечекти билдирип, сүйлөөчүнүн иш-аракетке болгон көз карашын так чагылдырат.

2) Болжолдуу келер чактын формасы –ар/–ер/–р жалганмалары менен жасалат. Мисалы: Ал кеч кел-ер. Тобокел аба ырайы жакшыр-ар.

Бул форма иш-аракеттин ыктымалдуулугун билдирет. Семантикалык жактан бул форманын маңызы сүйлөөчү тарабынан божомолдуу, шарттуу же так эмес ниеттенүүдө колдонулат.

3) Максаттуу (ниет) келер чактын формасы –макчы/–мекчи жалганмалары менен берилет. Мисал: Биз келерки айда конференцияга бар-макчыбыз. Мен китеп оку-макчымын. Бул форма сүйлөөчүнүн алдын ала даярдыгын, ниетин жана иш-аракеттин келечекте аткарыла турганын билдирет.

Семантика – бул тилдик формалардын маани системасы. Келер чак формалары жөн гана убакыттык категория эмес, ошол форма аркылуу сүйлөөчүнүн нитетин, ишеним деңгээлин, болжолдуулукту

билдирген семантикалык компоненттерге ээ болот.

Модалдык категориялар – бул иш-аракеттин объективдүү же субъективдүү мүмкүнчүлүгүн, зарылдыгын, мүмкүнчүлүктүн деңгээлин көрсөткөн грамматикалык формалар. Келер чак өзүнүн функциясында модалдык компонентти көрсөтөт. Алсак, жөнөкөй (анык) келер чактын формасы (–а/–е/–й) модалдык маанисинде келгенде так, сөзсүз ишке аша турган ойду билдирсе, болжолдуу келер чактын формасы (–ар/–ер/–р) болсо ыктымал, шарттуу модалдык маанини берип калат. Ал эми максаттуу (ниет) келер чактын формасы (–макчы/–мекчи) ниет, пландалган аракет аркылуу модалдык маанини бере алат.

Бир формалар ар кандай контекстте маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Маселен: Ал кеч келет — жөнөкөй келер чак (так, сөзсүз келе турган маани). Ал кеч келер (болжолдуу, күмөн маанисинде). Ал кеч келмекчи (ниеттенүү, чечим, пландоо маанисинде). Ошентип, семантикалык мазмун сүйлөмдүн коммуникативдик кыймылына жараша өзгөрөт.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Окуу куралы.-Б., 2014. -160-192-б.
2. Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология). Окуу куралы.-Ф., 1939. - 4-35-бб.
3. Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр.-Ф.: Мектеп. 1966.-183 б.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1 бөлүм: Фонетика жана морфология.-Ф.: Илим, 1980. – 539 б.
5. Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк тилиндеги этиштин функционалдык типологиясы.-Б., 2019.- 236 б.
6. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы.-Ф.,1957.-26 б.
7. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. (5-жана 6-жыл үчүн тил сабактар).-Ф., 1934. 34-88-б.

Автор жөнүндө маалымат

Жолдошева Айтурган – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Манас шаары, Кыргыз Республикасы. 0779818535 alymbaeva53@gmail.com

Камчыбекова Шарипа Тураталиевна,

Нарматов Нурлис Каныбекович

**МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН ИШИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУНУН
ЗАМАНБАП КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Аннотация: Макалада мамлекеттик бийлик органдарынын иштөө маселелери чагылдырылган. Автор тарабынан динамикалык маалыматтык процесстердин шартында мамлекеттик башкарууга мүнөздүү болгон өзгөчө көйгөйлөргө, маселелрге өзгөчө көңүл бурулган. Алдыңкы чет элдик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн иштеп чыгууларына адабияттык талдоо жүргүзүүнүн негизинде, ар бир өлкөнүн башкаруу деңгээлинде кечиктирилгис чечимдерди издөөнү талап кылган мамлекеттик менеджменттин негизги багыттары аныкталган. Респонденттердин мамлекеттик башкаруунун сапатына болгон мамилесинин контекстинде сурамжылоо жүргүзүү аркылуу дүйнөлүктө жыйырмадагы эмпирикалык изилдөөлөрдүн мисалдары талдоого алынган. Ошондой эле, автор мамлекеттик башкаруу тутумунун ишинин натыйжалуулугунун аудитин өркүндөтүүнүн жаңы концепцияларынын жана практикалык моделдеринин өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн. Иштин жыйынтыгы боюнча мамлекеттик башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө көзөмөлдү күчөтүү үчүн маалымат берүү тутумуна карата талаптарды реформалоонун негизги багыттары сунушталган.

Ачкыч сөздөр: мамлекеттик башкаруу, коррупция, маалыматтык коом, башкаруунун натыйжалуулугу, калк, глобалдашуу.

Камчыбекова Шарипа Тураталиевна

Нарматов Нурлис Каныбекович

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ**

Аннотация: В статье освещаются вопросы функционирования органов государственной власти. Особое внимание Автор уделил проблемам, проблемам, свойственным государственному управлению в условиях динамических информационных процессов. На основе литературного анализа разработок ведущих зарубежных и отечественных исследователей определены основные направления государственного управления, требующие поиска неотложных решений на управленческом уровне каждой страны. Посредством опроса в контексте отношения респондентов к качеству государственного управления были проанализированы примеры эмпирических исследований из мировой практики. Также автор охарактеризовал особенности новых концепций и практических моделей совершенствования аудита эффективности деятельности системы государственного управления. По итогам работы были предложены основные направления реформирования требований к информационной системе для усиления контроля за деятельностью органов государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, коррупция, информационное общество, эффективность управления, население, глобализация.

**MODERN PROBLEMS OF ORGANIZATION AND EFFECTIVENESS OF PUBLIC
ADMINISTRATION BODIES**

Abstract: The article highlights the issues of the functioning of public authorities. The author paid special attention to the problems inherent in public administration in the context of dynamic information processes. Based on the literary analysis of the developments of leading foreign and domestic researchers, the main directions of public administration have been identified, requiring urgent solutions at the managerial level of each country. Through the survey, empirical research examples from world practice were analyzed in the context of respondents' attitudes to the quality of public administration. The author also described the features of new concepts and practical models for improving the audit of the effectiveness of the public administration system. Based on the results of the work, the main directions of reforming the requirements for the information system were proposed to strengthen control over the activities of public administration bodies.

Keywords: public administration, corruption, information society, management efficiency, population, globalization.

Азыркы шарттарда дүйнө жүзү боюнча глобалдашуу процесстери кенири жайылган сайын, мамлекеттик башкаруунун алкагындагы көйгөйлөр стратегиялык жактан көрүнүштүн жаңы формаларына кенейет, демек, бул маселелерди чечүү, талкуулоонун актуалдуулугу дагы жогорулайт. Маселе, бул көйгөйлөр илимий изилдөөлөрдүн иштеп чыгуулары аркылуу чечилеби (түзөтүлбү) же жокпу дегенде турат. Суроо-талап өсүп жаткан жана ресурстар чектелген дүйнөдө мамлекеттик саясатты ишке ашыруу жакынкы он жылдыктарда бүткүл дүйнө жүзүндөгү мамлекеттер баштан кечире турган жана сөзсүз турдо чечүүгө тийиш болгон олуттуу маселелердин бири болуп калат.

Бул илимий изилдөөнүн максаты өлкөдөгү мамлекеттик башкаруу органдарынын иштерин сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуу методикаларын өркүндөтүүнүн негизги багыттарына объективдүү талдоо жүргүзүү.

Бул изилденген тема боюнча багыттарды талкууга алып чыккан илимпоздордун арасында бул макаланын даярдоодо төмөнкү илимпоздорду белгилеп кетүү абзел: Большакова Ю.М., Величко М.В., Солонько И.В., Мамедов А.А., Рогова Г.И., Соломатина Е.Д., Шабутская Н.В., Шишкин В.В., Маленков Ю.А., Кудрявцева Г.В., Шишкин В.И., Бокс Р.С., Гладиллина И.П., Лагту А.Дж., Ваз А. [1–10] (Bolshakova, 2014; Velichko, Solonko, 2015; Mamedov, 2015; Rogova, 2011; Solomatina, Shabutskaya, 2015; Shishkin et al., 2014; Box, 2009; Gladilina, 2015; Vaz, 2016) жана башкалар.

Мамлекеттик башкаруу – мамлекеттин милдеттерин жана функцияларын ишке ашырууга багытталган мамлекеттик ишмердүүлүктүн формаларынын бири, мамлекеттик органдардын аткаруу ишмердүүлүгүндө чагылдырылат. Саясий гана эмес, чарбалык жетекчиликти да алып жүрөт. Мамлекет башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнүн мазмуну мамлекеттин башкы милдеттери жана негизги функциялары менен аныкталат. Мамлекет башкаруу мамлекеттик органдардын аткаруучу жана буйрук берүүчү ишмердүүлүктөрүнөн куралат. Мамлекет башкаруу органдары башкарылгандардын жүрүм-турумуна жана ишмердүүлүгүнө таасир кыла турган, негизинен ынандыруу жана мажбурлоо сыяктуу түрдүү ыкмаларды колдонушат. Мамлекет башкаруу органдары мамлекеттик бийликтин органдарынын алдында жооп жана отчет беришет.

Мамлекеттик бийликтин системасы же парламент же президент башчылык кылат. Демократтык өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун органдары мыйзамдын негизинде, аны аткаруу үчүн иш аракет жасашат. [11,1]

Азыркы шарттарда жеткилең эмес механизм катары мамлекеттик башкаруу көйгөйүнө дүйнөлүк коомчулук тарабынан чоң көңүл бурулууда эски тажрыйба келечекте натыйжалуу жана кирешелүү

көрүнбөгөндүктөн, бул чөйрөдөгү фундаменталдык көйгөйлүү маселелерди сапаттуу талдоо максатында мамлекеттер аралык деңгээлде форумдар, жыйындар жана талкуулар өткөрүлүүдө. Ошентип, чечимдерди издөө салттуу булактардан эмес, тескерисинче, маалыматтык коомду өнүктүрүүгө инновациялык багытталган салттуу эмес булактардан келип чыгышы керек. Көйгөй уникалдуу эмес жана бул үчүн ойлонулган, бирдиктүү, бүтүн жана системалуу чечим талап кылынат.

Биздин көз карашыбыз боюнча, эң «жашоого жөндөмдүү» жана тарыхый жактан глобалдуу көйгөй - бул коррупция. Акыркы эки жүз жыл ичинде мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнүн изилдөөчүлөрү жана илимпоздору ага өзгөчө көңүл бөлүп келишкен, бул анын глобалдуулугун гана эмес, көптөгөн өлкөлөрдүн мамлекеттик аппаратындагы алдамчылык механизмдин структуралык татаалдыгын да билдирет [6, 94-б.]

Алдамчылыкка барган мыйзам чыгаруучулар же жарандардын укуктарын мыйзамсыз түрдө колдогон же басмырлаган өкмөттөр өздөрүнүн мыйзамсыз ишмердүүлүгүн улантуунун жолдорун таап жаткандыктан, мамлекеттик башкаруучулар (айрым чет элдик булактарда — администраторлор, менеджерлер) мамлекеттик ишмердүүлүктүн отчёттуулугун жана аудитин камсыз кылган жаңы каршы чараларды иштеп чыгышы керек. [1, 29-б.]

Айрым изилдөөлөргө ылайык, 2015-жылы төрт америкалыктын үчөө (75%) коррупцияны өкмөттө кеңири жайылган көрүнүш катары кабыл алышкан. Мындан тышкары, бул сурамжылоо алардын мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарына болгон жеке мамилесин эсепке албайт. Бул көйгөйдү чечүү үчүн реформа талап кылынат. Мындай реформалардын бири бюджеттик маалыматтарды ачыкка чыгаруу, бул ресурстардын ысырап болушунун жана мыйзамсыз ээлеп алуунун алдын алат. Мисалы, Transparency International (Шри-Ланка) жергиликтүү коомчулукту өздөрүнүн жергиликтүү өкмөтүнүн сунушталган бюджеттерине комментарий берүүгө үйрөтүү менен, бюджеттин түзүлүшүн ачык-айкын жана кеңири катышууга негизделген сапаттуу маалыматтык аудит аркылуу чагылдырууга көмөктөшөт [10].

Ошондой эле, ишенимдүү жана өз убагындагы маалыматка болгон муктаждык менен маалыматтын тактыгына таасир этүүчү ачык бурмалоолордун ортосундагы шайкеш келбөөчүлүк көйгөйү бар. Иш жүзүндө бул карама-каршылык мамлекеттик органдар өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруусу жөнүндө так жана туура маалыматты жарандык коомго жана бизнес чөйрөсүнө кызмат адамдарынын ишмердүүлүгү аркылуу билдирип турушу керектигин билдирет. Бирок, адатта, тескерисинче болот, анткени бийликтин толук монополиясы мамлекеттик органдардын ичиндеги жана алардын ортосундагы пикир келишпестиктердин даражасын автоматтык түрдө жогорулатат [8, 17-б.]. Бул факт так жана толук маалыматтын туруктуу байланышынын зарылдыгын аныктайт. Негизинен, маалыматтын ушундай бурмаланышы коррупциянын пайда болушунун түпкү себеби болуп саналат.

Бирок коррупция көйгөйү өнүгүп келе жаткан экономикасы бар өлкөлөрдүн (анын ичинде ЭВФ жана БУУнун классификациясы боюнча Кыргызстан да кирет) мамлекеттик башкаруу тутумундагы жалгыз көйгөй эмес [7, 82-б.].

Алсак, ата мекендик авторлор мамлекеттик башкаруунун объективдүү мүнөзү менен аны ишке ашыруу ыкмаларынын субъективдүүлүгүнүн ортосунда белгилүү бир ажырым бар экенин белгилешет, бул мамлекеттик башкаруудагы фундаменталдык карама-каршылыктардын туундусу болуп саналат. Адатта, бул ажырым мамлекеттин бүтүндөй коомдун туруктуу өнүгүүсүнө болгон умтулуусу менен шартталган, ал мамлекеттин динамикасында жана статикасында өзгөчө бир түзүм катары чагылдырылат жана өнөктөштүк көз карашынан каралат [3, 29-б.]. Бул карама-каршылыктын маңызы — хаосту же динамикалык тең салмаксыздыкты аныктоодо турат; мында мамлекеттик башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнүн тышкы өзгөрмөлөрүндөгү өзгөрүүлөр мурунку башкаруу тажрыйбасы жана анын калыптанып калган стереотиптери бузулушу керектигин билдирет. Ушуга байланыштуу, өкмөт мамлекеттик башкаруу органдары аркылуу бул өзгөрүүлөргө ийкемдүү жооп кайтарышы керек.

Мамлекеттик саясаттын глобалдык көйгөйү — жалпыга маалымдоо каражаттарынын (ЖМК) өкүлдөрү менен болгон байланыштын жана тандоонун объективдүү эместиги. Албетте, кайтарым байланыш маселеси да бар: ЖМК жана Интернет ресурстары мамлекеттик түзүмдөрдөн келген

маалыматты бурмалаган учурлар кездешет [2, 79-б.]. Автордун пикиринде, масс-медианын коррупция жана мамлекеттик башкаруу органдарынын жоопкерчилигине болгон кызыгуусу саясий процесс менен жана коммерциялык кызыкчылыктар менен шартталган. Саясий партиялар жана айрым саясатчылар шайлоо өнөктүктөрү учурунда коррупцияга карата чыдамсыздыгын жана келечектеги күрөшүн дээрлик бардык жерде жарыялашат. Бирок, айрым саясатчылардын жеке үлгүсү же антикоррупциялык мыйзамдарды кабыл алуу аракеттери алардын өздөрүн жана саясий партияларын аброюнан ажыратат.

Шайлоо учурунда жарандардын тандоосуна ЖМКнын тийгизген таасиринин өсүшү «саясий аткаруунун» баасы тууралуу маселени жаратат [4, 24-б.]. Коомдук көйгөйлөр менен олуттуу алектенүүнүн ордуна, белгилүү бир мамлекеттин коомчулугунун «саясий шоуга» болгон күтүүлөрүнө жооп кылып, саясатчылар менен ЖМКлар белгилүү бир «келишимдин» (муну коррупциянын бир формасы деп атаса болот) катышуучулары болуп калышат. Алар конкреттүү бир саясатчынын же каналдын рейтингин көтөрүү үчүн маалыматты жана чындыктын бурмаланган көрүнүшүн беришет. Анткени «жаман пиар дагы — пиар». Коомду маалымат менен камсыз кылуучу жана көңүл ачуучу курал болгон ЖМК — бул рыноктук механизмдерге, өзүнүн логикасына жана атаандаштыктын катаал принцибине баш ийген бизнес [5, 141-б.]. Пайда табууну көздөгөн бул тутум өз басылмаларынын же программаларынын рейтингин же таралышын жогорулатуучу сенсациялуу жана буйрутма материалдарды издейт.

Кыргызстандагы мамлекеттик башкаруунун көйгөйлөрүнө токтолсок, аймактарда социалдык-экономикалык теңсиздиктин өсүү тенденциясы байкалып жаткандыгын белгилеп кетүү керек. Бул теңсиздик кыргызстандын аймактык саясатына кыйратуучу таасирин тийгизүүдө. Бул фактор, иш жүзүндө, конфликтогендүү болуп саналат, ал орто жана узак мөөнөттүү келечекте аймактык администрация үчүн калыбына келгис кесепеттерге алып келиши мүмкүн [9]. Жетекчиликтин коомдук мүнөзү аймактардын өнүгүшүнө мамлекеттик колдоо жана аймактык финансыларды кайра бөлүштүрүү аркылуу гана эмес, мамлекет, коом жана бизнестин ортосундагы коммуникативдик өнөктөштүктү өнүктүрүү аркылуу да шарт түзүшү керек. Ошондуктан, эң негизгиси — мамлекеттик башкаруудагы кээде бири-бири менен карама-каршылыкка келген административдик жана таасир этүүчү факторлордун ортосундагы тең салмактуулук. Негизги көйгөй-бийликтин таасири вертикалдык башкарууну колдонгон тартипке ээ, ал эми административдик таасир кайтарым байланыш принцибине негизделген так горизонталдык байланышты билдирет.

Автордун көз карашы боюнча, жогоруда аталган көйгөйлөрдү чечүүнүн эң алгылыктуу жолу бардык деңгээлдеги өкмөттүн ачыктыгынын колдонуудагы тутумун кайра куруу. Электрондук өкмөткө өтүү жана мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу тутумунун ачыктыгын камсыз кылуу жолунда Кыргызстан Өкмөтү тарабынан төмөнкүдөй мыйзамдык актылар жана ченемдик-укуктук документтер кабыл алынган: «Маалыматтык коомду өнүктүрүү стратегиясы (2017–2030-жж.)»; Мамлекеттик деңгээлде түздөн-түз ишмердүүлүк жөнүндө ачык жана зарыл маалыматтарды берүү боюнча укуктук милдеттенмелердин болушу мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдарынын ишинин натыйжалуулугун баалоонун көз карандысыз тутуму катары коомдук мониторинг түзүүгө өбөлгө түзөт. Бирок, бул баалоо дайыма эле объективдүү боло бербейт, ал эми берилген маалыматтын чындыкка дал келишин текшерүүчү бүтүн аудит тутуму биздин өлкөдө, тилекке каршы, жок. Бул мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдарынын ачыктык деңгээлин баалоо ыкмаларын бүтүндөй өлкө деңгээлинде да, ошондой эле өзүнчө аймактардын жана башка муниципалдык түзүмдөрдүн деңгээлинде да иштеп чыгуу жана өркүндөтүү зарылдыгын көрсөтөт.

Мамлекеттик функциялардын аткарылышы жана мамлекеттик кызматтардын көрсөтүлүшү боюнча арыз ээлерине маалымат берүүнүн сапатына көзөмөлдүн жоктугу, мамлекеттик органдардын ишинин жыйынтыктары тууралуу маалыматка ар тараптуу жеткиликтүүлүк жаатындагы колдонуудагы мыйзамдардагы айрым боштуктар менен айкалышып, автордун пикири боюнча, төмөнкүдөй себептерге ээ: ЖМК аркылуу берилүүчү мамлекеттик функцияларды аткаруу (мамлекеттик кызматтарды көрсөтүү) эрежелери жөнүндөгү маалыматка, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдарынын бардык расмий сайттарына коюлуучу технологиялык, программалык, лингвистикалык,

уюштуруучулук жана укуктук талаптардын ченемдик түрдө бекитилбегендиги. Демек, бардык деңгээлдеги муниципалдык түзүмдөр үчүн бирдиктүү болгон маалыматты баалоонун мыйзамдык алкактарын жана методологияларын киргизүү коррупция жана жалган маалымат берүү көйгөйлөрүн жоюу процессинде абдан максатка ылайыктуу. Мындан тышкары, Интернет тармагында жеке жана юридикалык жактарга мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдарынын ишмердүүлүгү жөнүндө маалымат берүү компетенттүү адистер тарабынан талданып жана бааланып турушу керек. Мындай өркүндөтүү жана берилүүчү маалыматка көзөмөлдү күчөтүү ачыктык деңгээлин жогорулатууга гана эмес, башкаруу органдарынын расмий сайттарынын өнүгүшүнө да өбөлгө түзөт. Бул баалоону иштеп чыгууда маалыматтын сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрүнүн комплексин колдонуу максатка ылайыктуу, бул мониторингдин көп факторлуу тутумун калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Корутунду

Албетте мамлекеттик башкаруу бул мамлекеттик жана коммерциялык эмес секторлордогу административдик жана башкаруу ишмердүүлүгүнүн көптөгөн түрлөрү үчүн уникалдуу термин. Мамлекеттик башкаруу органдары коомчулукка түз же кыйыр түрдө кызматтарды жана артыкчылыктарды көрсөтөт. Өкмөттүк мекемелер жана коммерциялык эмес уюмдар бюджеттик көйгөйлөр менен күрөшүп жаткан учурда да, алар биринчи кезекте калкка кызмат көрсөтүүнү коюшу керек. Жеке сектордогу уюмдар сыяктуу эле, алар жумушчу күчүн тартуу жана сактап калуу, ошондой эле өз операцияларын натыйжалуу башкаруу боюнча туруктуу көйгөйлөргө туш болушат.

Мамлекеттик башкаруу органдары калктын ички ар түрдүүлүгү жана кызмат көрсөтүүдөгү социалдык адилеттүүлүк маселелерине туш болушат. Алар калктын бардык катмарлары үчүн бирдей негизде кызмат көрсөтүүгө умтулуп, өзгөчө муктаж болгон адамдарга жардам берүүгө өзгөчө көңүл бурушу жана ошол эле учурда бир топту экинчисинен жогору койгон тажрыйбалардан качышы керек.

Автордун көз карашы боюнча, коррупцияны жоюунун жана мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын чагылдырган маалыматтардын карама-каршылыгын четтетүүнүн жолдорунун бири — ар бир өлкөнүн деңгээлинде чечим кабыл алуу процессине жарандардын активдүү катышуусу болуп саналат. Мамлекеттик менеджерлер татаал маселелерди коомчулуктун маалыматына жеткириши керек. Бул үчүн талкуулоо максатында ачык жыйындарды колдонуу зарыл. Ошондой эле, изилдөө жана саясат чөйрөсүндөгү сунуштамаларды ошол көйгөйгө жакын болгон жергиликтүү органдарга өткөрүп берүү (делегирование), андан кийин ал органдын сунуштарынын негизинде чечим кабыл алуу үчүн форумдарды өткөрүү максатка ылайыктуу көрүнөт. Жарандардын катышуусу мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан коомдун кызыкчылыгында чечимдерди кабыл алууга, мамлекеттик деңгээлдеги коррупциялык схемаларды четтетүүгө (нивелирование), ошондой эле мамлекеттик түзүмдөрдүн иштешинин сапатын жана натыйжалуулугун кыйла натыйжалуу аудиттөөгө көмөктөшүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Большакова Ю.М. Мамлекеттик башкаруунун сапатын жогорулатуу жана электрондук башкаруу концепциясын ишке ашыруу көйгөйү жөнүндө // Власть. – 2014. – № 7. – 28-36-б.
2. Величко М.В., Солонько И.В. Глобалдашуу шарттарында мамлекеттик башкаруунун дүйнө таанымдык көйгөйлөрү // Санкт-Петербург мамлекеттик агрардык университетинин кабарлары. – 2015. – 78-82-б.
3. Мамедов А.А. Глобалдашуу шарттарында экономиканы мамлекеттик башкаруу: коомдук-укуктук аспект // Саратов мамлекеттик юридикалык академиясынын жарчысы. – 2015. – № 1(102). – 28-31-б.
4. Рогова Г.И. Мамлекеттик башкаруу органдарындагы глобалдашуу шарттарында билимди башкаруу тутуму // Коомдук илимдер. – 2011. – № 10. – 21-27-б.
5. Соломатина Е.Д., Шабуцкая Н.В. Экономиканы глобалдаштыруу жана маалыматташтыруу шарттарында мамлекеттик башкаруу: чет элдик тажрыйба // Социалдык-экономикалык кубулуштар

жана процесстер. – 2015. – № 10. – 137-143-б.

6. Шишкин В.В., Маленков Ю.А., Кудрявцева Г.В., Шишкин В.И. Глобалдашуу жана регионалдашуу шарттарында ишкердикти инновациялык-антирецессиялык өнүктүрүүнү мамлекеттик стратегиялык башкаруу // Креативдик экономика. – 2014. – № 9(93). – 91-101-б.

7. Box RC. Public Administration and Society (Коом жана мамлекеттик башкаруу). – London: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2009. – 303 p.

8. Gladilina I.P. Public administration: challenges and solutions (Мамлекеттик башкаруу: чакырыктар жана чечимдер) // International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2015. – № 1. – p. 15-21.

9. Lugtu A.Jr. Issues and challenges in public administration (Мамлекеттик башкаруудагы маселелер жана чакырыктар). Slideshare. [Электрондук ресурс]. URL: <https://www.slideshare.net/J2Gonzales/final-presentation-project-alugtu-jr> (кайрылган күнү: 08.03.2018).

10. Vaz A. Significant Issues Within Public Administration (Мамлекеттик башкаруудагы маанилүү маселелер). American Society for Public Administration. [Электрондук ресурс]. URL: <https://patimes.org/significant-issues-public-administration> (кайрылган күнү: 08.03.2018).

11. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Саясат таануу (энциклопедиялык окуу куралы). -Б.: 2004, ISBN 9967-14-11-9

Авторлор жонундо маалымат:

Нарматов Нурлис Каныбекович – ЖАГУ имени Б.Осмонова заведующий кафедрой, кандидат юридических наук, и.о., доцент

Камчыбекова Шарипа Тураталиевна - магистрант группы Юмс-1-24

ЖАГУ имени Б.Осмонова

УДК: 413. 11 413. 13

Чодошева Тынаргул Маматалиевна

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ ФИТОНИМДИК ЛЕКСИКАСЫНЫН РЕТРОСПЕКТИВАСЫ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ДИАХРОНИЯСЫ

Аннотация. Аталган макалада кыргыз фитонимдик лексикасынын тарыхый жактан калыптануусу боюнча окумуштуулардын көз караштарын талдоого алуу менен бир катарда өсүмдүктөрдүн айрым аталыштарын ретроспективалык багытта терең иликтенет. Ошондой эле фитонимдердин тарыхый жактан болгон өзгөрүүсү, калыптануусу жана адам баласынын табият менен болгон эриш-аркак алакасынын тилибизге тийгизген жагымдуу таасири, коомдун өнүгүүсүнө болгон катышы борбордук маселе катарында талкууланат. Ошондой эле кыргыз тили түрк тилдер бүлөөсүнүн эң бир байыркы бутагы болгондуктан аталган ареалда жолугуучу фитонимдердин башка түрк тилдери менен болгон окшоштуктары жеткиликтүү айкындалат. Бир эле учурда кыргыз тилиндеги фитонимдердин курамында арбын жолугуучу лексикалык бирдиктер жана мүчөлөр түрк тилдери менен болгон байланышын көрсөтүү менен этимологиялык жактан ачык экендиги тастыкталат.

Негизги сөздөр: биосфера, этимон, фитоним, табият, концепт, этномаданият, тарыхый шарт, этимология, кыргыз тили, түрк тилдери.

Чодошева Тынаргуль Маматалиевна

Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

РЕТРОСПЕКТИВА КЫРГЫЗСКОЙ ФИТОНИМИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИАХРОНИЯ

Аннотация. В этой статье автором подвергаются анализу мнения известных ученых, в отношении названий растительного мира и детально изучаются значения конкретных фитонимов в киргизском языке. В то же время рассматриваются научно-антологическая, историческая значимость названий растительного мира в развитии языковой структуры как таковой. Следовательно, в названиях растительного мира ярко отражается взаимодействия человеческого общества с природой вообще. Как нам известно, киргизский язык в свою очередь, входя в состав тюркской языковой семьи, и является одним из древнейших языков среди них. Данное обстоятельство само собой является благоприятной почвой для появления сходств между названиями флоры данной территории. Однако эти сходства встречаются в лексическом и аффиксальном составе и в то же время многие имена растений являются прозрачной в плане их этимологии.

Ключевые слова: этимон, биосфера, эстественный мир, концепт, этнокультура, фитоним, историческое обстоятельство, этимология, кыргызский язык, тюркские языки.

Chodosheva Tynargul Mamatalieva

B. Osmonov name after Jalal-Abad State University

RETROSPECTIVELY DEVELOPMENT AND DIACHRONICALLY ESTABLISHMENT PLANT NAMES (LEXICON) IN KYRGYZ LANGUAGE

Abstract. *In this article the analysis focuses on plant names, examines the polemical scholarship to deeper understand them. Plant names, as cultural historians said, is one of the most complex words in the Kyrgyz language. Just, as its meanings have varied considerably over time and relations between humans and the natural world have varied historically. Kyrgyz language is one of the Turkey languages, so has linguistic similarities with other Turkey languages family. Naturally, the Kyrgyz fitonyms (plant names) have also similarities with the fitonyms of other Turkey peoples. These similarities can be found in both lexicon and suffixes. Most of such plant names have clear etymologies.*

Keywords: *biosphere, etymon, native world, native cultures, concept, historic events, fitonym, etymology, Kyrgyz language, Turkic languages.*

Кыргызтилинин фитонимдик лексикасын жана анын табигый эволюциясын изилдөө түркологиянын эң актуалдуу маселелеринин бири. Бир эле учурда өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жана эне тилибиздеги өзөктүү болуп саналган фитонимдик катмардын жалпы эле табигый тилдин калыптануусундагы эбегейсиз ролу жана улуттук аң-сезимдин калыптануусуна болгон жагымдуу таасири аталган маселени зарылдыгын айкындайт [1:155-158]. Арийне, салыштырмалуу аспектиде түрк тилдеринин фитонимикалык лексикасынын маселелери буга чейин көптөгөн эмгектерде каралып келген, бирок азыркы күнгө дейре кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы атайын изилдөөнүн объектисине айлана элек. Ошону менен бирге азыркы кыргыз тил илиминде ботаникалык, дыйканчылыкка байланышкан терминдерди сыпаттоо, салыштыруу жана тарыхый жактан изилдөө багытында изилдөөлөр бар экендигин белгилөөгө болот. Ошого карабастан түрк дүйнөсүндө эң эле байыркы деп таанылган кыргыз тилиндеги фитонимдик катмар тарыхый лексикологиянын алкагында жана салыштырма, сыпаттоо багытында жетишсиз изилденген бойдон калууда жана өсүмдүктөр терминологиясынын көптөгөн маселелери мындан аркы изилдөөлөрдү талап кылат деген ойдобуз.

Өсүмдүктөр дүйнөсү байыркы кылымдардан тарта адам баласынын ишмердүүлүгүндөгү эң байыркы мезгилди чагылдырып табигый тилдин фундаменталдуу негизин түзө тургандыгында шек жок. Өсүмдүктөрдү атап көрсөткөн лексиканын өнүгүшү элдин дүйнө таанымы менен камыр-жумур өнүгүп, үрп-адатына, маданиятына жана диний ишенимдерине олуттуу таасирин тийгизген. Тилибиздин фитонимдик катмары лексикалык курамдын өсүп-өнүгүшүн, калыптанышын шарттоо менен тилдин тарыхын изилдөөдө, этникалык көз карандысыздыкты аныктоодо жана географиялык мейкиндикти, экологиялык чөйрөнү тандоодо маанилүү орунду ээлейт жана актуалдуулугун жоготпойт.

Биздин макаланын негизги максатты кыргыз тилинин сөздүк курамындагы байыркы фитонимикалык терминологияны тарыхый лингвистикалык өнүгтө жана башка түрк тилдериндеги байыркы фитонимдик катмарга салыштыруу менен илимий деңгээлде окумуштуулардын ойлорун ар тараптуу талдоого алуу болуп саналат. Өз кезегинде макалада талдана турган маселе төмөнкү милдеттерди чечүүнү камтыйт:

- башка түрк тилдеринин фитонимдик лексикасынын өтө кеңири алкагында кыргыз тилинин фитонимдик лексикасына этимологиялык анализ жана семантикалык өзгөчөлүктөрүнө лингвистикалык мүнөздөмө берүү;

- кыргыз фитонимикалык лексикасынын структуралык жана сөз жасоо ыкмаларынын деңгээлин белгилөө;

- кыргыз тилиндеги фитонимдердин тарыхый өнүгүүсү жана стратиграфиясы.

Кыргыз жана башка түрк тилдеринин лексикасын салыштырма-тарыхый багытта изилдөө жалпы тилдик структуранын, түркологиянын жана кыргыз тил илиминин өзөктүү да, актуалдуу да милдети болуп саналат. Атап айтканда, кыргыз тилинин фитонимикасын, сөздүк курамын ар тараптуу жана терең изилдөө фитонимдик катмардын диахронологиялык, бир эле учурда көптөгөн жалпы түрк лексемаларынын өзгөчөлүктөрүн тактоодогу негизги платформа деп айтууга да болор эле. Албетте, мындай илимий багыттагы иликтөө түрк тилдеринин сөздүк курамын классификациялоого, алардын жалпы мыйзамченемдүүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Жалпы түрк фитонимдик протоформаларын түзүү мүмкүнчүлүгү биринчи кезекте этникалык коомдун турмушунда орду толгус болуп саналган фитонимдик, агромаданият жана ирригациялык концепциянын кыргыз тилиндеги маанисин ачып бермекчи. Ошол эле учурда аталган тилдердин арасында кыргыз тилинин олуттуу компоненти бар экендигин эске алуу зарыл жана анын изилденүүсү актуалдуу болуп кала берет. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр аталыштарын изилдөө кыргыз жана башка түрк тилдеринин нукура лексикасын салыштыруу же сыпаттоо жагынан гана эмес, типологиялык жактан да маанилүү жана аларды лингвистикалык өңүттөн мүнөздөөгө мүмкүндүк берет.

Арийне, кыргыз жана башка түрк тилдер системасындагы архетиптик формаларды сактап келген байыркы тилдик түзүлүш катарында өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө татаал да, тарыхый да жолду басып өткөн. Диахронологиялык жана тарыхый алака маселесинде деле кыргыз тили, анын байыркы элементтерге бай диалектилери кандайдыр бир деңгээлде байыркы түрк тилдеринин эриш-аркак айкалышын билдирет. Ошол эле учурда, мындай илимий багыттын кучагына палео-түрк, же палео-түрк-субстрат катары классификацияланган материалдар да кирет [12:78].

Маселени кеңири мүнөздө алып карай турган болсок, жалпы эле түрк тилдеринин фитонимдик лексикасы бир жагынан жакшы изилденгени географиялык чөйрөнү камтыса да, экинчи жагынан али да болсо жетиштүү изилденген эместигин айтууга болот. Ала турган болсок, байыркы замандан түрк тилдеринин тарыхында эбегейсиз роль ойногон кыргыз, огуз, кыпчак, карлук жана булгар фитонимдик лексикасы боюнча жалпы мүнөздөгү монографиялык изилдөөлөр алиге чейин жок экендигин белгилөөгө болот. Ошондой эле жалпы түркология боюнча да ареалдык (аймактык) биргелешкен же монографиялык изилдөөлөр азыркы дейре иш жүзүнө ашырылбай келет. Айта кетсек, түркологияда түрк тилдериндеги байыркы өсүмдүк аталыштары жана башка урал-алтай тилдеринин фитонимдик лексикасы, мисалы, түрк жана монгол тилдери боюнча салыштырмалуу изилдөөлөр да азырынча орун таба элек. Фитонимика тармагында үзүрлүү эмгектенишкен белгилүү түркологдор П. Азимов менен Г. Азербайевдер белгилегендей, түрк тилдериндеги байыркы өсүмдүк аталыштары жана фитонимдик терминологиядагы көптөгөн проблемалар дагы эле өз изилдөөчүлөрүн күтүп турат [2:1950; 3:1982].

Албетте, мезгилдик хронологиясына карабастан түрк тилдериндеги өсүмдүк аталыштары боюнча сейрек илимий катарда турган жалгыз жалпылоочу фитонимдик лексика боюнча эмгек – “Түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү” азыркы кыргыз тилиндеги байыркы жана азыркыга дейре актуалдуулугун жоготпой келген фитонимдердин кеңири катарын камтыйт. Бул биргелешкен жамааттык изилдөө кыргыз жана башка түрк тилдеринин – флора, фауна терминдери, анатомиялык терминдер, сын атооч, этиштер боюнча да олуттуу көлөмдөгү маалыматтарды берет. Аталган изилдөөдө байыркы негиздерден тарта, азыркы кыргыз тилиндеги активдүү, сейрек өсүмдүк аталыштары боюнча, ошондой эле жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик терминдердин кеңири палитрасы кылдат талданган. Бул эмгекте көптөгөн байыркы түрк терминдерине байланыштуу конструктивдүү ойлор айтылып, алардын азыркы тилининдеги уңгулары келтирилген. Мисалы, кыргыздар менен байыркы түрктөрдүн түпкү теги, протоформасы гол “кол”, фитонимдик “бутак” деген мааниге ээ болгон лексемасы, кол//кул тибинин кыпчак варианттары менен гана байланыштуу эмес экендиги, ошондой эле чуваш тилиндеги хулу менен салыштырылып, баштапкы формасы орто болгар мезгили үчүн хол түрүндө калыбына келтирилгендиги алгыктуу жетишкендик деп ойлойбуз. Биздин оюбузча дул терминдин лексика-семантикалык эволюциясын иштеп чыгууда азыркы чуваш кул формасынын пайда болушуна себеп болгон хула сыяктуу ортоңку форманы да сунуштоого болот.

Ал эми кыргыз фитонимикалык “бутак” (< будаг) термини башка көптөгөн түрк параллелдери менен кеңири байланышкан жана жалпы семантикалык түзүлүшкө ээ. Эгерде протоформага кайрылсак, түркологияда буд- уңгусу, азыркы түрк тилиндеги будамак этишине негиз болгон “дарактын бутактарын кесип салуу” компонентинин келип чыгышы жөнүндө маселеге такалат [11:151-254].

Өз кезегинде түрк фитонимикасына, тарыхый лексикологиясына олуттуу салым кошкон окумуштуу - Л.Б. Дмитриева. Окумуштуу түрк жана алтай тилдериндеги өсүмдүктөрдүн аталыштарына арналган эмгегинде жалпы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилиндеги активдүү, сейрек өсүмдүк аталыштары боюнча олуттуу оюн айтат [11:151-254]. Автор өз эмгегинде фитонимикалык

терминологиядагы тилдик алака, лексемалык алмашуулар маселесине көп көңүл бурган. Кыргыздын беш//беше//белтир (беш ыргай, белес) “токой” термининин келип чыгышын изилдеп, бул перс тилиндеги меше деген сөз менен байланышын ошол эле мааниде сунуштайт. Бирок биздин оюбузча тескерисинче, перс тилиндеги термин байыркы түрк тилинде болгон жана кошумча далилдөөлөрдү талап кылгансыйт.

Алдыга коюлган милдеттерди эске алуу менен бул маселенин семантикалык жагын негиздөө зарыл, анткени түрк тилинин диалектилеринде уңгу буч//буч “бутак, бүчүр” маанисинде да колдонулат. Мындан тышкары, иран тилдеринде бул сөздүн көйгөйүнө башка тараптан мамиле жасоого мүмкүндүк берген бише сыяктуу фонетикалык варианттар да бар.

Кыргыз тилинде башка түрк тилдерине көптөгөн окшоштуктары бар богда//йоджа “беде” сыяктуу уңгу бар [4:3]. А.М. Щербактын айтымында, бул байыркы уңгуга эки көз карандысыз муундардын камтылышы мүмкүн [16:85]. Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, бир катар түрк тилдүү өсүмдүктөрдүн аталыштарында артчыл [ġ] үнсүз компонент бар. Ала турган болсок, орто азерб. соган “пияз”, орто түрк. соган, кумык. соған, эски түрк. соган [13, МК 1:139]. Ошол эле учурда Владимирцевдин пикиринде, аталган байыркы форманын Алтай параллелинде [ġ] уңгу компоненти жоголуп кеткендиги байкалат. Бирок кыргыз фитонимдеринин семантикасынын өнүгүшү башка алтай тилдеринде да тиешелүү типологияларга ээ экендигин унутпоо абзел. Мисалы, “пияз” = “ачуу” түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыш, түрктөр аралык соган сөзүндө чагылдырылганы монгол тилдеринин деңгээлинде тастыкталган [10:37]. Согоан “пияз” термини кытайдын суань “сарымсак” сөзүнөн алынган деп божомолдоого болот. Бул божомол менен макул болуу мүмкүн эмес, анткени бул жерде семантикада ачык айырма бар. Анын үстүнө бул байыркы алтай термини башка алтай тилдериндеги тиешелүү параллелдер менен ачык байланышка ээ, мында “ачуу” деген мааниси ачыкталган көрүнүш. Ошондой эле жалпы түрк фитонимиясы боюнча белгилүү адис С. А. Аманжоловдун пикиринде түрк тилдеринин лексикасынын лексика-тематикалык классификациясы да маанилүү маселе [5:1959]. Бул багытта көптөгөн түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да белгилүү факты материалдар бар. Белгилүү түркологдордун изилдөөлөрүндө фитонимдик лексиканын айрым лексикалык-семантикалык категорияларынын ичиндеги фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөр кылымдар бою орун алган өз ара байланыштарды аныктайт [14:1975].

Жалпы түрк тилдериндеги байыркы уңгулар, анын ичинде азыркы кыргыз тилиндеги арбын жана ошондой эле сейрек кездешүүчү өсүмдүк аталыштары боюнча көрүнүктүү илимпоз К.М. Мусаев өз эмгегинде түрк тилдүү лексемалардын семантикалык жагына өзгөчө көңүл буруп, бир кыйла салыштырууларды жана парадигматикалык катарды берет. Окумуштуу белгилегендей, бир катар учурларда бир эле фитонимдик лексемалардын семантикасынын айырмасы оңой түшүндүрүлсө, айрым учурларда кыйынга турат. Ошондуктан мындай учурларда салыштырмалуу тарыхый изилдөөлөргө кайрылуу зарылдыгы туулат [6:19]. Ошону менен бирге көпчүлүк учурда түпнуска семантика ар башка тилдерде сакталып калганын, бирок айрым учурларда белгилүү бир өзгөрүүлөр болуп жатканын баса белгилеген. Мисалы, көпчүлүк тилдерде башак уңгу “жүгөрү кулагы” деген жалпы баштапкы маанисин сактап калат. Ал эми кумык тилинде бул сөз фонетикалык турпатын өзгөртүп, семантикалык маанисинде айырма пайда болгондугу байкалат. Алсак, ортонку кумык тилинде машак “түшүм жыйноодон кийин талаада калган дан” [6:226]. Түрк тилдеринде бушак уңгусу “жүгөрүнүн башы” дегенди билдирет жана этимологиялык жактан баш “баш” соматониминен келип чыккан [6:243].

Кыргыз лексикасында башка түрк тилдеринде жок же бир нече гана тилдерде кеңири таралган бир топ байыркы лексемаларды белгилесе болот. Алардын арасында татаал термин катары классификацияланган кыргыздын ажырык “беде” деген сөзү бар. Кыргыз тилинен тышкары бул негиз түрк тилинин диалектилеринде да кездешет. Ф.Г. Исхаков түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыздын бүлдүр “бүлдүркөн” сөзүн башка түрк уңгуларынан бөлүп карайт [ИРЛТЯ: 8]. Бирок аталган окумуштуунун, былдыр//бүлдүр фитонимдик уңгусун жакшылап изилдеп көргөндө, ал перстердин архаикалык балдыр сөзүнөн алынган деп болжолдоосуна кошулууга болбойт [1970: 58]. Тескерисинче, бул ошол эле булактардагы: кыргыз, бүлдүр, кумык. балдыр, түркмөн. балдыр, кара калпак, балдыр,

өзбек, болдир, алтай балдыр формасында арбын жолугуучу байыркы палдир//булдур тибиндеги протоформаларга жакын. Бул негиздин фитонимикалык терминологияга түздөн-түз тиешеси бар, анткени экинчи каймана мааниде “өсүмдүк сабагын” билдирет. Мындан тышкары, аталган лексема евразияга тараган түрктөр аралык балдырган “валериана” фитониминин негизин түзгөн. Ошондуктан да Бехбудов түрк тилдеринин жана диалектилеринин ар кайсы мезгилдеги материалдары жалпы эле түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз фитонимикалык лексикасын изилдөөгө чоң жардам бере тургандыгын белгилесек болот.

Түрк өсүмдүктөр аталыштарын ар тараптуу жана да терең изилдеген окумуштуулар айрыкча байыркы алтай доорунан сакталган “таруу” - тарык/тарыг/таур уңгусуна көп көңүл бурушкандыгы байкалат [ВДТЯ 1985:32]. Алар аталган байыркы алтай формасы анлауттук үндүү менен акыркы этимологиялык тыбыштын, кыязы, биз жогоруда токтолуп кеткен [ḡ] тыбышынын жоголушунан келип чыккан деп божомолдошот. Ошол эле учурда аталган эмгекте түрк тилдеринде жана диалектилеринде арбын жолучуучу көжө//көдө “буудай сорпосу; кесме” [ВДТЯ 1985: 33], кыргыз диалектилеринде көжө//көжө аш сыяктуу “буудай боткосу” терминдин бар экендиги белгиленет.

Ал эми В.Л. Гукасян геоллингвистикалык алкакта, уруулар аралык байланыш тилдеринде сакталып калган түркизмдердин да мааниси аз эмес экендигине токтолуп, байыркы Албаниянын тарыхы боюнча жазма булактарда бир катар байыркы негиздерди белгилейт жана уди тилинде да көптөгөн байыркы түрк фитонимдери сакталып калгандыгын ачыктайт. Ошондой эле өз кезегинде биз да мындай карым-катыштын бардыгын жана тилдик алака түрк тилдеринде өзүндө жоголуп кеткен формаларды сактап калышы мүмкүн экенин белгилей кетүү маанилүү экендигин токтолобуз. Мисалы, К.С. Кадыраджиев жүзүм сабагынын тэнэ//тана аталышында (анын синоними мэйнэ) иран тилдеринде он тибинин параллелдери бар, башкача айтканда, бир кыйла байыркы форма, анын негизинде азыркы иран диалектилеринде тэнэк пайда болгондугун айтат. Окумуштуу белгилегендей, көптөгөн түрк фитонимдеринин евразияда сакталып калуусу генетикалык жактан алтай уруулары жана индоевропалыктардын ата-бабалары болгон элдердин ортосундагы дипломатиялык кат алышуулар менен байланыштуу [10:123].

Байыркы түрк Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде эң байыркы фитонимдик лексемалар сакталып калган. Бир эле учурда алар маанисин сактап калган же башка тилдердин таасиринде өзгөргөн. Азыркы түрк тилдеринде арбын жолугуучу тос//тоз агажын фитонимин байыркы түрк тилиндеги тоз “кабык, кайың кабыгы” менен салыштырууга болот. Бирок биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, азыркы кыргыз тилинде активдүү болгон шалгам жана бир катар байыркы түрк сөздөрүнүн келип чыгышына байланыштуу көптөгөн суроолор али чечиле элек [9:184]. Маселен, азыркы кыргыз тилиндеги шалгам (шагыр) деген сөзү “шалгам, түрп” маанисинде колдонулат [ДТС:389]. Бир эле учурда башка түрк тилдеринде ушундай окшоштуктардын болушун өз учурунда белгилүү түрколог Б.М. Юнусалиев да белгилеген. Алсак, кумык. турп, кбалк. турма, түрк тилиндеги тур [Юнусалиев, 1959: 225].

Арийне, кыргыз фитонимикалык катмарында азырга дейре активдүү болгон сөздөрдүн баштапкы булагы өтө кыйынчылык менен аныкталат. Мисалы, кыяр//бадыран “бадыраң” негизи бир учурда перс тилинен, араб булактарынан [6:71] алынгандыгы да божомолдонот. Кыргыздардын эң байыркы фитонимдеринин айрымдары антропонимдердин курамында сакталып калган, бирок ошол эле учурда алардын өз маанилеринин келип чыгышы ушул күнгө чейин тактала элек. Мисалы, байчечек, гүлчечек, чечегүл (чечек//чичэк “гүл”). Мындай учурларда, тектеш тилдердин материалдары олуттуу жардам берет. Мында кыргыз негизин байыркы алтай параллелдери менен этимологиялык байланышта деп болжолдоого болот.

Кыргыз диалектилеринде калам//каламча “бутак кесиндиси, көчөткө даярдалган бутак” түрүндө кездешкен теректин аталышы, адабий тилде каламча вариантына туура келет ал эми айрым түрк тилдеринде синоним катарындагы чинар аталышын да жолуктурабыз. Биринчи компонент калам (иранча калам//гэлэм) “кесүү” деген сөзгө байланыштуу болушу мүмкүн. Ал эми азыркы кыргыз тилиндеги актуалдуу болуп саналган “чынар” анын кайра интерпретацияланышы болуп саналат. Калам уңгусунун түндүк түрк тилдеринде морфологиялык варианты калма экендиги талашсыз. Көрсөтүлгөн

негиздердин курамында кал//гэл- бир эле тамыр болушу мүмкүн. Мындай пикирди якут тилинин лексикасын салыштырмалуу тарыхый көз карашта изилдеген Антонов (1973) мында жалпы түрк, якут тилдери жана монгол тилдерине тиешелүү негиздер бар экендигин баса белгилеген.

Кылымдар бою орус тилинин алкагында калган Якут тилинин лексикалык катмарлары кыргыз фитонимдерине көп жагынан жакын, алар монгол тилдерине тиешелүү параллелдүү жалпы лексемалардын кыйла санын камтыйт. Маселен, жыгач “дарак” деген кыргыз уңгусунун монгол тилинде “клен” деген маанидеги агач түрүндөгү формасы жашайт. Семантикадагы бул термелүүнү жалпы түрк тилдеринде жана кыргыз тилинин диалектилеринде да байкоого болот. Анткени бир эле уңгу башка түрк тилдериндегидей ар кандай мааниде кездешет. Албетте, кыргыз тилинин фитонимдик лексикасын изилдөө кыргыз тилинде сакталган байыркы өсүмдүк аталыштары түркологиядагы ар кандай лексика-семантикалык категориялардагы терминологияга, жалпы лексика-семантикалык моделдерге [17:12-80] жана типологиялык мыйзамдарга баш ийе тургандыгын көрсөтөт.

Жалпы түрк тилдерине өсүмдүк аттарынын дифференциацияланышы мүнөздүү. Бул жагынан жана алтай тилдеринен алынган маалыматтар менен кыргыз лексемаларынын ортосунда кандайдыр бир байланыштарды түзүүгө мүмкүн болсо да, кыргыз тилинде көптөгөн дифференциялар жоголуп кеткен [17: 14-23].

Жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик жалпы кордун изилденүүсүнө сереп салууда кыргыз тилинин лексикасынын изилденип жаткан фитонимдердин лексика-семантикалык категорияларынын системасында сөз жасоо маселеси чоң мааниге ээ экендиги ачыкталат [Будагова 1977]. Түркологияда бул терминдердин тутумундагы сөз жасоонун көптөгөн маселелери ар түрдүү көз караштардан каралып келген [Садвакасов 1976; Хабишев 1971,1989; Дмитриев 1940; Умегалиева 1953]. Айрыкча бул багытта олуттуу иштерди жүргүзгөн А.К. Кононовду (1960, 1956), Э.В. Севортянды (1962, 1966), А.К. Боровковду (1963), Л. Будаговду (1868,1871), Х.А. Баскаков (1952), Т.М. Гарипов (1959), Поливанов (1968, 1933), А.М. Щербак (1977), Э.З. Кажыбеков (1980), А.Т. Кайдаров (1969) жана башка көптөгөн түркологдор түрк фитонимдик лексикологиясынын өнүгүшүнө зор салым кошушкандыгын айта кетүүгө арзыйт.

Биздин оюбузча кыргыз тилиндеги өсүмдүк аталыштарын динамикалык тарабынан ачып берүү жана изилдөө үчүн түрк сөзүнүн лексика-семантикалык түзүлүшүндөгү өнүгүүлөр да маанилүү [8:184]. Түркология илиминде айрым байыркы фитонимдик уңгулардын лексика-семантикалык түзүлүшү салыштырмалуу жакшыраак изилденгендигин да байкоого болот. Ошондой эле учурда акыркы мезгилде башка түрк тилдеринин өсүмдүк аталыштарынын лексикалык жана семантикалык изилдөөлөрү да кызыгууну туудурат.

Азыркы кыргыз тилиндеги айрым байыркы өсүмдүк аталыштарынын Саян-Алтай аймагындагы түрк тилдери менен болгон байланышы жана алардын этимологиялык көйгөйлөрүн чечүү да абдан актуалдуу. Мисалы, кыргыздын чар//чура//чөп “бадал” же “бадалча” (чөп-чар) деген ботаникалык термини байыркы замандын эстелиги экендигинде шек жок. Рассадиндин айтымында бул аймакта атайын чур//чура//хура лексемасы чуваш тилинде хула түрүндө, кездешет [Рассадин, 1981:225]. Ал эми Я. Чунгаевдин баяндамасында түркмөн жана байыркы түрк тилдеринин мажар (венгр) тили менен байланыштары каралып, мында мажар параллелдери түрк тилдери менен салыштырылган, бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн тарыхый байланыштары эске алынган [Чунгаев, 1985:18]. Ошол эле параллелдер, бирок тунгус-манчжур тилдери менен ошол эле изилдөөчүнүн башка эмгегинде каралат [Чунгаев, 1983:25].

Байыркы түрк фитонимдери, кеңири деңгээлде, жалпы түрк өсүмдүк аталыштары боюнча маалыматтарды ырастоодо белгилүү окумуштуу Д.Г. Тимонина енисей тилдеринен алынган түркизмдерге таянган, алардын арасында байыркы түрк диалектилеринин мураскери катары кыргыз тилинин сөздүк курамына түздөн-түз байланыштуу сөздөр көп кездешет [Тимонина, 1985:12]. Жеке ысымдарды, жер-суу аттарын изилдөө деле кыргыздардын жана башка түрк тилдеринин өсүмдүк аталыштары жана тарыхый лексикологиясына маанилүү салым кошот. Бул жагынан өзгөчө Ш. Жапаровдун, Н. Казыевдин, М. Шамшиеванын, А.Г.Шайхулованын жана башкалардын эмгектери

мүнөздүү. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде фитонимдик уңгу аркылуу жасалган топонимдер, антропонимдер дегеле түрк адам аттары кеңири жана кыйла ынанымдуу талдоого алынган [Шайхулов 1976:15].

Илимий булактардын тизмеси

1. Абдразакова Г.Ш. Языковая картина мира как объект исследования //Известия ВУЗов Кыргызстана, 2016. №. 1. С. 155-158.
2. Азербайев Э.Г. Вопросы тюркско – японских языковых связей: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1982. С. 26.
3. Азимов П. Туркменский язык (Словообразовательные аффиксы). – Ашхабад, 1950.
4. Алиев Ф.Ф. Очерки по лексике языка турок Казахстана. – Алма-Ата, 1973. С.100.
5. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959.
6. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1981.
7. Бешкемпирова А.И. Исследование подражательных слов в тюркологии //Известия ВУЗов Кыргызстана, 2016. №. 2. С. 183-186.
8. Бабашева Б. Адресно-модальные вводные конструкции кыргызского и русского языков // Известия ВУЗов Кыргызстана, 2016. №. 2. С. 180-181.
9. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. – Л., 1929.
10. Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках //Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л., 1972.
11. Кадыраджиев К.С. Палеотюркский компонент кумыкского языка // Вопросы советской тюркологии. – Ашхабад, 1985.
12. Махмуд Кашгарий. Девону луготит – турк.: в 3-х т. – Ташкент, 1961-1963.
13. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1975. С.357.
14. Мырзажанова Г.Б. Особенности усвоения языковых норм по развитию речи //Известия ВУЗов Кыргызстана, 2016. №. 1. С. 168-170
15. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // ИРЛТЯ. – М., 1961. С. 82 -172
16. Хаджилаев ХМ. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. – Черкесск, 1970. С. 273.

Чодошева Тынаргүл Маматалиевна “Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети” илимий билим берүү өндүрүштүк комплекси Таш-Көмүр институту, Таш-Көмүр шаары Кыргыз Республикасы улук окутуучу. 0703114637; tynarachodosheva@gmail.com

Чодошева Тынаргуль Маматалиевна “Джалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова ” научно-образовательный производственный комплекс Таш-Кумырский институт, город Таш-Кумыр, Кыргызская Республика старший преподаватель. 0703114637; tynarachodosheva@gmail.com

Chodosheva Tynargul Mamatalievna “B.Osmonov Jalal-Abad State University” Scientific and Educational Production Complex Tash-Kumyr Institute, Tash-Kumyr, Kyrgyz Republic Senior Lecturer. 0703114637; tynarachodosheva@gmail.com

Төрөгүлова Р. А., АлишEROVA А.

ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЖОЮУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация. Бул макалада физика предметин окутуудагы көйгөйлөр жана аларды жоюунун жолдору изилденди. Аталган көйгөйдү чечүүдө математика жана информатика предметтеринин интеграцияланышынын айрым учурлары, информатикадагы виртуалдык лабораторияларды колдонуу, виртуалдык лабораториялар менен кадимки физикалык лабораторияларды айкалыштыруунун оң жактары изилденип, байкоолор сунушталды. Маселени чечүүнүн заманбап усулдары, информатика предметиндеги колдонмо программалар, физика предметин окутуудагы универсалдуу түшүнүктөр, маселелерди чечүүнүн негизги этаптары жана алардын компьютердик жөндөмдөрдү өздөштүрүү үчүн абдан маанилүүлүгү жалпы жыйынтыктарда белгиленип көрсөтүлдү.

Түйүндүү сөздөр. Интеграция, виртуалдык лаборатория, симуляция, программа, маалымат технологиялары, объектилер, фактылар, концептуалдык байланыштар, электрондук абал, демонстрация, эксперимент, стратегия.

Төрөгүлова Р. А., АлишEROVA А.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы преподавания физики и пути их преодоления. Изучаются некоторые примеры интеграции математики и информатики в решении этой проблемы, использование виртуальных лабораторий в информатике, положительные аспекты сочетания виртуальных лабораторий с традиционными физическими лабораториями, а также даны рекомендации. В общих выводах изложены современные методы решения задач, прикладные программы в информатике, универсальные концепции в преподавании физики, основные этапы решения задач и их большое значение для освоения компьютерных навыков.

Ключевые слова: Интеграция, виртуальная лаборатория, симуляция, программа, информационные технологии, объекты, факты, концептуальные связи, электронное состояние, демонстрация, эксперимент, стратегия.

Torogulova R.A., Alisherova A.

PROBLEMS OF TEACHING PHYSICS IN SECONDARY SCHOOLS AND WAYS TO SOLVE THEM

Annotation: This article discusses the problems of teaching physics and ways to solve them. In solving this problem, some examples of integrating mathematics and computer science, the use of virtual laboratories in computer science, the positive aspects of combining virtual laboratories with traditional physical laboratories, as well as recommendations are studied. The general conclusions are given to modern methods of solving problems, applied programs in computer science, universal concepts in teaching physics, the main stages of solving problems and their great importance in mastering computer skills.

Key words: Keywords: integration, virtual laboratory, information technologies, objects, facts, conceptual connections.

Мектепте физикасын сабагын окутуу, окутулуп жаткан материалдын абстрактуу мүнөзүнө, окуучулардын математикалык негизинин начардыгына жана теория менен реалдуу жашоонун ортосундагы ажырымга байланыштуу олуттуу кыйынчылыктарга туш болууда.

Бул кыйынчылыктарды талдап карай турган болсок:

- фундаменталдык түшүнүктөрдү окуучулардын түшүнбөстүгү, мисалы, кванттык механикадагы толкун түшүнүгүн, окуучулар чыныгы толкун катары элестетишет. Бирок, физикалык процесстеги толкундун маанисин табууда биз, Брондун эрежесине таянып, бөлүкчөнүн аныктоо ыктымалдуулугу анын абсалюттук маанисинин квадратына барабар деп түшүндүрөбүз.

Экинчи бир мисалда, атомдун кванттык механикалык моделин окутууну байкап көрө турган болсок, электрон атомдун айланасында так орбита боюнча кыймылдабайт, анын ордуна ыктымалдуулук булуту бар. Электрон ядрого жакын болсо анын абалын аныктоо тагыраак болот, алыс болсо бир топ эле бүдөмүк болот. Электрондун абалын аныктоо үчүн көптөгөн окшош тажрыйбалар жүргүзүлөт жана аныктоо чекити $\psi(x, t)$ менен белгиленип,

$$\psi(x, t)^2 = \psi^*(x, t) \psi(x, t) \quad (1) \text{ формуласы менен эсептелинет, чекит}$$

$$p(x, t) = \psi(x, t)^2 \quad (2) \text{ менен аныкталат.}$$

Мындай математикалык формуланы окуучулардын баардыгы эле түшүнө албайт, андыктан аны айрым учурда окуучуларга жеткирүү үчүн тексттик сөз менен чечмелеп, айтып берүүгө туура келет, мындай учурда (толкун функциясы → квадраттык модуль → мейкиндикте электронду аныктоо ыктымалдуулугу):

-деген сыяктуу салыштырмалуу схеманы гана бере алабыз. Мындай жана ушуга окшош түшүнүктөрдүн окуучуларга жеткирүүнүн тардыгы же формулаларды колдонулбастыгы, ошондой эле окуучуларды кызыктыруучу мотивациянын жетишсиздиги, практикалык көндүмдөрдүн начардыгы, физика сабагынын негизги көйгөйүнө айланып олтурат. Өтө абстрактуу жана татаал темалар, физикалык процесстер, электромагниттик талаалар жана кванттык кубулуштар, куралданбаган окуучулар үчүн кыйынчылыктарды жаратат.

Окуучулар физика сабагында, математикалык амалдарды аткарууда, формулаларды эсептөөдө, өлчөө бирдиктерди колдонууда да кыйынчылыктарга учурашат. Алар көбүнчө илимий принциптерге карама-каршы келген физикалык процесстерди, күнүмдүк же учурда гана түшүнүү менен чектелип калышат. Физиканы жакшы окута алган мугалимдин милдети мындай жаңылыш түшүнүктөрдү тереңдетип ачып, маани маңызын жеткире айтып түшүндүрүү болум саналат.

Бул маселелерди чечүү үчүн окутуу ыкмаларын өзгөртүү, практикалык иш аракеттерди күчөтүү, окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн окутууга комплекстүү мамиле жасоо талап кылынат. Андай комплекстик чечимдерге:

- жаттап калууга эмес, түшүнүүгө көңүл буруу, кубулуштардын физикалык маңызын түшүндүрүүгө өтүү;
- визуалдаштыруу жана байкоо (эксперимент), абстрактуу теорияларды көрсөтүү үчүн симуляторлорду, демонстрациялык эксперименттерди жана лабораториялык иштерди колдонуу;
- физиканын мыйзамдарын күнүмдүк жашоо жана технологиялар менен байланыштыруу;
- математика менен интеграциялоо, башкача айтканда физика сабактары менен бирге

математикалык даярдыгын күчөтүү;

-информатикадагы виртуалдык лабораториялардын мүмкүнчүлүктөрүн сабактарда колдонууну жакшыртуу, эксперименттерди аткаруу;

- теория мене практиканын ортосундагы байланышты күчөтүү, лабораториялык иштердин сапатын жакшыртуу;

Физика башына эле татаал сабак деп эсептелинет, бирок физика сабагында окуучулардын мотивациясын жогорулатууга арналган мүмкүнчүлүктөр жок эмес, алар жүздөп саналат. Болгону алардын үстүнөн тынымсыз изилденүүчү эмгекти талап кылат.

Физика предметин окутууда виртуалдык лабораторияларды колдонуунун негизги критерийлерине токтоло кетсек, мектеп лабораториясында жок өтө кымбат болгон лабораториялык жабдыктар менен жүргүзүлүүчү кубулуштарды, мисалы, жарылуучу реакциялды көрсөтүү, вакуумдагы эксперименттерди же астрономиялык өлчөөлөрдү жүргүзүүгө жана симуляциялык процесстердин эксперименттер аркылуу байкай алууга мүмкүндүк берет.

Бирок виртуалдык лаборатория физикалык эксперименттерди алмаштыра албайт, тескерисинче аларды байытат. Бул эки ыкманын айкалышы предметтин маңызын түшүнүүгө жардам берип жана окутууну жакшыртат.

Дүйнөнү дүңгүрөтүп өнүгүп жаткан санариптик чөйрө окуучулардын мотивациясын ойготуп, алар өз акылдары менен жасай ала тургандай көз карандысыздыкты жаратып өнүктүрүүчү практикалык жана кызыктуу мүмкүнчүлүктөрдү сунуштай алат.

Орто мектептердеги физикалык виртуалдык лабораторияларда кадимки жана илимий физикалык процесстердин эксперименттерин жасай алууга жетишүү жана абстракттуу түшүнүктөрдү түшүндүрө алууну камсыздай алуу материалдык чектөөлөрдү жеңүүнүн эң сонун мүмкүнчүлүктөрү деп эсептелинет.

Мугалимдер ар кандай физикалык кубулуштардын жана физикалык закондордун (мисалы Ньютондун закондорунун) закон ченемдүүлүктөрүн, чынжыр үчүн электр схемаларын туташтырууну, оптикадагы жарыктын сынуу жана чагылуу закондорунун маанисин өз көзү менен көрүп, байкалган тажрыйбалардын жардамында аныктоону, термодинамикада көрсөтүлүүчү физикалык процесстердин симуляцияларын жана алардын сүрөттөрүн алуунун ыңгайлуу жолдорун окуучулар менен биргеликте жасоону, жөнөкөй процесстен баштап татаалданып (дифференцианын негизинде) түшүндүрө ала тургандай, бирдиктүүлүктү калыптандыра алса гана, алардын натыйжалуулугу реалдуу эксперименттерде толукталып, активдүү жана рефлексивдүү педагогикалык технологияларды жарата алышат [1].

Мындай жөндөмдүүлүккө же компетентүүлүккө дейбизби жетишүүгө албетте болот, бирок ал, ар бир физика мугалиминен талыкпаган эмгекти жана терең талдоонун жыйынтыгын талап кылат. Мындай мугалимдин окуучулары үчүн физика сабагы чыныгы мотивациялык кызыктуу сабакка айланып, окуучулардын өзүнө болгон ишенимин арттырып, алардын жаркын келечеги үчүн айкын жолду ачып берери бышык.

Физика сабагындагы окуучулардын мотивациясын жогорулатуучу стратегиялар физика предметинин мазмунун жакшырта ала турган актуалдуулукта болгон учурда жана ошол эле мезгилде интерактивдүүлүктү камтый алса, анда ал илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй окуучуларга түшүнүктүү, көргөзмөлүү болуу менен оң натыйжаларды бере алат [2].

Физика эксперименталдык илим, аны окутуунун методикасы татаал, тажрыйбаларынын илимий-усулдук табияты көп кырдуу. Физиканы окутуунун маңызы анан илимий–усулдук тажрыйбаларына түздөн-түз байланышат, тажрыйбалык процессте аныкталган физикалык процесстердин жыйынтыгы, жалпы закон ченемдүүлүктөргө дал келиши жана ал ар бир закон ченемдүүлүктүн колдонулушунун жекче түзүлгөн варианттагы ар түрдүү формасы гана болуп калышы керек. Физика илиминин фундаменталдык теорияларын, физика сабагынын эффективдүүлүгүн атыруунун ар түрдүү ык-навыктарын жана анын заманбап технологияларын өздөрүнүн педагогикалык изилдөөлөрүндө аныктап чыккан окумуштууларыбыз өтө көп, жүздөп саналат.

А.А. Акматкулов, Ж.У. Байсалов, С.К. Калдыбаев сыяктуу окумуштуулар окуу процессинде компьютерди пайдаланууга психологиялык-педагогикалык негиздемелер жана МКТ нын чеберчиликке жеткирүүчү каражат катары жалпы билим берүүчүлүк маанисинде талдоо беришкен.

Муну менен катар эле, физикалык тажрыйбаларды жүргүзүүнүн заманбап каражаттарынын өтө тездик менен пайда болуп жатышы, ага карата өзгөрүп жаткан илимий-усулдук таанып билүүчүлүктүн маңызынын жаңы форматынын күн санап өсүп жатышы жаңы муундарды заман талабына ылайык окута билүүнү талап кылып отурат. Андыктан бул предметти окутуп үйрөтүү ар бир доордун жаңы муундары үчүн актуалдуу маселе бойдон кала берүүдө [3].

Сунушталган заманбап окутуунун технологияларын (МКТ каражаттарын), анын ичинде компьютердик программаларды жана виртуалдык лабораторияларды физикалык кубулуштарды окутуп үйрөтүү процессинде, алардын шарттарын, процесстин жүрүшүн өзгөртүп, тигил же бул кыймылдын түрүн изилдесек болот.

Мисалы телолордун эркин түшүүсүнүн ылдамдыгын кадимки физикалык лабораторияда иш аткарып аныктап алсак болот. Ошол эле физикадагы эркин түшүүнүн ылдамдануусун ($g=9,8 \text{ м/с}^2$) аныктоо үчүн бир нече жакшы виртуалдык лабораториялар бар [4].

1. Phet программасы. Программанын (Gravity, Orbit же Free Fall) сыяктуу симуляциялары бар. Ал жерде заттарды ар түрдүү бийиктиктен түшүрүп, убакытты жана ылдамдыкты өлчөсөк болот, программа графикти автоматтык түрдө чыгарат. Өзгөчөлүгү экспериментти компьютер же телефон аркылуу жасоого да болот, абдан түшүнүктүү, онлайн иштейт.

2. Algodoo. Бул программа физикадагы кыймылдарды, мисалы эркин түшүүнүн ылдамдануусун, тартылуу күчүн, ылдамдыкты жана траекторияны аныктоочу тажрыйбаларды виртуалдык түрдө көрсөтүп берет. Программанын 2D симуляциясы бар, анын жардамы менен заттарды кыймылын өзгөртүп, өлчөп, траекторияларын аныктап алсак болот.

3. Tracker Video Analysis. Программа видеодогу объекттин кыймылын изилдегенге арналган. Координатаны, ылдамдык жана ылдамданууну аныктоого болот, графиктин чийип берет.

Бул заманбап билим берүү технологиялары физиканы окутууну кызыктуураак жана интерактивдүү кылуунун эң сонун мисалы. Окуучулар, программалар менен кантип иштөөнү өздөштүрүп, маалыматтарды чогултушат, математикалык теңдемелерди реалдуу дүйнөдөгү кыймыл менен байланыштырышат жана графиктерин да тургуза алышат. Булардын билим берүү баалуулугу абстрактуу түшүнүктөрдү элестете алышат, активдүү окутууну жайылтат, симуляция аркылуу закондорду өздөштүрүшөт, башкача айтканда физикалык процесстер жөнүндөгү теориялык билимдерди, атайын түзүлгөн интерактивдүү моделдердин жардамы менен терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк ала алышат.

Жыйынтык, ошентип, окуучулардын физиканы үйрөнүүгө болгон мотивациясын жогорулатуу үчүн ар кандай педагогикалык стратегияларды колдонуу талап кылынат.

Интерактивдүү симуляциялар жана санариптик куралдар окууну визуалдык жана жеткиликтүү кылып, окуучуларга татаал физикалык кубулуштарды жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет [5].

Эксперименттерди жүргүзүүдө, топторго бөлүштүрүү менен тапшырманы аткартуу аркылуу кызматташууну, активдүү талкуулоону уюштурсак болот. Оюн элементтерин колдонуу аркылуу, атаандаштыкты, өз ара пикир алышууну же жардамдашууну калыптандырып, алардын предметке болгон кызыгуусун жогорулатсак болот.

Физиканы реалдуу жашоодогу кырдаалдар менен байланыштыруу окуучуларга билимдин практикалык баалуулугун көрүүгө жардам берет жана алардын окуусун жогорулатат. Мугалимдин жүрүм-туруму да маанилүү ролду ойнойт: шыктануу, колдоо жана позитивдүү окуу атмосферасын түзүү окуучулардын мотивациясына жана окуу жетишкендиктерине олуттуу таасир этет [6].

Жалпысынан алганда, бул стратегиялар физика сабактарын интерактивдүү, актуалдуу жана кызыктуу кылып, туруктуу мотивацияга жана натыйжалуу окутууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Бабаев Д.Б. “Методика преподавания курса общей физики и его взаимосвязь с техническими

дисциплинами”/ Д.Б. Бабаев, Ш.К. Хаитов // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2023. – № 2 (3). – С. 38-44.

2. Ибраев А.Д. “Жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу шартында студенттердин өз алдынча иштерин өркүндөтүүнүн дидактикалык негиздери” / А.Д. Ибраев, С.К. Калдыбаев, М.У. Касымалиев. Монография. – Б., 2022. – 128 б.

3. Бабаев Д. Б. “Компьютердик моделдештирилген лабораториялык иштерди өткөрүүнүн методикасы” / Бабаев Д. Б., Матисаков Ж. К. // Бллютень науки и практики. – 2023. – № 7. – С. 56-602.

4. Бабаев Д.Б. Санариптештирүү шартында техникалык жогдордогу жалпы физика курсунун орду / Д.Б. Бабаев, Ш.К. Хаитов, А.А. Халматов. // Alatoo academic studies – Бишкек, 2020. – № 3 – С. 84-89.

5.Төрөгүлова Р. А. Табигый-математикалык предметтерин окутууда студенттердин МКТ компетентүүлүгүн калыптандыруунун адаптивдүү жолдору. Наука и новые технологии Кыргызстана № 5 2022-жыл 46-49-беттери

6.Торогулова Р. А Методика обучения физике и информатике на основе межпредметных связей Паритеты, приоритеты и акценты в цифровом образовании. Сборник научных трудов в 2-х частях. Саратов, 2021.

Калыбекова З.С., Мамасадилова М.М.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С НАЗВАНИЯМИ СРЕДСТВ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ И ИХ НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье в рамках сравнительно-типологического подхода рассматриваются семантические, структурные и лингвокультурные особенности фразеологизмов, включающих названия средств передвижения, в кыргызском и русском языках.

В русском языке выявлено около тридцати фразеологизмов с компонентами, обозначающими средства передвижения; при этом большинство из них связано с наименованиями технических средств и их деталей. В кыргызском языке зафиксировано около шестидесяти подобных фразеологизмов, среди которых преобладают единицы с названиями гужевых средств передвижения и их принадлежностей. Данные различия отражают особенности мировидения, мировосприятия, культуры и образа жизни носителей сопоставляемых языков.

Семантическое поле рассматриваемых фразеологизмов в русском языке представлено тремя лексико-тематическими группами, выражающими процесс, действие, состояние и характеристику человека. В кыргызском языке, помимо указанных групп, фразеологизмы с названиями средств передвижения функционируют также как средства обозначения временных и пространственных отрезков, а также используются в символическом значении.

Ключевые слова: семантика, лингвокультурный подход, фразеологизмы с названиями средств передвижения, компоненты, символ, культура, технические образы, кочевой образ жизни.

Калыбекова З.С., Мамасадилова М.М.

УНАА АТАЛЫШТАРЫ МЕНЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация. Бул макалада салыштырма-типологиялык ыкманын алкагында кыргыз жана орус тилдериндеги транспорт каражаттарынын аталыштарын камтыган фразеологизмдердин семантикалык, структуралык жана лингвомаданий өзгөчөлүктөрү каралат.

Орус тилинде транспорт каражаттарын билдирген компоненттери бар болжол менен отузга жакын фразеологизм аныкталган; алардын көпчүлүгү техникалык транспорт каражаттарынын жана алардын бөлүктөрүнүн аталыштары менен байланыштуу. Кыргыз тилинде ушуга окшош болжол менен алтымыштай фразеологизм катталган, алардын арасында жүк ташуучу (гужевой) транспорт каражаттарынын жана алардын жабдыктарынын аталыштары басымдуулук кылат. Бул айырмачылыктар салыштырылып жаткан тилдердин алып жүрүүчүлөрүнүн дүйнөтаанымынын, дүйнө кабылдоосунун, маданиятынын жана жашоо образынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Каралып жаткан фразеологизмдердин семантикалык талаасы орус тилинде процесс, аракет, абал жана адамдын мүнөздөмөсүн билдирген үч лексико-тематикалык топ аркылуу берилет. Кыргыз тилинде, аталган топтордон тышкары, транспорт каражаттарынын аталыштарын камтыган фразеологизмдер убакыттык жана мейкиндиктик кесиндилерди белгилөө каражаты катары да кызмат кылат, ошондой эле символдук мааниде колдонулат.

Ачкыч сөздөр: семантика, лингвомаданий ыкма, транспорт каражаттарынын аталыштарын камтыган фразеологизмдер, компоненттер, символ, маданият, техникалык образдар, көчмөн жашоо образы.

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NAMES OF MEANS OF TRANSPORTATION AND THEIR NATIONAL SPECIFICITY IN THE RUSSIAN AND KYRGYZ LANGUAGES

Abstract. *This article examines the semantic, structural, and linguocultural features of phraseological units that include names of means of transportation in the Kyrgyz and Russian languages within the framework of a comparative-typological approach.*

In Russian, about thirty phraseological units containing components that denote means of transportation have been identified; most of them are associated with the names of technical vehicles and their parts. In Kyrgyz, about sixty similar phraseological units have been recorded, among which units with names of animal-drawn (horse-drawn) means of transportation and their accessories predominate. These differences reflect the specific features of worldview, perception, culture, and lifestyle of the speakers of the compared languages.

Three lexical-thematic groups expressing process, action, state, and human characteristics represent the semantic field of the analyzed phraseological units in Russian. In Kyrgyz, in addition to the groups mentioned above, phraseological units with names of means of transportation also function as means of denoting temporal and spatial segments and are used in a symbolic sense.

Keywords: *semantics, linguacultural approach, phraseological units with names of means of transportation, components, symbol, culture, technical imagery, nomadic lifestyle.*

Введение

Фразеология – раздел языкознания, изучающий устойчивые сочетания слов, отражающие исторический опыт, культурные ценности и мировосприятия нации. Минимальной языковой единицей фразеологии являются фразеологизмы. Фразеологизмы – это такие языковые единицы, обладающие устойчивостью, определенным значением, воспроизводимостью. По А.Ш.Баштабаку: “фразеологизмы, постоянно употребляемые нами неосознанно как в письменной, так и в устной речи являются явным показателем богатства речи” [1, с.471-478]. В русском языкознании в развитие теории фразеологии как науки сыграли труды Е.Д.Поливанова, Б.А.Ларина, которые поднимали вопросы фразеологии как об отдельной лингвистической дисциплины “Фразеология как лингвистическая дисциплина находится еще в стадии “скрытого развития”... но она еще не оформилась как зрелый плод подготовительных трудов” [11, с.15]. Фразеология, как самостоятельная лингвистическая дисциплина была обоснована и выделена В.В.Виноградовым: “...В.В.Виноградовым был внесен вклад в разработку теории устойчивых сочетаний ... Виноградов первым стал использовать термин “фразеологическая единица”, причем он говорил не только об описании фразеологизмов, но и об их происхождении в сфере употребления” [13]. В кыргызском языкознании фундамент изучения фразеологии как науки был заложен Б.Юнусалиевым, Р.Эгембердиевым, Г.Жамшитовой и др. Сопоставительное изучение фразеологизмов с названия средств и способов передвижения было осуществлено Калыбековой З.С., Шакировой М.Р.: “Многовековой кочевой и военный образ жизни киргизского народа и его быт, в отличие от носителей русского – сопоставляемого нами языка, ведущих оседлый образ жизни, обусловили непосредственную связь со средствами передвижения, названия которых вошли в языковую систему народа в форме фразеологизмов, аккумулирующих его мировидение и мировосприятие. Знание культурных ценностей, выраженных в фразеологизмах кыргызского языка в сопоставлении с другими языками, в частности с русским, способствуют лучше понять «национальные обычаи, поверья, исторические предания, образное видения мира» с одной стороны, с другой стороны «познакомиться с его фразеологией и усвоить хотя бы ту ее часть, которая наиболее активно используется в русской устной и письменной речи. Через фразеологизмы он может лучше узнать историю, культуру, «душу» русского народа» [7, с.126]. Актуальность темы настоящей статьи заключается в изучении национальной специфики фразеологизмов с названиями средств передвижения русского и кыргызского языков, в

проведении их сопоставительного-типологического анализа через призму лингвокультурологии.

Исходя из актуальности темы исследования определена цель работы, заключающейся в проведении сопоставительного-типологического анализа фразеологизмов с названиями средств передвижения в русском и кыргызском языках, определении их национально-культурной специфики.

Методы и методология

Методологической основой статьи являются труды Поливанова Е.Д., В.В.Виноградова, Масловой В.А., Жамшитовой Г., Калыбековой З.С. и др. Выборка материала исследования произведена из Русско-кыргызского словаря К.К.Юдахина (Б.Шам, 2000), Словаря русского языка С.И.Ожегова (М., 1986).

В ходе работы над исследованием были применены методы лингвистического анализа, сопоставления, а также методы описания, наблюдения.

Обсуждение и результаты

Язык – это такое явление действительности, отражающее ментальные, национальные особенности народа: его культуру, быт и др.

Наряду с метафорами любой народ в своих фразеологических оборотах использует символ, который “не имеет адресата: он обращен ко всем носителям языка” [12, с 208]. Эти символы хранятся в коллективной памяти и являются основой создания, в нашем случае, различных устойчивых оборотов. Они имеют многолетнюю историю как история самого народа, который создал их.

По мнению К.Дегтярева, “Русские — коренной народ Восточно-Европейской (собственно, иначе называемой Русской) равнины, оформившийся на этой территории, в лесной и лесостепной зонах, как этнокультурная общность не менее 1000 лет назад, а, начиная с XV-XVI вв. активно расселявшийся на Урале, в Сибири и Дальнем Востоке, Северном Кавказе — т.е. достаточно оснований считать русских коренным народом и для этих территорий”, для которых “Земля ... была матерью — кормилицей...” [4] и вели, в основном, оседлый образ жизни. Русские – коренной народ Российской Федерации, которая является “изначально... страна крестьянская, основная ее территория, особенно в период формирования Российского государства с центром в Москве, оказывалась в зоне «рискованного земледелия» [6, с.14]. Поэтому для них такие виды средств передвижения как лошадь, осел, бык не представляли такой ценности как у кыргызов. В культуре русских эти животные лишь символизировали средство передвижения, перемещения и использовались в качестве тягловой силы. С помощью средств передвижения русские перемещали по пространству предметы домашнего обихода – материального мира, но при этом они вели оседлый образ жизни. Быки, лошади служили также при вспашке земли, сборе урожая и в народном сознании являлись символами силы, упрямства. Ослы и верблюды не могли выдержать суровый климат русской земли. Их названия и фразеологизмы с ними появились в русской культуре относительно позже в виде идиом. В русском сознании осел – символ силы, покорности и глупости. Таким образом, в русской культуре не проявлено особый почет к средствам передвижения как у кыргызов, ведущих с древних времен кочевой образ жизни.

В ментальном мире кыргызов лошадь – друг, боевой товарищ, спутник человека, с ее помощью они переселялись там, где им удобно, безопасно, сытно. Весь исход кочевой жизни зависел от них. Поэтому кыргызы говорили “Ат башы менен эр башы – кайда калбайт бир башы – где бы не оставались голова коня и его хозяина-батыра”. Военный и кочевой образ жизни кыргызов способствовали появлению соответствующих фразеологизмов в лингвокультуре народа.

В русском языке около 30 фразеологизмов, одним из компонентов которых являются названия средств передвижения и их принадлежностей. В отличие от кыргызского языка, в этих русских фразеологизмах названия средств передвижения разнообразно, содержатся концепты почти всех видов сухопутного транспорта: лошадь, паровоз, телега, карета, вагон, осел, кобыла, конь, бык, сани. В некоторых фразеологизмах имеются названия деталей средств передвижения: тормоз, колесо, пар, рельс, вожжи, удила, зеленый свет, конюшня. В кыргызских фразеологизмах присутствуют в основном названия гужевого транспорта: конь, лошадь, осел, бык, вол и, как в русском языке, названия принадлежностей конской сбруи: чылбыр – поводок, тизгин – поводья, чом – седло для осла, ээр –

седло для лошади и др.

Русские фразеологизмы с названиями средств передвижения по значению можно распределить на три лексико-тематические группы: 1. фразеологизмы с названиями средств передвижения, указывающие на действие, процесс; 2. фразеологизмы, указывающие на состояние; 3. фразеологизмы, указывающие на характеристику человека или местности. В первую группу входят такие фразеологизмы как “изобретать велосипед” – делать или открывать то, что уже известно, “бежать впереди паравоза” – спешить, делать что-либо раньше времени, “поставить телегу впереди лошади” – делать что-либо не в правильном порядке, “заскочить в последний вагон” – успеть сделать что-то в самый последний момент, “снять с тормозов” – дать свободу действиям, перестать ограничивать, “взять быка за рога” – действовать решительно, “сесть не в свои сани” – делать неподходящую работу, “вставлять палку в колеса” – мешать, препятствовать, “крутиться как белка в колесе” – работать непрерывно. Ко второй группе относятся такие фразеологизмы как “в одной лодке” – быть в одинаковом положении, разделять общую судьбу, “как по рельсам” – гладко, без помех; “на всех парах” – очень быстро, стремительно. К третьей группе фразеологизмов относятся такие фразеологизмы как “Валаамова ослица” в значении покорный, молчаливый человек, неожиданно протестующий, высказывавший свое время, восходящий в притче о пророке Валааме, который “ехал на ослице выполнить сомнительное поручение, но животное, увидев ангела с мечом, преграждавшего путь, отказывалось идти и трижды останавливалось. Разгневанный Валаам избивал ослицу, после чего Бог отверз уста животного, и она человеческим голосом спросила: «Что я тебе сделала, что бьешь меня...» [3]; “как телега без колес” – непригодный, ненужный, “Авгиевы конюшни” – очень загрязненное место или крайний беспорядок. В русском языке есть идиома “темная лошадка”, вошедшая из английского языка в значении “в каком-то деле, споре выигрывает тот, на кого не рассчитывают”. Обычно в Англии есть поверье, что лошади темной масти не выигрывают в конноспортивных состязаниях. Но это лишь доводы, а на самом деле победа или проигрыш лошадей на скачках от масти не зависело. Фразеологизм “Буриданов осел” используется в значении, когда человек нерешителен и не может выбрать одно из двух равноценных вариантов решений.

В кыргызском языке с названиями средств передвижения наиболее активными в употреблении являются около 40 фразеологизмов, где компоненты фразеологизмов “ат – лошадь”, “төө – верблюд”, “араба – телега” отражают особенности кочевой культуры кыргызов. Ат-лошадь – символ свободы, дружбы и доблести. Когда у кыргызов рождается мальчик, они сообщали, что родился “ат токур” в букв. тот, кто седлает коня вместо отца с одной стороны, с другой, подрастающего наследника обычно кыргызы называют “ат токур”, мальчик, достигший определенного возраста, умеющий седлать коня, может быть наследником отца. Во фразеологизме “кырк жылкы — сорок лошадей” компонент жылкы-лошадь символизирует богатство, мощь. Здесь речь идет о приданом девочки. Обычно, когда рождаются девочки, кыргызы говорят “сорок лошадей”, т.е. родилась девочка. В культуре кыргызов не принято прямо говорить, кто родился. В этих выражениях содержалось поверье в то, что они защищают новорожденных детей от злых духов.

Как и в русском языке, кыргызские фразеологизмы с названиями средств передвижения могут обозначать 1) процесс, действие: “ат арытуу – изнурять коня” в значении совершать долгий и трудный путь, “эшек такалоо – подковывать осла” в значении бездельничать, ничего не делать, “төө бастыга калуу — оказаться под верблюжьим гнетом” в значении подвергнуться групповому нападению, когда наваливаются толпой, “ат жалын тартуу — хвататься за гриву коня” в значении возмужать, подрасти (стать джигитом), “жылын төө кылуу — делать из своей удачи верблюда” в значении важничать, заноситься, набивать себе цену, “ат бороюн сыдыруу — сбрить (соскоблить) гриву лошади” в значении проделать очень длинный и быстрый путь, “ат соорусун салуу — показать круп коня” в значении обратиться в бегство, отступать, “ат тезегин кургатпоо — не давать конскому навозу просохнуть” в значении навещать очень часто, заходить постоянно, “Эшек куртун кагуу — выбить из кого-то ослиную дурь” в значении проучить, усмирить чей-то нрав, өгүз догун карматуу — включать воловье упрямство” в значении упрямиться, стоять на своём вопреки логике, “төө чечкендей болуу — словно верблюда

развьючили” в значении сильно опозориться, быть пристыженным, “жылкынын жалын түтөтүү — жечь конскую гриву” в значении устроить большой переполох или очень торопиться; 2) состояние: “өгүз өлтүргөн балта — топор, убивший вола” в значении виновник или причина какого-либо события, “ат тери кайтпоо — пот коня не оправдался “ в значении напрасный труд, пустые хлопоты, “жылаңач төөнү бучкакка чапкандай — как ударить голого верблюда по сухожилиям “ в значении молниеносно, без заминки, очень быстро, “ат үстүнөн — с высоты коня” в значении поверхностно, вскользь, невнимательно; “ак төөнүн карды жарылган — живот белого верблюда лопнул” в значении изобилие, достаток, благодать; 3) характеристику человека или местности: “жылкы кыял — лошадиный нрав “ в значении вспыльчивый, со сложным характером, “эшектин кулагынан түз — прямее ослиных ушей” в значении совершенно прямой, очень ровный, “атка жеңил, тайга чак — легкий для коня, впору жеребенку в значении проворный, ловкий, покладистый. В отличие от русских фразеологизмов существуют кыргызские фразеологизмы с названиями средств передвижения, используемые в качестве обозначения временных или пространственных отрезков: “ат кара тил болгондо — когда у коня язык чернеет” в значении в разгар лета, когда скот наедается сочной травой, «төөнүн куйругу жерге жеткенде» — когда хвост верблюда до земли достанет — аналог «когда рак на горе свистнет» (никогда)., «бээ саам» — время дойки кобылицы — примерно 1,5 часа (народная мера времени), тай чабым — дистанция скачек для жеребят — расстояние примерно в 4-5 км (народная мера длины). В кыргызской языковой культуре наблюдаются фразеологизмы с названиями сбруи средств передвижения, которые использованы для обозначения власти: «Эки тизгин бир чылбыр — две узды, один поводок» в значении дать полную власть: “Ырас, тегизи жолуна ишенип, эки тизгин бир чылбырын төп берген өз элинин кыңырылбай кызматын кылган, акы сурабай ажатын ачкан, атын туудай төбөсүнө көтөргөн азаматы, кулагы кесилбеген кулу болуп берген” в досл. переводе. “Верно, не уклоняясь, честно служил своему народу, верившему истинности его пути, и отдавшему ему полную власть (две узды и один поводок), не требуя награды, помогал в нуждах, возвышая его имя как знамя и стал преданным слугой, словно раб, у которого даже уши не отрезаны ” [8, с. 18] «тизгин ээси — хозяин узды» в значении власть имущий, обладающий полной властью. У кыргызов конские принадлежности чылбыр и тизгин символизировали власть как отпечаток их кочевой жизни: “Символом власти у кыргызов являются обладание уздами или поводьями. Тот, кто держит узды, тот наделен властью. Ср.: эки тизгин, бир чылбыр, сага бердим — тебе я даю полную власть; эки тизгин, бир чылбыр эми колго алыңыз, т.е. получайте в руки полную власть; тизгин ээси — власть имущий; властвующий” [5, с.51].

Результаты

Таким образом, фразеологизмы с названиями средств передают информацию о быте и культуре народов. В создании фразеологизмов широко используются символы и метафоры. Универсальность в сопоставляемых языках состоит в том, что в русском и кыргызском языках наличествуют фразеологизмы с названиями средств передвижения. В русском языке лексико-семантическое поле фразеологизмов с названиями средств передвижения распадается на три лексико-тематические группы, тогда как в кыргызском языке они распадается на пять лексико-тематических групп.

В отличие от русского языка, в кыргызском языке фразеологизмы с названиями средств передвижения используются для обозначения времени (“ат кара тил болгондо” в значении в разгар лета, когда скот наедается сочной травой) и расстояния (тай чабым в значении расстояние примерно в 4-5 км (народная мера длины), а также в качестве символа чего-либо (эки тизгин бир чылбыр, названия сбруи лошади тизгин и чылбыр — узды и поводья — выступают в качестве символа полной власти).

В отличие от русского языка в кыргызском языке преобладают фразеологизмы с названиями гужевых средств передвижения как показатель кочевой культуры кыргызов, а в русском — названия технических средств передвижения как носитель информации об оседлого образа жизни русских.

Таким образом, фразеологизмы с названиями средств передвижения отображают мировидение народа и придают речи носителей того или иного языка национальный колорит и образность, обогащают её.

Использованная литература

1. Баштабак А. Ш. Фразеологизмы и другие стереотипные выражения. <https://www.bulletennauki.com. T. 7. №4. 2021 https://doi.org/10.33619/2414-2948/65. C.471-478>).
2. Виноградов В. В. Фразеология русского языка. – М.: Высшая школа, 1977. – 312 с.
3. Викисловарь. Электронный ресурс, режим доступа <https://ru.wiktionary.org/wiki/>
4. Дегтярёв К. Русские – тоже коренной народ. <https://culturolog.ru/content/view/870/65/>
5. Дербишева З.К. Д36 Язык и этнос: монография / З.К. Дербишева. — М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. — 256 с.
6. История России: учебник для вузов: в 2 частях / Под ред. Ю. А. Петрова. – М.: Наука, 2024. – 586 с.
7. Калыбекова З.С., Шакирова М.Р. Кыргызские фразеологизмы с названиями средств и способов передвижения и их соответствия в русском языке. Наука. Образование. Техника. ОШ, №2, 2021.
8. Касымбек Т. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. Кыргыз. Тарыхый роман. Б.: «Бийиктик», 2008. 408 б.
9. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: Илим, 2001. – 420 б.
10. Кыргыз тил илими: илимий эмгектер жыйнагы. – Бишкек, 2015. – 350 б.
11. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике: Ученые записки. №198, Л., 1956.
12. Маслова В. А. М 31 Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001.
13. Самситова Р.И. История изучения фразеологизмов в языкознании. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-izucheniya-frazeologizmov-v-yazykoznanii/viewer>
14. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.

УДК 0000000000000000

Калыбекова З.С., Максатбекова А.З.

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ О ТРУДЕ В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В СОПОСТАВЛЯЕМЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В настоящей работе рассматриваются функции и лексико-тематические группы пословиц о труде в русском и кыргызском языках. В пословицах о труде в сопоставляемых нами языках труд представлен как ценность, родоначальник хорошего начала, благополучия. В таких пословицах труд является феноменом, создающим благополучие, от чего зависит жизнь человека. Лень осуждается, она приносит человеку неудачу и бедность. Поэтому говорят, что “лень – мать всех пороков”. Ментальное, специфическое, присущее пословицам русского и кыргызского выявляется при сопоставлении и анализе эквивалентов пословиц. Пословицы о труде в русском и кыргызском языках отражают разные, но дополняющие друг друга ментальные модели: русская традиция — это рациональность, дисциплина и личная ответственность; кыргызская же — образность, коллективизм и гармония с природой.

Ключевые слова: труд, пословицы, ментальность, культура, семантическое поле, лексико-тематическая группа, сравнение, ценность, анализ.

Калыбекова З.С., Максатбекова А.З.

ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭМГЕК ТУУРАЛУУ МАКАЛДАРДЫН ЛЕКСИКАЛЫК-ТЕМАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ ЖАНА САЛЫШТЫРЫЛЫП ЖАТКАН ТИЛДЕРДЕГИ АЛАРДЫН ЭКВИВАЛЕНТТЕРИ

Аннотация. Бул изилдөөдө орус жана кыргыз тилдериндеги эмгекке байланыштуу макал-лакаптардын функциялары жана лексика-тематикалык топтору каралат. Салыштырылып жаткан тилдердеги эмгек жөнүндө макал-лакаптарда эмгек негизги баалуулук катары, жакшы башталыштын жана жыргалчылыктын булагы катары интерпретацияланат. Аталган макал-лакаптарда эмгек адамдын жашоо-турмушунун маанилүү феномени катары каралып, жыргалчылыкты камсыз кылуучу негизги фактор катары мүнөздөлөт.

Мында жалкоолук терс көрүнүш катары бааланып, ал адамды ийгиликсиздикке жана жакырчылыкка алып келүүчү фактор катары сыпатталат. Ушуга байланыштуу “жалкоолук — бардык жаман сапаттардын башаты” деген пикир кеңири колдонулат.

Орус жана кыргыз макал-лакаптарына мүнөздүү болгон менталдык жана спецификалык өзгөчөлүктөр алардын эквиваленттерин салыштырма талдоо аркылуу аныкталат. Эмгекке байланыштуу макал-лакаптар аталган тилдерде ар башка, бирок өз ара толуктоочу менталдык моделдерди чагылдырат: орус салтында рационалдуулук, тартип жана жеке жоопкерчилик басымдуулук кылса, кыргыз салтында образдуулук, жамаатчылдык жана табият менен гармонияга умтулуу үстөмдүк кылат.

Ачкыч сөздөр: эмгек, макалдар, менталдуулук, маданият, семантикалык талаа, лексика-тематикалык тайпа, салыштыруу, баалуулук, анализ.

A LEXICAL-THEMATIC CLASSIFICATION OF PROVERBS ABOUT WORK IN RUSSIAN AND KYRGYZ AND THEIR EQUIVALENTS IN THE LANGUAGES UNDER COMPARISON

Abstract. *This study examines the functions and lexical-thematic groups of proverbs related to labor in the Russian and Kyrgyz languages. In the proverbs of the compared languages, labor is interpreted as a fundamental value, as well as a source of a good beginning and well-being. These proverbs present labor as an important phenomenon of human life and as a key factor that ensures prosperity.*

Laziness, in contrast, is evaluated as a negative phenomenon and is characterized as a factor leading to failure and poverty. In this regard, the idea that “laziness is the source of all vices” is widely expressed.

The mental and specific features inherent in Russian and Kyrgyz proverbs are identified through a comparative analysis of their equivalents. Proverbs about labor in these languages reflect different yet complementary mental models: the Russian tradition emphasizes rationality, discipline, and personal responsibility, whereas the Kyrgyz tradition highlights imagery, collectivism, and harmony with nature.

Keywords: *labor, proverbs, mentality, culture, semantic field, lexical-thematic group, comparison, value, analysis.*

Введение

Труд играет основную роль в жизни человека как явление, определяющее его сущность, ибо он направлен на «создание общественного богатства, влияние посредством трудового потенциала на устройство общества, выполнение меры потребления, а также связь со сферой самовыражения и самоутверждения человека» [7, с.3]. Пржиленская выделяет 2 аспекта трудовой деятельности: 1) экономический 2) социальный. Значит труд направлен с одной стороны на поднятие экономического благосостояния человека с одной стороны, с другой – определяет статус человека в обществе. В этом состоит основополагающая роль труда в жизни человека. Наблюдение, изучение, сравнение и жизненный опыт народа привело появлению пословиц и поговорок о труде: “Каждый этнос приобретал опыт и знания в труде, наблюдениях за природой, окружающей средой и за взаимоотношениями людей. Словесным выражением этого стали пословицы, в которых отражен и закреплён многовековой социально-исторический опыт именно того или иного народа” [4, с.1]. По мнению В.П.Аникина, “За каждой из пословиц стоит авторитет поколений, их создавших. Поэтому пословицы не спорят, не доказывают – они утверждают что-либо в уверенности, что все ими сказанное – твердая истина” [1, с.6-8.]. Таким образом, пословицы и поговорки о труде представляют собой важный элемент национальной культуры, отражающий мировоззрение народа, его ценности и жизненный опыт, поскольку труд, как мы уже указали выше, является одной из ключевых категорий человеческого существования: “Для выражения мысли пословицы прибегают к аналогиям с единичными фактами, действиями, явлениями, воспроизводящими и подтверждающими общее суждение. Создавая пословицы, люди стремились найти наиболее ясные, всеми признанные, очевидные причинно-следственные отношения реальных явлений, чтобы сделать общую отвлеченную мысль понятной каждому” [1, с.37]. В русском и кыргызском языках пословицы о труде демонстрируют как универсальные, так и национально-специфические черты, что делает их интересным объектом сопоставительного анализа. В этом состоит актуальность изучения данной темы. Цель настоящей работы заключается в проведении классификации пословиц о труде русского и кыргызского языков по лексико-тематическим группам, а также выявлении степени их эквивалентности.

Методы и методология

Изучение вопроса классификации пословиц о труде русского и кыргызского языков и определение степени их эквивалентности осуществлены с помощью методов описания – при пояснения значений и

определении эквивалентов пословиц русского и кыргызского языков; наблюдения – при составлении выборки материала исследования; сопоставления – при проведении сопоставительного анализа пословиц о труде. Методологической основой изучения вопроса являются труды Аникина В.Н. [1], Даля В.И. [2], Дербишевой З.К. [3], Телия В.Н. [8] и др. Выборка материалов изучения произведена из трудов Аникина В.Н., Даля В.И. При определении эквивалентности русских пословиц мы опирались на труды Дербишевой З.К.

Результаты и обсуждения

Русские и кыргызские пословицы о труде играют важную роль в воспитании подрастающего поколения и выполняют несколько функций: 1. Когнитивную функцию, которая способствует передаче накопленного опыта из поколения к поколению. Пословица “Труд кормит, а лень портит”, эквивалентная в кыргызском языке “Ким иштеген тиштейт” указывает на опыт русского и кыргызского народов, у которых жизнь основана на труде. Кыргызцы говорят: “Ашым калса калсын, ишим калбасын” в дословном переводе “Пусть еда останется несъеденной, но дело пусть не останется несделанным”, эквивалент русской поговорки «Работа – прежде всего». 2. Информационно-образовательную функцию, которая аккумулирует в себя информацию об отношении русского и кыргызского народов к труду. В пословице “Без труда не вытащишь и рыбку из пруда”, эквивалентной кыргызской “Аракет кылсан берекет” выражено значение о том, что труд приводит к благополучию, достатку. 3. Наказательную функцию, которая учат людей уважать труд, т.к. он и есть источник всего хорошего, воспитывает любовь к труду: “Кто рано встает, тому бог дает – эрте турган этегине жетет”, “Хочешь есть калачи, не сиди на печи – аракет кылсан берекет”.

Семантическое поле пословиц о труде в русском и кыргызском языках состоит из нескольких лексико-тематических групп: 1) в лексико-тематическую группу “Труд как ценность” входят такие пословицы сопоставляемых языков, как “Труд кормит, а лень портит”, эквивалентная кыргызской пословице “иштесен тиштейсин”, “Человек от лени болеет, а от труда добреет”, эквивалентная кыргызской пословице “Жалкоолук – оору, эмгек – ден соолук”, “Дело – мастера боится” в русском, “Көз – коркок, кол – баатыр”, где труд рассматривается как ценность, формирующий у человека хорошее начало, привычки, характер; 2) в лексико-тематическую группу “Труд как источник благополучия” входят русские пословицы “Кто пахать не ленится, тот будет богат”, эквивалентная кыргызской пословице “Береке байлык – эмгекте”; “Без труда не вытащишь и рыбку из пруда”, эквивалентная кыргызской пословице “Мээнет болбой – дөөлөт болбойт”. По мнению Мысенко О.М. “народное сознание в русских пословицах сохранило веру и понимание облагораживающей роли любого труда» [6, с.158]. В кыргызских пословицах о труде наблюдается вера в то, что трудом человек создает себе благо: “Эмгек – бакыттын ачыгы”, эквивалентная русской пословице “Благо людей в труде, а жизнь в труде”, “Эмгек бар жерде нан да бар”, эквивалентная русской пословице “Будешь трудиться, будет у тебя и хлеб и молоко водиться”; 3) в лексико-тематическую группу “Осуждение лени и бездействия” входят пословицы в русском языке “У лодыря Егорки всегда отговорки”, в кыргызском языке “Жалкоонун шылтоосу көп”, в русском – “Под лежащий камень вода не течет”, в кыргызском – “Эмгек кылсан озосун, эмгеги жок тозосун”; в русском – “Лень – мать всех пороков”, в кыргызском – “Жалкоолук – жаман адат”, в русском – “Человек от лени болеет, а от труда здоровеет”, в кыргызском – “Эмгекчилдин дени сак”, где осуждаются лень, привычка бездействовать, прославляются труд, любовь к труду; 4) отдельную лексико-тематическую группу создают пословицы о вознаграждении за труд в русском языке “Горька работа, да сладок плод”, в кыргызском – “Эмгек кылсан жемишин жейсин”. Пословицы данной группы подчеркивают связь между трудом и результатом: в русском языке «По труду и награда», в кыргызском «Эр эмгегин жер жебейт», в русском “Честь и слава по труду”, в кыргызском “Адамды сөзү менен эмес, жасаган иши менен баала”. В русских пословицах выражение “белые руки” является синонимом слов “безделье, лень”: “Белые ручки чужие труды любят”, эквивалентом в кыргызском языке выступает “ак кол” в значении неиспачканные, не натруженные, где нет мозоли от орудий труда.

Вывод

Лексико-семантический, эквивалентный анализ пословиц о труде показал, что их семантическое поле в русском и кыргызском языках имеют идентичные лексико-тематические группы. Это говорит о том, что труд во всем мире и во всех языках является универсальной ценностью, заложивший начало хорошему, благополучию, а лень всегда осуждалось, она есть “мать всех пороков”. В то же время пословицы о труде имеют национальные особенности, отражая при этом ментальное миропонимание народа. Это можно определить при анализе эквивалентности пословиц и труде в сопоставляемых языках. Анализ показывает, что большинство пословиц о труде в русском и кыргызском языках обладают частичной или полной эквивалентностью, что объясняется универсальностью представлений о труде.

Пословицы о труде в русском и кыргызском языках отражают разные, но дополняющие друг друга ментальные модели:

- Русская традиция — это рациональность, дисциплина и личная ответственность
- Кыргызская — образность, коллективизм и гармония с природой

При этом обе культуры сходятся в главном в том, что труд — основа достойной жизни человека, что труд занимает важное место в языковой картине мира обоих народов.

Список литературы

1. Аникин В.Н. Искусство слова в пословицах и поговорках // Словарь русских пословиц и поговорок. – 9-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 2002. – С.6-8.
2. Даль В.И. Пословицы русского народа: в 2 т. – М.: Худож. лит., 1984. – 384 с.
3. 3. Дербишева З.К. Язык и этнос: монография / З.К. Дербишева. — М.: ФЛИНТА : Наука, 2017. — 256 с.
4. Р.Р.Замалетдинов, Г.Ф.Замалетдинова. О роли пословиц в исследовании национально-культурных особенностей языкового сознания. Вестник ТГГПУ. 2010. №2(20). – С.1
5. Маслова В. А. Лингвокультурологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 208с.
6. Мысенко О.М. Русские пословицы и поговорки о труде, бедности и богатстве как опровержение мифов о русской лени и неумении работать. Вестник ОГУ. №17, 2011, с.158
7. Ю.Г.Пржиленская. ПОНЯТИЕ ТРУДА В КЛАССИЧЕСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ Гуманитарный вестник. №2, 2020, с.3
8. Кыргыз эл макал-лакаптары (Сборник кыргызских пословиц) <https://salymbekov.com/kg/kyrgyz-jel-makaldary/>
9. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 288 с.

Эгембердиева А.Д., Таалайбек кызы Айзада, Рахманкулов А.А.

ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ

Аннотация. Макалада жаштарда экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун актуалдуулугу, аны аныктаган факторлор жана негизги этаптары талданат. Экологиялык аң-сезим - бул адамдын жана коомдун табиятка болгон баалуулугу, түшүнүгү жана жоопкерчилиги болуп, ал экологиялык жүрүм-турум менен тыгыз байланышта. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында билим берүү, социалдык чөйрө, психологиялык таасир, маданий баалуулуктар жана маалымат каражаттары жаштардын экологиялык аң-сезимин өнүктүрүүдө маанилүү роль ойной турганы белгиленет. Мындай аң-сезим жаштардын табиятты коргоо аракеттерине активдүү катышуусуна өбөлгө түзүп, коомдун жалпы экологиялык маданиятынын өсүшүнө шарт жаратат. Натыйжада, экологиялык аң-сезим туруктуу өнүгүү жана жоопкерчиликти жарандык коомду калыптандыруунун негизги факторлорунун бири катары каралат.

Ачкыч сөздөр: экологиялык аң-сезим, жаштар, экологиялык жүрүм-турум, социалдык факторлор, экологиялык маданият, туруктуу өнүгүү.

Эгембердиева А.Д., Таалайбек кызы Айзада, Рахманкулов А.А.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальность формирования экологического сознания у молодежи, определяющие его факторы и основные этапы. Экологическое сознание - это ценностное отношение, понимание и ответственность человека и общества по отношению к природе, тесно связанные с экологическим поведением. Результаты исследований показывают, что образование, социальная среда, психологическое влияние, культурные ценности и средства массовой информации играют важную роль в развитии экологического сознания молодежи. Такое сознание способствует активному участию молодежи в природоохранной деятельности и формированию общей экологической культуры общества. В итоге экологическое сознание рассматривается как один из ключевых факторов устойчивого развития и формирования ответственного гражданского общества.

Ключевые слова: экологическое сознание, молодежь, экологическое поведение, экологическая культура, образование, социальные факторы, психологические факторы, устойчивое развитие.

Egemberdieva A.D., Taalaibek kyzy Aizada, Rakhmankulov A.A.

KEY FACTORS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

Abstract. *The article examines the relevance of developing environmental awareness among young people, the factors that determine it, and its main stages. Environmental awareness is defined as the value-based attitude, understanding, and responsibility of individuals and society toward nature, which are closely connected with environmental behavior. Research results show that education, social environment, psychological influence, cultural values, and mass media play an important role in the development of environmental awareness among youth. Such awareness encourages young people to actively participate in environmental protection activities and contributes to the formation of the overall environmental culture of society. As a result, environmental awareness is considered one of the key factors for sustainable development and the formation of a responsible civil society.*

Keywords: *environmental awareness, youth, environmental behavior, environmental culture, education, social factors, psychological factors, sustainable development.*

Киришүү.

Соңку жылдары глобалдык экологиялык көйгөйлөр - климаттын өзгөрүшү, токойлордун кыйрашы, суунун жана абанын булганышы - дүйнө жүзү боюнча олуттуу маселеге айланды. Кыргызстанда да бул көйгөйлөр айрым аймактарда айкын байкалууда жана өзгөчө айыл жергесиндеги өспүрүмдөрдүн табиятка болгон мамилесин кайра кароону талап кылууда.

Экологиялык маданияттын жетишсиздиги таштандылардын көбөйүшүнө, табигый ресурстардын ашыкча жана натыйжасыз пайдаланылышына, ошондой эле биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына алып келүүдө. Балдар менен өспүрүмдөрдө экологиялык аң-сезимди эрте калыптандыруу алардын келечекте жоопкерчиликтүү жана аң-сезимдүү жаран болуп өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Бул өзгөчөлүк өспүрүм курактагы жаштардын табиятка болгон мамилесин өзгөртүү үчүн психологиялык жактан эң ыңгайлуу мезгил экенин көрсөтөт. Балдар жана өспүрүмдөр экосистемаларга түздөн-түз таасир этүү менен бирге, келечектеги коомдун экологиялык маданият деңгээлин да аныкташат. Ошондуктан, экологиялык билим берүү жана маданиятты калыптандыруу багытындагы программалар системалуу жана үзгүлтүксүз жүргүзүлүүгө тийиш.

Урбанизация жана технологиялык өнүгүү менен бирге коомдун табиятка болгон мамилесинин өзгөрүшү - заманбап доордун эң олуттуу көйгөйлөрүнүн бири болуп калды. Бул процессте жаштар өзгөчө маанилүү ролду ойнойт, анткени дал алар жаратылыш менен болгон өз ара аракеттин келечектеги тенденцияларын аныктайт. Ошол эле учурда жаштардын табиятка болгон көз карашына таасир этүүчү психологиялык механизмдер азыркы учурда жетиштүү деңгээлде изилдене элек.

Жаш муун ар бир коомдун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана өлкөнүн келечеги аларга түздөн-түз көз каранды. Коомдун жашоо шарттары жана өнүгүү багыты жаштардын дүйнө таанымына, баалуулуктарына жана умтулуусуна жараша калыптанат. Ошондуктан, жаратылыштагы экологиялык тең салмактуулукту сактоо маселесинде жаштардын баалуулук багыттары жана экологиялык көз караштары өзгөчө мааниге ээ болуп бара жатат. Жаш муун экологиялык көйгөйлөрдүн маанисин жана алардын кесепеттерин түшүнмөйүнчө, бул көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүү мүмкүн эмес.

Азыркы глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө экологиялык аң-сезимдин ролун жана маанисин так аныктоо үчүн, эң оболу «экологиялык аң-сезим» түшүнүгүнүн маңызын аныктоо зарыл.

Жаштарда экологиялык аң-сезимди тарбиялоонун негизги максаты - айлана-чөйрөгө жоопкерчиликтүү мамилени калыптандыруу жана учурдагы керектөөчүлүк көз караштын терс кесепеттерине каршы турууга даярдыкты өнүктүрүү болуп саналат. Табиятка жоопкерчилик менен мамиле кылуу - бул табият мыйзамдарын түшүнүү жана алардын адамдын жашоосундагы негизги ордун аңдоо аркылуу калыптанган сапат. Мындай мамиле табиятты пайдаланууда моралдык жана укуктук принциптерди сактоо, айлана-чөйрөнү изилдөө жана коргоо иш-аракеттерине активдүү катышуу, табиятты туура пайдалануу идеяларын жайылтуу жана ага зыян келтирген көрүнүштөргө каршы күрөшүү аркылуу көрүнөт.

Ошентип, жаштардын экологиялык аң-сезимин калыптандыруу маселеси - бул теманы изилдеп жаткан илимпоздор үчүн гана эмес, жалпы коомчулук үчүн да өтө маанилүү жана өз убагында көтөрүлгөн милдет болуп эсептелет. Экологиялык аң-сезим менен жүрүм-турумду изилдөө социология илиминдеги маанилүү багыттардын бири, анткени ал адамдардын айлана-чөйрө менен өз ара байланышын жана экологиялык өзгөрүүлөрдүн социалдык мамилелерге тийгизген таасирин терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Экологиялык аң-сезим табият жана анда адамдын орду тууралуу белгилүү бир билимдерди, жүрүп жаткан процесстерге экологиялык баа берүүнү, табиятка болгон сүйүү сезимин камтыйт. Ал коомдук мааниге ээ бир нече социалдык функцияларды аткарат: таанып-билүүчүлүк, тарбия берүүчү жана практикалык функцияларды. Экологиялык аң-сезим башка коомдук аң-сезимдин түрлөрү менен тыгыз байланышта жана өз ара аракетте болот. Алардын катарына адеп-ахлактык, эстетикалык, укуктук, саясий жана экономикалык аң-сезим кирет [9,10].

Белгилей кетсек, «экологиялык аң-сезим» түшүнүгү көп тармактуу мүнөзгө ээ болуп, философия, экология, психология, экономика жана социология сыяктуу бир нече илимдердин кесилишинде жайгашкан. Маселен, Э. Фромм өз эмгектеринде экологиялык аң-сезим менен жүрүм-турумдун маанисине көңүл буруп, табиятка жана айлана-чөйрөгө болгон ой жүгүртүү менен баалуулуктардын өзгөрүшү зарыл экенин белгилеген [2].

Азыркы изилдөөчүлөр да экологиялык аң-сезимди талдоо менен алектенишүүдө. Мисалы, Титаренко Л. Г. өз көз карашында экологиялык аң-сезимди - экологиялык-гуманисттик көрсөткүчтөрдүн жыйындысы катары түшүндүрөт. Бул көрсөткүчтөргө экологиялык көйгөйлөрдүн актуалдуулугун түшүнгөн жана экологиялык билимдер менен көз караштарды колдогон адамдар таянышат [5].

Гагарин А. В. экологиялык аң-сезимди «адам – табият» системасындагы мамилелер жөнүндө пикирлердин тизмеги, адамдын жана коомдун табиятка болгон мамилеси боюнча көз караштары жана өз ара аракеттенүү ыкмаларынын жыйындысы катары мүнөздөгөн [6].

Гирусов Э. В. экологиялык аң-сезимди - коом менен айлана-чөйрөнүн өз ара аракеттенүүсүн чагылдырган көз караштардын, түшүнүктөрдүн жана сезимдердин жыйындысы деп аныктайт. Анын негизги максаты - биосферанын гармония мыйзамдарына шайкеш келген оптималдуу тең салмактуулукка жетишүү [7].

Ал эми Ульянова Н. В. экологиялык аң-сезимди табиятты коргоо жөнүндөгү түшүнүк жана ага карата жоопкерсиз мамиленин кесепеттери катары салыштырат [8].

Демек, жалпы алганда экологиялык аң-сезим - бул адамдын жана коомдун аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү болуп, ал табиятты адамдын жашоосунун маанилүү жана ажырагыс бөлүгү катары кабыл алууну камтыйт.

Белгилей кетүү керек, «экологиялык аң-сезим» түшүнүгү белгилүү бир деңгээлдеги билимдерди, жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү камтыйт. Бул компоненттер биология, табият таануу, эмгекти коргоо жана жаратылышты изилдөө сыяктуу тармактар аркылуу калыптанат. Мындай билимдер илимий жана объективдүү мүнөзгө ээ болушу мүмкүн, ошондой эле табият менен түздөн-түз байланышта болуу, аны байкоо жана изилдөө процессинде да өнүгүшү мүмкүн.

Ошентип, биз экологиялык аң-сезимди коомдун жаратылыш менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүүсү, айлана-чөйрөнү коргоого, табигый ресурстарды рационалдуу пайдаланууга артыкчылык берүү жана экологиялык кырдаалды түшүнүү катары түшүнүүнү сунуштайбыз.

С.Д. Дерябо жана В.А. Ясвиндин концепциясына ылайык, «антропоцентридик экологиялык аң-сезим» төмөнкүлөр менен мүнөздөлгөн дүйнө таанымдардын комплекстүү системасында көрүнөт: адамдарды эң жогорку баалуулук катары баалоо, жаратылышты алардын менчиги катары карап, аны бир тараптуу адам таасиринин объектиси катары кабыл алуу, ошондой эле экологиялык өз ара аракеттенүүнүн мотивдери жана максаттарын прагматикалык негизде аныктоо [1]. Бүгүнкү күндө антропоцентридик экологиялык аң-сезим коомдо үстөмдүк кылууда деп айтууга болот.

Экологиялык аң-сезим табият жана адамдын алдагы орду тууралуу белгилүү билимдерди, жүрүп жаткан процесстерге экологиялык баа берүүнү жана табиятка болгон сүйүү сезимин камтыйт. Ал

бир нече социалдык функцияларды аткарат: таанып-билүүчүлүк, тарбия берүүчү жана практикалык. Экологиялык аң-сезим башка коомдук аң-сезимдин түрлөрү менен тыгыз байланышта жана өз ара аракеттешет, анын ичинде адеп-ахлактык, эстетикалык, укуктук, саясий жана экономикалык аң-сезим бар.

Азыркы экологиялык кырдаал адамдан табиятка болгон адеп-ахлактык жана эстетикалык мамилени талап кылат, анткени бул - Жердеги жашоону сактап калуунун негизги шарты. Нравалык жана эстетикалык критерийлер укуктук жана саясий аң-сезимде да чагылдырылышы керек. Экологиялык аң-сезимдин мааниси - табиятка гумандуу мамиле кылуу жана адамдын өзүн табият дүйнөсүнүн бөлүгү катары түшүнүүсү. Анын өнүккөндүгүнүн критерийи - табиятка аяр мамиле кылууга болгон руханий муктаждык, табигый байлыктарды жана сулуулукту сактоо менен бирге көбөйтүүгө болгон умтулуу.

Адам менен табияттын өз ара мамилесинин принциптерин экологиялык этика аныктайт. Бул этика жаңы адеп-ахлактык баалуулуктарды сунуштап, табиятка болгон урмат жана сүйүү рухундагы аң-сезимди кайра баалоону, коомдун керектөөчүлүк багыттан баш тартуусун талап кылат. Ал чыгыштык дүйнө таанымдын салттарына таянып, экологиялык кризистен чыгуу үчүн этикалык теорияны бүтүндөй табиятка жайылтууну сунуш кылат.

Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө экологиялык укуктук аң-сезим да маанилүү ролду ойнойт. Экологиялык саясаттын укуктук камсыздалышы аны ишке ашыруудагы негизги элементтердин бири болуп саналат.

Мындан тышкары, табият менен түздөн-түз байланыш адамда ар түрдүү сезимдерди жарата алат: таң калуу, кубаныч, кээде кайгы же кайдыгерлик сыяктуу эмоционалдык абалдар. Эмоциялар адамдын аң-сезиминде айлана-чөйрө жөнүндөгү элестерди калыптандырууда жана табият менен активдүү мамиле курууда маанилүү роль ойнойт.

Адатта, эмоциялар адамдын ар кандай окуяларга жана көрүнүштөргө болгон жеке мамилесин аныктайт. Табият менен болгон эмоционалдык байланыштын деңгээлине жараша, адамдын табият жөнүндөгү баалуулуктары, көз караштары жана принциптери калыптанат. Мына ушул факторлор адамдын дүйнө таанымын жана моралдык позициясын түзөт.

Мындан тышкары, адамдын менталитети жана моралдык баалуулуктары анын иш-аракетине жана жүрүм-турумуна түздөн-түз таасир этет. Экологиялык аң-сезим экологиялык жүрүм-турум менен тыгыз байланышта. Экологиялык жүрүм-турум - бул табиятка карата аң-сезимдүү мамиле кылуу, табигый ресурстарды сактоо жана айлана-чөйрөнү таза кармоо максатында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жыйындысы болуп саналат.

Экологиялык аң-сезим адамдын экологиялык жүрүм-турумун аныктоодо негизги ролду ойнойт. Эгер адам табиятты бааласа жана аны коргоонун зарылдыгын түшүнсө, анда ал өзүнүн жүрүм-турумун ошол түшүнүккө ылайык жөнгө салат.

Мисалы, экологиялык аң-сезими жогору адам:

- табигый ресурстарды үнөмдүү колдонот;
- таштандыны туура ыргытат же кайра иштетүүгө өткөрөт;
- өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды сактоого аракет кылат;
- айлана-чөйрөнү булгануудан коргоого өз салымын кошот.

Мындай жүрүм-турумду калыптандырууда билим берүү чоң мааниге ээ. Экологиялык билим адамга табият менен өз ара байланышты аңдоого, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүүгө жана жоопкерчиликти мамиле калыптандырууга жардам берет.

Ошентип, экологиялык аң-сезим жана экологиялык жүрүм-турум бири-бири менен тыгыз байланышкан процесстер болуп саналат. Экологиялык аң-сезим - бул ички дүйнө, түшүнүк жана баалуулук деңгээли, ал эми экологиялык жүрүм-турум - ошол аң-сезимдин көрүнүшү, иш жүзүндөгү чагылышы.

Демек, экологиялык аң-сезимди өнүктүрүү - бул экологиялык маданияттын, жоопкерчиликти жана туруктуу өнүгүүнүн негизи болуп саналат.

Экологиялык аң-сезимди калыптандыруунун факторлору жана этаптары.

Экологиялык аң-сезимди калыптандыруу - бул узак жана көп тараптуу процесс. Ал адамдын жаш курагына, билим деңгээлине, турмуштук тажрыйбасына жана коомдук шарттарга жараша жүрөт.

Изилдөөчүлөр экологиялык аң-сезимдин калыптанышына төмөнкү негизги факторлор таасир этерин белгилешет:

1. Билим берүү фактору.

Бул фактор экологиялык билимдерди системалуу түрдө берүү менен байланыштуу. Мектеп, жогорку окуу жай жана башка билим берүү мекемелери экологиялык түшүнүктөрдү калыптандырууда негизги ролду ойнойт.

2. Социалдык фактор.

Коомдун экологиялык маданият деңгээли, үй-бүлөнүн жана жакын чөйрөнүн табиятка болгон мамилеси адамдын экологиялык аң-сезимине түздөн-түз таасир этет.

3. Психологиялык фактор.

Табиятка болгон эмоционалдык байланыш, табигый көрүнүштөргө болгон сезимталдык жана баалуулук мамиле - бул экологиялык аң-сезимдин ички негизи.

4. Маданий фактор.

Элдик салттарда, жомоктордо жана фольклордо табиятка урмат көрсөтүү идеялары камтылган. Алар аркылуу экологиялык баалуулуктар муундан муунга өтүп турат.

5. Маалыматтык фактор.

Массалык маалымат каражаттары, социалдык тармактар жана интернет экологиялык көйгөйлөр жөнүндө маалымат таратып, коомдук пикирди түзүүгө жардам берет.

Экологиялык аң-сезимдин калыптанышы бир нече этаптан турат:

1. Баштапкы (эмоционалдык) этап.

Адам табият менен биринчи жолу байланышта болуп, анын сулуулугуна, гармониясына жана ар түрдүүлүгүнө таң калат. Бул учурда эмоциялар жана таасирлер үстөмдүк кылат.

2. Билим берүү (когнитивдик) этап.

Табият жөнүндөгү илимий билимдер тереңдеп, экологиялык түшүнүктөр, мыйзам ченемдүүлүктөр жана себеп-натыйжа байланышы калыптанат.

3. Иш-аракет (практикалык) этап.

Адам өзүнүн экологиялык билимин жана баалуулуктарын турмуштук практикада колдоно баштайт: мисалы, таштандыны сорттоо, энергияны үнөмдөө, табиятты коргоо иш-чараларына катышуу ж.б.

Ошентип, экологиялык аң-сезимдин калыптанышы - бул билим, баалуулук жана иш-аракеттин биримдиги. Ал адамдын табиятка болгон жоопкерчиликти мамилесин жана экологиялык маданиятын аныктайт.

Корутунду

Жаштарда экологиялык аң-сезимди жана экологиялык жүрүм-турумду калыптандыруу - азыркы замандын эң өзөктүү жана актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк студенттер экологиялык көйгөйлөргө кызыгышканы менен, алардын практикалык иш-аракеттери жана экологиялык иш-чараларга катышуусу кээде чектелген же туруктуу эмес мүнөзгө ээ.

Экологиялык аң-сезим - бул адамдын табиятка болгон баалуулук мамилеси, түшүнүгү жана жоопкерчилиги. Ал билим берүү, социалдык чөйрө, психологиялык факторлор, маданий баалуулуктар жана маалымат каражаттарынын таасири аркылуу өнүгөт. Мындай аң-сезимдин негизинде жаштар экологиялык жүрүм-турумду өздөштүрүп, табиятты коргоого жана айлана-чөйрөнү сактоого активдүү катыша алышат.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жаштардын экологиялык активдүүлүгүн жогорулатууда ар түрдүү иш-чаралардын, флешмобдордун, ошондой эле табигый парктарды жана корук аймактарды коргоо долбоорлоруна катышуунун маанилүү экенин көрсөттү. Мындай иш-аракеттер жаштардын экологиялык аң-сезимин, жоопкерчилигин жогорулатып, коомдун жалпы экологиялык маданиятынын

өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Демек, жаштардын экологиялык аң-сезимин жана жүрүм-турумун калыптандыруу - бул коомдун туруктуу өнүгүүсү үчүн маанилүү шарт. Анын негизинде келечек муундар табиятты сактоону өзүнүн жарандык жана моралдык милдети катары кабыл алып, жоопкерчиликти жана экологиялык маданиятка ээ коомду калыптандыра алышат.

Библиография

1. Дерябо, С. Д. Две модели экологии / С. Д. Дерябо, В.А. Ясвин // Человек. - 1998. - № 1. - С.34-40. 1070
2. Тихомиров Д. А., Кискина И. А. Проблема осознания экологической угрозы в России // Горизонты гуманитарного знания. 2017. №2. С. 55-61.
3. Анохин, В.А. Экологическое образование и устойчивое развитие. - Москва: Экологическая академия, 2016.
4. Гидденс Э. Последствия современности // Мониторинг. 2010. №6 (100). С. 169-181.
5. Титаренко Л. Г. Экологически ориентированный образ жизни как составляющая высокого качества жизни населения и устойчивого развития общества // Социологический альманах. 2011. №2. С. 157-164.
6. Гагарин А.В. Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. М.: Московский городской психолого-педагогический институт, 2000. 232 с.
7. Гирусов Э. В. Система «общество-природа» (проблемы социальной экологии). М.: изд-во Моск. Ун-та, 1976. 435 с.
8. Ульянова Н.В. Экологическое сознание и экологическая культура, проблемы и перспективы) // Вестник ТГПУ. 2007. №6. С. 57-61.
9. Эгембердиева А.Д. 2014ж. Дени сак муунду тарбиялоодо экологиялык билим берүү жана тарбиялоо процессин активдештирүү жолдору.- Бишкек. Известия КАО №2(30).
10. Эгембердиева А.Д. Экологические воспитание студентов на уроках теории и методики преподавания биологии Вестник ЖАГУ 2006/1.

УДК 00000000000000

Эрбаева Луиза Калысбековна

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети

БАЗАР-КОРГОН РАЙОНУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА 1920-1940 ЖЫЛДАРЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮСҮНҮН КАЛЫПТАНУУСУ

Аннотация. Макалада райондун тарыхый түптөлүшүнө байланыштуу саясий-административдик өзгөрүүлөр, Базар-Коргон районунун тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калган аймактагы орус, кыргыз, өзбек, татар улутундагы прогрессивдүү адамдардын катышуусунда өтүлгөн алгачкы мусулмандардын жана чайкерлердин курултайы жана 1920-1940 жылдардагы агартуу саясатынын алгачкы этабына чоң салым кошкон инсандар тууралуу архивдик маалыматтарга, жергиликтүү булактарга жана эскерүүлөргө таянып тарыхнаамалык сареп салууга аракет жасалды. Базар-Коргон районунун түзүлүшү жана билим берүүсүнүн калыптанышындагы маселелер азыркы мезгилге чейин тарыхнаамада жетишсиз чагылдырылып келгендиктен, макала аймактык тарыхтагы маанилүү боштукту толтурууга багытталган. Изилдөөнүн алкагында райондун алгачкы жетекчилери, сабатсыздыкты жоюу аракеттери, мугалимдердин ишмердүүлүгү жана билим берүү мекемелеринин түптөлүшү талдоого алынат.

Ачык сөздөр: Базар-Коргон району, тарыхы, билим берүү, агартуу саясаты, сабатсыздыкты жоюу, мугалимдер, билим берүү мекемелери

Эрбаева Луиза Калысбековна

Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

БАЗАР-КОРГОНСКИЙ РАЙОН: АДМИНИСТРАТИВНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В 1920–1940-Е ГОДЫ

Аннотация. В статье рассматриваются политико-административные изменения, связанные с историческим формированием Базар-Коргонского района, курултай мусульман и чаиркейцев, проведенные с участием прогрессивных представителей русской, кыргызской, узбекской, татарской национальностей, оставившие значительный след в истории района. Исследование основывается на архивных данных, местных источниках и воспоминаниях, и направлено на историко-аналитическое осмысление первого этапа просветительской политики в 1920–1940-х годах и вклада выдающихся личностей в этот процесс. Вопросы формирования района и становления системы образования ранее недостаточно освещались в историографии, поэтому статья призвана восполнить важный пробел в региональной истории. В рамках исследования анализируется деятельность первых руководителей района, меры по ликвидации безграмотности, работа учителей и процесс становления образовательных учреждений.

Ключевые слова: Базар-Коргонский район, историческое формирование, система образования, просветительская политика, ликвидация безграмотности, учителя, образовательные учреждения, курултай, 1920–1940-е годы, архивные источники.

BAZAR-KORGON DISTRICT: ADMINISTRATIVE FORMATION AND THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE 1920S–1940S

Abstract. *This article explores the political and administrative changes associated with the historical formation of the Bazar-Korgon district, including the congresses of Muslims and Chayrikei communities held with the participation of progressive individuals from Russian, Kyrgyz, Uzbek, and Tatar backgrounds, who played a significant role in the region's history. The study relies on archival materials, local sources, and personal recollections to provide a historical analysis of the early phase of educational policy during the 1920s–1940s and the contributions of key figures to this process. Since the formation of the district and the development of its educational system have been insufficiently covered in historical literature, this article aims to fill an important gap in regional history. The research examines the activities of the district's first leaders, efforts to eliminate illiteracy, the role of teachers, and the establishment of educational institutions.*

Keywords: *Bazar-Korgon district, historical formation, educational development, enlightenment policy, literacy elimination, teachers, educational institutions, congress, 1920s–1940s, archival sources*

Октябрь революциясы 1917-жыл бул дүйнөлүк тарыхтагы эң маанилүү окуялардын бири болуп саналат. Бул революциянын натыйжасында Совет бийлиги түзүлүп, СССРдин пайдубалы түптөлгөн. Ошондой эле бул төңкөрүлүш миллиондогон адамдардын алдында жаңы турмуш жашоосуна жаңы жол ачып берди. Октябрь революциясынын жеңиш жөнүндөгү дүңгүрөткөн маалымат 1917-жылдын февраль айында Ошко, Жалал-Абадга, биздин Базар-Коргон жергесинде пайдашачылык мезгилде келгин дыйкандардан түзүлгөн Николаевское кыштагына да жеткен.

1918-жылы 1-мартта Николаевское азыркы Совет-Кеңеш айылында орус, кыргыз, өзбек, татар улутундагы прогрессивдүү адамдардын катышуусунда Базар-Коргон аймагындагы мусулмандардын жана чааракерлердин депутаттарынын курултайы өткөн. Бул тарыхый күн Базар-Коргон районунун тарыхында алтын тамгалар менен басылып калган. Курултай Советтин төралыгына Митрофан Андреевич Лихобабин катчылыгына Осмонаалы Сатылганов шайланган. Курултайдын жыйынтыгы менен депутаттардын Советинин түзүлгөндүгү Базар-Коргон районунун эң алгачкы саясий ячейкасы – райондук масштабдагы биринчи официалдуу башкаруу органы болуп саналат. Базар-Коргон району Совет бийлигинин алгачкы жылдарында “Базар-Коргон волосту” – деп аталган. 1919-жылдын 30-ноябрында облустук революциялык комитет (Ревком) өзүнүн токтому менен Советтердин аткаруу комитеттерин таркатып, анын ордуна Ревкомдорду түзгөн жана бийлик Советтерден Ревкомдорго өткөн. Ошондуктан Базар-Коргон волостунун Советинин ордуна Базар-Коргон райондук Ревкому уюшулган. Совет бийлигине каршы ар кандай терс күчтөрдүн, басмачылардын күрөшүнөн улам ушудай өзгөрүүлөр келип чыккан. 1918-жылдын мартынан 1922-жылдын мартына чейин өлкөдө Совет бийлигин жактоочулар менен ага каршы чыккандардын ортосунда күрөш жүрүп келген.

Базар-Коргон району кайрадан Базар-Коргон волосту деп – 1926-жылдын 6-декабрында Жалал-Абад кантонунун уюшулганына жана административдик территориялык бөлүнүштөрдү жаңыдан түзүүгө байланыштуу бардык административдик территориялык түзүлүштөр кайрадан волост деп аталган. Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин токтомунун негизинде 1928-жылдын 31-октябрында Жалал-Абад, Ош кантондору бириктирилип Ош округуна айланган жана волостор – райондор деп кайра түзүлгөн. Кайрадан эле Базар-Коргон волосту – Базар-Коргон району деп аталган. 1930-жылы 1-сентябрда Ош округу жоюлуп, Базар-Коргон району Республикалык баш ийүүгө өткөн.

Базар-Коргон, Масы райондору бириктирилип 1924-жылдан -1928-жылга чейин Базар-Коргон району деп аталган. 1937-жылы Базар-Коргон, Масы райондору бириктирилип Ленин району деп аталган. 1962-жылдын 31-декабрда Базар-Коргон району кайрадан Ленин районуна бириктирилген.

1978-жылдын 4-майында Базар-Коргон району Ленин районунан бөлүнүп өз алдынчалыкка ээ болгон. Базар-Коргон районунда кулактардан алынган 1099теше жер жерге жайгаштыруу фондунан 1921-22жж кыргыз, орус кедейлерине берилген. Кедейлер аренда үчүн салык төлөөдөн бошотулган, көчмөндөр жана чала көчмөндөргө да жерлер берилген. Ошентип алгачкылардан болуп коллективдүү чарбалар пайда болгон.

Маданиятты көтөрүү — социалисттик курулуштун маанилүү тармагы болгон. Эксплуататордук коомдон калган маданий артта калуучулукту, сабатсыздыкты жоюу, калкты билимге жана илимге тартуу керек эле. Булардын ичинен эл агартуу биринчи орундагы милдет катары аныкталган. 1918-жылы апрелде Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Советинде эл агартуу комиссариаты түзүлүп, жер-жерлерде элге билим берүү бөлүмдөрү иштей баштаган. Кыргызстанда коомчулуктун өкүлдөрүнөн элге билим берүү советтери түзүлүп, мектептерде билим берүү иштери колго алынган.

Пишпек уездинин жумушчу, дыйкан жана мусулман Советтеринин съездинин секциясынын 1918-жылы 11 -сентябрындагы протоколунан:

«Крайлык элге билим берүү советинин № 145-буйругу «Улутуна, диний ишенимине жана жынысына карабай жалпыга милдеттүү билим берүү жөнүндө» деп аталат. Секция комиссардан бардык кыргыз болуштарына, айылдагы үй ээлерин жана алардын 7 жаштан жогорку уулдарын жана кыздарын тактоону талап кылса деген сунуш киргизет. Маалыматтарды алгандан кийин дагы канча мектеп ачыш керек экендигин аныктап, ал үчүн керек болгон акча каражатын токтоосуз түрдө сураш керек» .

“Совет бийлигинин алгачкы жылдарында мугалимдерди даярдоо Орто Азия менен Казакстанда, анын ичинде Кыргызстанда кыска мөөнөттөгү курстарда колго алына баштаган. Коюлган максатка жетишүүдө 1919-жылдын 23-январындагы «РСФСР калкынын сабатсыздыгын жоюу жөнүндө» В.И.Ленин кол койгон Эл Комиссарлар Кеңешинин декрети чоң роль ойногон”

“ Кыргызстандын мектептерине мугалим катары алгач Алма-Ата шаарындагы педагогикалык курстардын бүтүрүүчүлөрүнүн тобу келишкен. Мындай курстар 1919-жылдан баштап Пишпек, Токмок, Кара- Кол жана Ош шаарларында уюштурулган. 1921- 1925- жылдар аралыгында жогорудагы курстарды аяктагандардын саны 750 мугалимге жеткен”

1918-жылы Бишкек уездинде 8 миң окуучу окуган 69 мектеп, Пржевальск уездинде 56 мектеп болгон. Бул мектептердин теңине жакыны жаңы ачылган. Ош уездиндеги 13 мектепте 36 мугалим эмгектенген .

“Андыктан советтик бийликтин башкы милдети кыргыздардын арасынан улуттук педагогикалык кадрларды даярдап чыгаруу болгон. Ушул максатта 1924-жылдын 17- июнунда Ош шаарында Ош жана Жалалабат округдарындагы кара кыргыздардан турган педагогикалык курстар уюштурулган. Мындай курстар 1925-жылдын биринчи январына карата 1 деңгээлдеги мектептер жана Ликбез (сабатсыздыкты жоюу мектептери - А.Э.) үчүн 18 кара кыргыз мугалимин чыгарууга жетишкен”

Жалпысынан алганда революцияга чейин Кыргызстандын калкынын негизинен сабатсыз болушу, эне тилиндеги жазуунун өнүкпөй калышы, улуттук кадрлардын жоктугу, патриархалдык- феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы бул крайда маданий курулуштун ийгиликтүү жүрүшүнө тоскоолдук кылган. Совет бийлиги орногондон кийин эле Кыргызстандагы бардык маданият мекемелери мамлекеттин карамагына өткөрүлгөн. Бишкектеги типография, бирден-бир “Эдисон” кинотеатры, шаарлардагы бардык китепканалар мамлекеттештирилген. Жаңы китепканалар, кызыл боз үйлөр, өз алдынча драм ийримдери уюштурулган. 1918-жылы 9-мартта Кыргызстандагы эң биринчи гезит -“Пишпек баракчасы» чыккан. 1918-жылдын аягында Пржевальск уездинде “Пролетариаттын үнү” аттуу экинчи уездик гезит чыга баштаган. Кыргыз элинин жаңы коомдук аң-сезиминин калыптанышында Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Ысак Шайбеков ж. б. акындардын ырлары да чоң роль ойногон.

1924-25-окуу жылында Кыргызстанда биринчи баскычтагы 465 мектеп, бир нече экинчи баскычтагы мектептер жана интернаттар иштеген. Окуунун бардык түрлөрү боюнча 32 миңден ашуун бала билим алган. Ошол эле 1925- жылында Базар-Коргон районунун аймагындагы Жон айылында Карымшак уулу Чыйбылдын медресесинде араб алфавитинде биринчи кыргыз мектеп ачылган. Анын

ачылышында Карымшак уулу Чыйбыл зор салым кошкон. Ошол эле мезгилдеги райондун аймагындагы жаштарга билим берүүгө өз мезгилинин билимдүүсү Жоробай Канашев чоң күч жумшаган. 1927-жылы Кеңеш айыл аймагында Кызыл, Шыдыр, Мака-Торпок айылдарында биринчи баскычтагы мектептер ачылган. Ушул эле жылы ушундай мектептер райондун башка жерлеринде да ачыла баштаган. 1927-жылы райондун аймагында жалпысынан 13 метеп уюштурулуп балдарга билим бериле баштаган.

Базар-Коргон кыштагында коммунисттик “Жаштар” мектеби 1928-жылы уюшулган, мектепке райондун аймагындагы кыргыз айылдарынан балдар-кыздар келип билим алышкан. “Жаштар” мектебинин көпчүлүк окуучулары кийин советтик, партиялык жана чарбалык органдарда да жетекчилик кызматтарында иштешкен. Райондун аймагынан билимдүү жаштарды тарбиялап чыгарууда Базар-Коргон районундагы №1 орто мектеп азыркы Жоомарт Бөкөнбаев атындагы жатак мектеп гимназиясы негизги билим очогунун милдетин аткарган. Жогоруда жазып кеткендей Социалисттик коом калктын сабатсыздыгын жоюуга, жаштардын билим алуусуна көп көңүл бурган. Сабатсыздыкты жоюу жалпы мамлекеттик маанидеги эң ири саясий иш-чаралардын бири болгон. 1930-жылдын ортосунда Базар-Коргон калкынын басымдуу бөлүгү саб аттуулукка ээ боло баштаган.

1928-жылы Базар-Коргон кыштагында алгачкы китепкана ачылган. Ал 1979-жылы райондук китепкана болуп кеңейтилген. 1932-жылы Базар-Коргондо биринчи жолу радио түйүндөрү түзүлгөн. 1937-жылы райондун аймагынын көпчүлүк бөлүгү радиолоштурулуп, бардык калктуу ири пунктарда радио уктуруу түйүндөрү иштей баштаган. 1935-жылы “Эмгек жалынын” аттуу Базар-Коргон райондук газетасы 4,5 миң нускада областык басмаканада басылып чыккан.

1934-жылы Кыргызстандын түштүгүндө коллективтеширүү негизинен аяктаган. Ал эми 1936-жылдын 1-январдан тартып Базар-Коргон районунда 75,8% ийгиликтүү коллективдештирилген.

Октябрь революциясынан кийин Базар-Коргон аймагында да советтик бийликтин орношу менен чоң өзгөрүүлөр болгон. Райондо алгачкы саясий органдар түзүлүп, жергиликтүү башкаруу системасы кайра уюштурулган. Убакыттын өтүшү менен административдик бөлүнүштөр өзгөрүп, район бир нече жолу кайра түзүлүп, ар кандай аталыштарга ээ болгон.

Совет бийлиги орногондон кийин аймакта жер реформасы жүргүзүлүп, кедей-кембагалдарга жер бөлүштүрүлгөн. Бул айыл чарбасынын өнүгүшүнө жана коллективдүү чарбалардын пайда болушуна шарт түзгөн. Маданият жана билим берүү тармагында да олуттуу өзгөрүүлөр болгон. Сабатсыздыкты жоюу иштери күчөтүлүп, мектептер ачылып, мугалимдер даярдала баштаган. 1920–1930-жылдары райондо биринчи мектептер, педагогикалык курстар, “Жаштар” мектеби, китепкана жана гезит сыяктуу маданий мекемелер пайда болгон. Ошондой эле радио түйүндөрүнүн түзүлүшү жана гезиттердин чыгышы калктын маалымат алмашуусун жакшырткан.

Жалпысынан алганда, советтик мезгилдин алгачкы жылдарында Базар-Коргон районунда саясий, экономикалык жана маданий тармактарда олуттуу өзгөрүүлөр болуп, аймактын өнүгүшүнө негиз салынган. Бул өзгөрүүлөр калктын билим деңгээлин көтөрүп, жаңы коомдук системанын калыптанышына алып келген.

Адабияттар:

Авазов, Э. А. Из истории подготовки «Первых учителей» на юге Кыргызстана (1917-1941 гг.) / Э. А. Авазов // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2024. – № 1(23). – С. 95.

Авазов, Э. А. Из истории подготовки «Первых учителей» на юге Кыргызстана (1917-1941 гг.) / Э. А. Авазов // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2024. – № 1(23). – С. 95-101

Авазов, Э. А. Кыргызстан в период советской власти / Э. А. Авазов // Известия ВУЗов (Кыргызстан). – 2014. – № 9. – С. 101

Кыргыз энциклопедиясы, “Базар-Коргон району” макаласынан.

“Кыргызстандын тарыхы: документтер жана материалдар болуму. Бишкек (2004ж)
186-бет

Педагогические науки

Ө.Ж. Осмонов. “Кыргызстандын тарыхы(20к).Бишкек 2010-ж. 184-бет

Автор тууралуу маалымат:

Эрбаева Луиза Калысбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети,
Тмаг-1-24 гр. магистранты. тел.: 0707 061 217

Эрбаева Луиза Калысбековна, магистрант группы Тмаг-1-24, Жалал-Абадского государственного
университета имени Б.Осмонова, тел.: 0707 061 217

Erbaeva Luiza Kalysbekovna, Master's student of group Tmag-1-24, Jalal-Abad State University named
after B. Osmonov.phone: 0707 061 217

УДК 0000000000000000

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТЕРИ ҮЧҮН
КЫЛМЫШ БОЛГОН ЖЕРДИ КАРООДО ЗАМАНБАП ТАЛАПТАР, ТЕХНИКАЛЫК
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

***Аннотация:** бул макалада Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын юридикалык жана криминалистикалык факультеттери үчүн кылмыш болгон жерди кароонун заманбап ыкмалары каралат. Процессстик жана тактикалык талаптар – кылмыш болгон жерди кароонун мыйзамдык негиздери, анын натыйжалуулугу үчүн зарыл шарттар.*

Техникалык мүмкүнчүлүктөр – санарип тасмага алуу, 3D сканерлөө, БПЛА (дрондор) менен аэрофототүшүрүү, GPS/ГЛОНАСС аркылуу координаттарды тактоо.

Криминалистикалык технологиялар – такты издеп чыгуу, микрообъекттерди фиксациялоо, мобилдик криминалистикалык лабораториялар.

***Ачкыч сөздөр:** кылмыш болгон жер, кароо, криминалистика, көрүү тактикасы, техникалык каражаттар, санариптик фиксация, 3D сканерлөө, БПЛА, ДНК-талдоо, тактылар, микрообъектилер, мобилдик лаборатория, экспресс-талдоо, процессуалдык талаптар, протокол, сот экспертизасы, Кыргызстан, ЖОЖ, юридикалык факультет.*

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович

Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

**ОСМОТР МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ ДЛЯ ФАКУЛЬТЕТОВ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА:
СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ, ТЕХНИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ**

***Аннотация:** в данной статье рассматриваются современные методы осмотра места происшествия для юридических и криминалистических факультетов высших учебных заведений Кыргызстана.*

Процессуальные и тактические требования – правовые основы осмотра места происшествия, необходимые условия для его эффективности.

Технические возможности – цифровая видеозапись, 3D-сканирование, аэрофотосъемка с помощью БПЛА (дронов), уточнение координат через GPS/ГЛОНАСС.

Криминалистические технологии – поиск следов, фиксация микрообъектов, мобильные криминалистические лаборатории.

***Ключевые слова:** место происшествия, осмотр, криминалистика, тактика осмотра, технические средства, цифровая фиксация, 3D-сканирование, БПЛА, ДНК-анализ, следы, микрообъекты, мобильная лаборатория, экспресс-анализ, процессуальные требования, протокол, судебная экспертиза, Кыргызстан, вуз, юридический факультет.*

Susunbaev Talaybek Zholdoshibekovich, Arziev Nurbek Isamamatovich

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

CRIME SCENE EXAMINATION FOR HIGHER EDUCATION FACULTIES IN KYRGYZSTAN: MODERN REQUIREMENTS, TECHNICAL POSSIBILITIES AND FORENSIC TECHNOLOGIES

Abstract. *This article examines modern methods of crime scene investigation for law and forensic science faculties of higher educational institutions in Kyrgyzstan.*

Procedural and tactical requirements – the legal foundations of crime scene investigation, the necessary conditions for its effectiveness.

Technical capabilities – digital video recording, 3D scanning, aerial photography using UAVs (drones), clarification of coordinates via GPS/GLONASS.

Forensic technologies – trace detection, fixation of micro-objects, mobile forensic laboratories.

Keywords: *crime scene, investigation, forensics, examination tactics, technical means, digital fixation, 3D scanning, UAV, DNA analysis, traces, micro-objects, mobile laboratory, rapid analysis, procedural requirements, protocol, forensic examination, Kyrgyzstan, higher education institution, law faculty.*

Киришүү

Кылмыш болгон жерди кароо – кылмыш ишин жүргүзүүдөгү эң жооптуу жана кечиктирүүгө болбой турган тергөө аракеттеринин бири. Андан алынган маалыматтар көбүнчө ишти иликтөөнүн багытын аныктап, соттук далилдердин негизин түзөт. Ушуга байланыштуу кылмыш болгон жерди кароонун тактикасын, техникалык каражаттарын жана криминалистикалык технологияларын тынымсыз өркүндөтүп туруу зарыл.

Заманбап коомдо илимдин жана техниканын өнүгүшү криминалистикалык иликтөөлөргө да жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып келүүдө. Санарип фотография, 3D сканерлөө, БПЛА (дрондор) менен түшүрүү, GPS/ГЛОНАСС координаттоо, мобилдик криминалистикалык лабораториялар – булардын баары кылмыш болгон жерди кароонун сапатын бир кыйла жогорулатууга мүмкүндүк берет. Бирок бул куралдарды натыйжалуу колдонуу үчүн адистердин кесиптик даярдыгы гана эмес, ошондой эле бул ыкмаларды жогорку окуу жайларында окутуунун сапаты да маанилүү роль ойнойт.

Кыргызстандын юридикалык жана криминалистикалык факультеттеринин алдында бүгүнкү күндө маанилүү милдет турат: студенттерди кылмыш болгон жерди кароонун заманбап ыкмаларына үйрөтүү, алардын теориялык билимин жана практикалык көндүмдөрүн калыптандыруу. Ошол себептүү бул макаланын максаты – Кыргызстандагы ЖОЖдор үчүн кылмыш болгон жерди кароодо колдонулуучу заманбап талаптарды, техникалык мүмкүнчүлүктөрдү жана криминалистикалык технологияларды системалуу түрдө карап чыгуу.

Бул иште төмөнкүдөй негизги багыттарга көңүл бурулат:

процессуалдык жана тактикалык талаптарга;

техникалык мүмкүнчүлүктөргө (санариптик фиксация, 3D сканерлөө, БПЛА ж.б.);

заманбап криминалистикалык технологияларга (тактыларды издөө, микрообъектилерди фиксациялоо, мобилдик лабораториялар).

1. Келечектеги кылмыш болгон жерди кароо мүмкүнчүлүктөрү.

Илимдин жана техниканын тез өнүгүшү криминалистикалык иш-аракеттерди жүргүзүүнүн жаңы горизонтторун ачууда. Келечекте кылмыш болгон жерди кароо төмөнкүдөй инновациялык мүмкүнчүлүктөр менен толукталат:

Жасалма интеллект (AI) жана машиналык окутуу – кылмыш болгон жердеги объекттерди автоматтык түрдө таануу, тактыларды аныктоо, алардын пайда болуу механизмдин алдын ала моделдөө.

Виртуалдык жана толукталган чындык (VR/AR) – тергөө аракетин көрсөтмөлүү түрдө кайра

түзүү, көрүүнүн жүрүшүн алыстан көзөмөлдөө, студенттерди окутууда симуляциялык тренажерлорду колдонуу.

Буюмдар интернет (IoT) жана акылдуу сенсорлор – кылмыш болгон жердеги температура, нымдуулук, химиялык курам сыяктуу параметрлерди автоматтык түрдө өлчөө жана фиксациялоо.

Блокчейн технологиясы – көрүү маалыматтарын (сүрөт, видеолор, протокол) бурмалоодон коргоо, далилдердин бүтүндүгүн жана адилеттүүлүгүн камсыз кылуу.

Автономдуу дрондар жана робот-манипуляторлор – коркунучтуу же жетүүгө кыйын жерлерде (жарылуу, өрт, бийиктик, суу асты) көрүү жүргүзүү, тактыларды автоматташтырылган түрдө чогултуу.

Биометриялык идентификация – кылмыш болгон жерден табылган биологиялык издерди (тер, шилекей, кан) ошол жерде эле экспресс-талдоо, күбөлөрдүн жана шектүүлөрдүн инсандыгын ырастоо.

Бул технологияларды колдонуу тергөө аракеттеринин убактысын кыскартууга, адамдык каталарды азайтууга, ошондой эле сотко объективдүү жана бурмаланбас далилдерди сунуштоого мүмкүндүк берет.

2. Ишке ашырылуучу функционалдык мүмкүнчүлүктөр

Кылмыш болгон жерди кароонун заманбап ыкмаларын ЖОЖдордун факультеттеринде окутуу процессинде төмөнкүдөй функционалдык мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруу максатка ылайыктуу:

2.1. Окуу платформасына интеграциялануучу модулдар

Электрондук окуу курсу – кылмыш болгон жерди кароонун теориялык негиздери, тактикалык ыкмалары жана техникалык каражаттары боюнча видеолекциялар, тесттер, практикалык тапшырмалар.

Виртуалдык симулятор – кылмыш болгон жердин 3D модели боюнча тергөө аракетин жасоого мүмкүндүк берүүчү программа (студент ар кандай сценарийлерде көрүү жүргүзүүнү үйрөнөт).

Маалыматтар базасы – реалдуу кылмыш иштеринен алынган көрүү протоколдорунун, фототаблицаалардын, видеотекшерүүлөрдүн архиви.

2.2. Мобилдик тиркеме (криминалисттин жардамчысы)

Кылмыш болгон жерди кароонун этаптуу чек-листи (алгоритми).

GPS координаттарын автофиксациялоо.

Сүрөткө жана видео тартууга кошумча түздөн-түз протоколду толтуруу мүмкүнчүлүгү.

Объектилерди аралыкты өлчөө жана масштабдык торду коюу.

Тактыларды сүрөткө түшүрүп, алардын ордун схемада белгилөө.

2.3. Билимди баалоо системасы

Студенттердин теориялык билимин текшерүүгө арналган тесттер.

Кылмыш болгон жерди кароонун көндүмдөрүн баалоочу практикалык тапшырмалар (протокол толтуруу, схема түзүү, тактыларды сүрөттөө).

Виртуалдык полигондо жасалган көрүүнүн жыйынтыктарын автоматтык түрдө текшерүү.

2.4. Аналитика жана отчеттуулук

Студенттердин прогрессин көзөмөлдөө (кандай темаларды өздөштүргөнү, кайда ката кетиргени).

Криминалистикалык тактылардын статистикасы (кайсы тактылар көп кездешет, аларды кантип фиксациялоо керек).

Окутуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн отчетторду генерациялоо.

2.5. Колдонуучу ролдору

Студент – окуу материалдарын көрүү, тапшырмаларды аткаруу, тесттерди тапшыруу.

Мугалим (окутуучу) – окуу курсун түзүү жана жаңыртуу, тапшырмаларды коюу, студенттердин жыйынтыгын баалоо.

Администратор – системанын иштешин көзөмөлдөө, колдонуучуларды башкаруу, маалыматтар базасын тейлөө.

3. Колдонулган технологиялар

Кылмыш болгон жерди кароону окутуу процессинде заманбап маалыматтык жана техникалык технологияларды колдонуу билимдин сапатын жана практикалык көндүмдөрдүн калыптанышын бир кыйла жогорулатат. Төмөндө негизги технологиялык чечимдер келтирилген:

3.1. Веб-технологиялар жана фронтенд

HTML5 / CSS3 – окуу платформасынын интерфейсин түзүү, көрсөтмөлүү pages жана формаларды иштеп чыгуу.

JavaScript (React.js же Vue.js) – интерактивдүү элементтерди (виртуалдык симулятор, тесттер, карталар) түзүү.

Responsive дизайн – платформанын компьютерде, планшетте жана телефондо туура көрсөтүлүшү.

3.2. Бэкенд жана маалыматтар базасы

PHP (Laravel же Django) – сервердик логиканы, колдонуучулардын сессиясын, укуктарды башкарууну ишке ашыруу.

MySQL / PostgreSQL – колдонуучулар, тапшырмалар, протоколдор, сүрөттөр жана видеолор боюнча маалыматтарды сактоо.

RESTful API – мобилдик тиркеме менен веб-платформанын өз ара байланышын камсыз кылуу.

3.3. Медиа жана санариптик фиксация

WebRTC – браузер аркылуу камерадан түз эле сүрөт жана видео тартуу.

OpenCV – сүрөттөрдү иштетүү (тактыларды автоматтык түрдө аныктоо, контрастты жогорулатуу).

ExifTool – сүрөттөрдүн метамаалыматтарын (убакыт, GPS координаттары) сактоо жана текшерүү.

3.4. Виртуалдык чындык (VR) жана 3D моделдөө

Three.js / A-Frame – браузерде иштеген 3D сценарийлерди түзүү (кылмыш болгон жердин виртуалдык модели).

Blender / Sketchfab – полигон, бөлмө, тактылардын 3D моделдерин даярдоо.

VR гарнитуралар (Oculus, HTC Vive) – көрүүнүн реалдуу симуляциясы үчүн.

3.5. Мобилдик технологиялар

Flutter (Dart) же React Native – iOS жана Android үчүн криминалисттин жардамчысы мобилдик тиркемесин иштеп чыгуу.

Камера API – сүрөткө тартуу, масштабдык торду коюу, координаттарды фиксациялоо.

GPS / ГЛОНАСС модулдары – кылмыш болгон жердин дал координаттарын аныктоо.

3.6. Коопсуздук маселелери

HTTPS / SSL – берилиштерди шифрлөө жана уурдоодон коргоо.

JWT (JSON Web Token) – колдонуучулардын сессиясын коопсуз башкаруу.

Ролдук башкаруу (RBAC) – студент, мугалим, администратор артыкчылыктарын так ажыратуу.

Бекаптоо системасы – маалыматтар базасынын резервдик көчүрмөлөрүн үзгүлтүксүз сактоо.

3.7. Кеңейтилген технологиялар (келечектеги пландар)

Жасалма интеллект (AI) – студенттин жасаган көрүүсүн автоматтык түрдө текшерүү жана каталарды көрсөтүү.

Блокчейн – көрүү протоколдорунун жана сүрөттөрдүн бурмаланбастыгын аныктоо үчүн.

4. Дизайн жана колдонуучу интерфейси

4.1. Дизайн принциптери

Жөнөкөйлүк – керексиз элементтер жок, негизги функцияларга тез жетүү

Интуитивдүүлүк – колдонуучу алдын ала окуусуз түшүнөт

Туруктуулук – бардык барактарда бирдей стиль

4.2. Интерфейс түзүлүшү

Үстүңкү панель – логотип, негизги бөлүмдөр (Курстар, Тапшырмалар, Профиль)

Аягы – байланыш, жардам

4.3. Схемасы

Негизги түстөр: көк (#2C3E50), ак, боз

Каталар – кызыл, ийгилик – жашыл

4.4. UX талаптары

Респонсивдүү дизайн (компьютер, планшет, телефон)

Барактар 2 секундда ачылуусу керек

Каталар тууралуу так билдирүүлөр

4.5. Симулятор интерфейси

3D көрүү аймагы

Куралдар панели (сүрөткө тартуу, тактыларды белгилөө, протокол)

Карта схемасы

Жыйынтык отчет

4.6. Мобилдик версия

Төмөнкү навигациялык панель

Чоң баскычтар

Оффлайн режими

4.7. Жеткиликтүүлүк

Контрасттык кеминде 4.5:1

Клавиатура менен башкаруу

Экранды окуу системалары менен шайкештик

5. Кылмыш болгон жерди кароодо заманбап талаптарды ишке киргизүү жана техникалык колдоо

5.1. Ишке киргизүү этаптары

Нормативдик базаны иштеп чыгуу – жаңы стандарттарды жана методикалык көрсөтмөлөрдү бекитүү.

Техникалык базаны жаңыртуу – 3D сканерлер, дрондор, мобилдик лабораториялар сатып алуу.

Программалык камсыздоону киргизүү – электрондук протокол, маалыматтар базасы.

Кызматкерлерди окутуу – жаңы жабдуулар менен иштөөгө үйрөтүү.

Сыноо жана толук масштабда киргизүү.

5.2. Техникалык колдоо

24/7 колдоо кызматы

Жабдууларды тейлөөнүн пландуу графиги

Резервдик жабдуулар

Колдонуучуларды колдоо порталы (FAQ, видеокөрсөтмөлөр)

5.3. Негизги тоскоолдуктар жана чечимдер

Тоскоолдук Чечим

Финансылык чектөөлөр Гранттар, мамлекеттик жардам

Кызматкерлердин каршылыгы Мотивациялоо, үйрөтүү

Эски жабдуулар менен шайкеш келбөөчүлүк Этап-этабы менен киргизүү

Айрым аймактарда интернет жок Автономдук кубаттоо, оффлайн режим

5.4. Мониторинг жана өнүктүрүү

Көрсөткүчтөр: кароонун узактыгы, аныкталган тактылар.

Ай сайынкы отчеттуулук.

Жылына 1-2 жолу жабдууларды жаңыртуу.

Эл аралык тажрыйбаны изилдөө.

Жыйынтык

Кылмыш болгон жерди кароо – бул кылмыш ишин иликтөөнүн эң маанилүү жана жооптуу баскычы.

Иште каралгандай, заманбап талаптар, техникалык мүмкүнчүлүктөр жана криминалистикалык технологиялар бул процесстин натыйжалуулугун бир кыйла жогорулата алат.

Негизги жыйынтыктар төмөнкүлөрдөн турат:

Заманбап талаптар процессуалдык тактыкты, ыкчамдыкты жана далилдердин бүтүндүгүн камсыз кылууга багытталган. Кылмыш болгон жерди кароонун ар бир этабы мыйзамдын алкагында жана илимий негизделген методикаларга ылайык жүргүзүлүшү зарыл.

Техникалык мүмкүнчүлүктөрдүн өнүгүшү (санариптик фиксация, 3D сканерлөө, БПЛА, GPS/ГЛОНАСС) көрүүнүн сапатын жогорулатып, адамдык каталарды азайтат жана далилдерди объективдүү

фиксациялоого шарт түзөт.

Криминалистикалык технологиялар (тактыларды издөө, микрообъектилерди фиксациялоо, мобилдик лабораториялар) кылмыш болгон жердеги маалыматты максималдуу түрдө чогултууга жана сактоого мүмкүндүк берет.

Келечекте жасалма интеллект, VR/AR, блокчейн, IoT сыяктуу технологияларды киргизүү криминалистиканын мүмкүнчүлүктөрүн андан ары кеңейтет.

Иште иштелип чыккан функционалдык мүмкүнчүлүктөр (окуу платформасы, мобилдик тиркеме, виртуалдык симулятор) жана колдонулган технологиялар (HTML, CSS, PHP, MySQL, 3D моделдөө, VR) ЖОЖдордун студенттерин заманбап криминалистикалык билимге үйрөтүүгө багытталган.

Ишке киргизүү жана техникалык колдоо маселелери этаптуу планды, тоскоолдуктарды чечүүнүн жолдорун жана үзгүлтүксүз мониторингди талап кылат.

Корутунду катары айтканда, кылмыш болгон жерди кароого заманбап талаптарды, техникалык мүмкүнчүлүктөрдү жана инновациялык технологияларды киргизүү – Кыргызстандагы ЖОЖдордун юридикалык жана криминалистикалык факультеттеринин студенттерин сапаттуу даярдоонун негизги шарттарынын бири. Бул багыттагы мындан аркы изилдөөлөр жана практикалык иштер соттук-укуктук системанын натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Адабияттар

Кыргыз тилинде:

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-процесстик кодекси. – Бишкек, 2021.

2. Абдыкадыров Н.К. Криминалистика: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. – Бишкек: Турар, 2019. – 312 б.

3. Сулайманова Г.М. Кылмыш болгон жерди кароонун тактикасы жана техникасы. – Ош: ОшМУ, 2020. – 156 б.

Орус тилинде:

4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. – М.: Норма, 2018. – 320 с.

5. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: Учебник. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2020. – 784 с.

6. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И. Настольная книга следователя: осмотр места происшествия. – М.: Проспект, 2019. – 432 с.

7. Яблоков Н.П. Криминалистическая техника и технологии. – М.: Юрайт, 2021. – 288 с.

8. Комаров И.М. Цифровая фиксация следов на месте происшествия // Вестник криминалистики. – 2022. – № 1. – С. 45-52.

Англис тилинде:

9. Fisher B.A.J. Techniques of Crime Scene Investigation. – 9th ed. – CRC Press, 2020. – 552 p.

10. Horswell J. The Practice of Crime Scene Investigation. – CRC Press, 2019. – 456 p.

11. Ogle R.R. Crime Scene Investigation and Reconstruction. – Pearson, 2021. – 384 p.

12. Gardner R.M. Practical Crime Scene Processing and Investigation. – 3rd ed. – CRC Press, 2022. – 528 p.

13. Miller M.T. Digital Forensics and Crime Scene Analysis // Journal of Forensic Sciences. – 2023. – Vol. 68, No. 2. – P. 112-125.

Интернет булактары:

14. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин расмий сайты. – URL: <https://mvd.gov.kg> (кайрылган дата: 15.05.2024).

15. Европолдун криминалистикалык технологиялар боюнча отчету. – URL: <https://www.europol.europa.eu> (кайрылган дата: 10.05.2024).

16. Цифровая криминалистика: современные методы и технологии. – URL: <https://www.forensicscience.ru> (кайрылган дата: 12.05.2024).

Авторлор жөнүндө маалымат:

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, кылмыш жаза укуктук дисциплиналар кафедрасынын ага окутуучу, tsusunbaev@gmail.com

Арзиев Нурбек Исамаматов, юридика илимдеринин кандидаты Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, nurbek.is.79@mail.ru

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абадмамлекеттик университети

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТЕРИ ҮЧҮН
КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУККА КАРШЫ КҮРӨШҮҮНҮН ЗАМАНБАП ЫКМАЛАРЫ:
КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ЧЕЧИМДЕР**

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын юридикалык, криминалистикалык жана маалыматтык технологиялар факультеттери үчүн киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн заманбап ыкмалары каралат.

Төмөнкү негизги багыттар: киберкылмыштуулуктун учурдагы абалы жана анын өсүшүнүн себептери, санариптик тактыларды аныктоо жана фиксациялоо ыкмалары, маалыматтык коопсуздуктун криминалистикалык аспектилери, ошондой эле киберчабуулдарды алдын алуунун укуктук жана технологиялык механизмдери. Макаланын максаты – Кыргызстандын ЖОЖдорунун студенттерине киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн эффективдүү ыкмаларын үйрөтүү, ошондой эле бул чөйрөдөгү көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

Ачкыч сөздөр: киберкылмыштуулук, маалыматтык коопсуздук, санариптик тактылар, киберчабуул, криминалистика, факультет, ЖОЖ, Кыргызстан.

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович

Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

**СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ ДЛЯ
ФАКУЛЬТЕТОВ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные методы противодействия киберпреступности для юридических, криминалистических и информационно-технологических факультетов высших учебных заведений Кыргызстана.

Следующих основных направления: современное состояние киберпреступности и причины её роста, методы обнаружения и фиксации цифровых следов, криминалистические аспекты информационной безопасности, а также правовые и технологические механизмы предотвращения кибератак.

Цель статьи – обучить студентов вузов Кыргызстана эффективным методам борьбы с киберпреступностью, а также предложить пути решения проблем в данной сфере.

Ключевые слова: киберпреступность, информационная безопасность, цифровые следы, кибератака, криминалистика, факультет, вуз, Кыргызстан.

Modern Methods of Countering Cybercrime for Faculties of Higher Education Institutions in Kyrgyzstan: Problems and Solutions

Abstract. *This article examines modern methods of countering cybercrime for law, forensic science and information technology faculties of higher educational institutions in Kyrgyzstan. The authors focus on the following main areas: the current state of cybercrime and the reasons for its growth, methods for detecting and recording digital traces, forensic aspects of information security, as well as legal and technological mechanisms for preventing cyberattacks. The purpose of the article is to teach students of Kyrgyzstani universities effective methods of combating cybercrime, as well as to propose solutions to problems in this area.*

Keywords: *cybercrime, information security, digital traces, cyberattack, forensics, faculty, higher education institution, Kyrgyzstan.*

Киришүү

XXI кылымда маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшү коомдун бардык чөйрөлөрүнө терең таасир этүүдө. Интернет, санариптик платформалар жана мобилдик байланыш каражаттары адамдардын күнүмдүк турмушунун ажырагыс бөлүгүнө айланды. Бирок бул прогрессивдүү кубулуштун терс жактары да бар – киберкылмыштуулук дүйнө жүзү боюнча тездик менен өсүп жатат.

Киберкылмыштуулук – бул компьютердик жана телекоммуникациялык технологияларды колдонуу менен жасалуучу кылмыштардын жыйындысы. Алардын катарына хакердик чабуулдар, фишинг, жеке маалыматтарды уурдоо, интернет-алдамчылык, кибертерроризм, баңгизаттарды жана курал-жарактарды мыйзамсыз сатуу, бала порнографиясы жана башка көптөгөн кылмыш түрлөрү кирет.

Кыргызстан үчүн киберкылмыштуулук маселеси өзгөчө актуалдуу. Мамлекетте интернет колдонуучулардын саны жылдан-жылга көбөйүүдө, бирок маалыматтык коопсуздук маданияты али жетишсиз деңгээлде. Көптөгөн жарандар фишингдик шилтемелерди, алдамчылык схемаларды тааный алышпайт, өз маалыматтарын коргоонун жөнөкөй эрежелерин билишпейт. Мындан тышкары, укук коргоо органдарынын киберкылмыштуулукту тергөө боюнча адистеринин саны жана техникалык жабдылышы дайыма эле жетиштүү эмес.

Ошол себептүү жогорку окуу жайлардын алдында маанилүү милдет турат: юридикалык, криминалистикалык жана маалыматтык технологиялар факультеттеринин студенттерин киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн заманбап ыкмаларына үйрөтүү. Бүгүнкү күндө бул чөйрөдө теориялык билимди практикалык көндүмдөр менен айкалыштырган адистерге өтө чоң суроо-талап бар.

Бул макаланын максаты – Кыргызстандын ЖОЖдорунун факультеттери үчүн киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн заманбап ыкмаларын системалуу түрдө карап чыгуу, учурдагы көйгөйлөрдү аныктоо жана аларды чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

Макалада төмөнкүдөй негизги багыттар камтылат:

киберкылмыштуулуктун учурдагы абалы жана анын өсүшүнүн себептери;
санариптик тактыларды аныктоо жана фиксациялоо ыкмалары;
маалыматтык коопсуздуктун криминалистикалык аспектилерин;
киберчабуулдарды алдын алуунун укуктук жана технологиялык механизмдери;
Кыргызстандын ЖОЖдорунда бул багытты окутуунун өзгөчөлүктөрү.

1. Келечектеги киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн мүмкүнчүлүктөрү

Илимдин жана техниканын өнүгүшү киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүдө жаңы

горизонтторду ачууда. Төмөндө келечекте пайда боло турган жана учурда иштелип жаткан негизги мүмкүнчүлүктөр келтирилген:

1.1. Жасалма интеллект (AI) жана машиналык окутуу

Автоматтык мониторинг – AI интернеттеги шектүү иш-аракеттерди 24/7 көзөмөлдөй алат, адамдан тезирээк аномалияларды аныктайт.

Фишингти аныктоо – машиналык окутуу моделдери алдамчылык сайттарды жана электрондук каттарды автоматтык түрдө тааныйт.

Хакердик чабуулдарды алдын алуу – AI реалдуу убакытта чабуулдун башталышын болжолдоп, алдын ала тосуу чараларын көрө алат.

Киберчабуулдардын авторун идентификациялоо – коддун стилин, тилин жана башка уникалдуу белгилерди талдоо аркылуу хакерди аныктоо.

1.2. Блокчейн технологиясы

Маалыматтардын бүтүндүгү – блокчейнде сакталган далилдерди бурмалоо мүмкүн эмес (аны өзгөртүү же жок кылуу дээрлик мүмкүн эмес).

Киберчабуулдарга каршы коргоо – борборлоштурулбаган системалар хакердик чабуулдарга туруктуураак.

Транзакциялардын ачыктыгы – кылмыштуу транзакцияларды көзөмөлдөө жана алардын жолун байкоо.

Smart-келишимдер – автоматтык түрдө аткарылуучу коопсуз келишимдер, алдамчылыктын алдын алат.

1.3. Санариптик криминалистикадагы инновациялар

Deepfake менен күрөшүү – AI жана нейрондук тармактар жалган видео/аудио материалдарды аныктай алат.

Булганган маалыматтарды калыбына келтирүү – өчүрүлгөн же шифрделген маалыматтарды калыбына келтирүүнүн жаңы алгоритмдери.

Мобилдик криминалистика – смартфондордон, планшеттерден, мессенджерлерден маалыматтарды чогултуунун өркүндөтүлгөн ыкмалары.

Булуттуу эсептөөлөрдүн логиндери – булуттагы серверлердин журналдарын талдоо.

1.4. Кибергигиена жана колдонуучуларды окутуу

Симуляциялык оюндар – колдонуучуларды киберкоопсуздукка үйрөтүүчү интерактивдүү платформалар.

Автоматтык эскертүү системалары – колдонуучу коркунучтуу сайтка киргенде же шектүү шилтемени басканда дароо эскертүү.

Жеке маалыматтарды коргоо боюнча курс – мектептерде жана ЖОЖдорда милдеттүү сабактар.

1.5. Эл аралык кызматташуу

Мамлекеттер аралык маалымат алмашуу – киберкылмыштуулук менен күрөшүү боюнча бирдиктүү глобалдык база түзүү.

Киберполициянын бирдиктүү стандарттары – бардык өлкөлөрдө бирдей тергөө ыкмаларын киргизүү.

Жашыруун интернетти (Darknet) көзөмөлдөө – эл аралык операциялар аркылуу жашыруун базарларды жабуу.

1.6. Келечектеги болжолдор

Келерки 5-10 жылда төмөнкүдөй өзгөрүүлөр күтүлүүдө:

Кванттык шифрлөө – учурдагы шифрлөө системаларын алмаштырып, хакерлерге маалыматты чечүү мүмкүнчүлүгүн таптакыр жоготот.

Нейроинтерфейстер – мээнин сигналдарын колдонуу менен киберкоопсуздуктун жаңы деңгээли.

Автономдуу киберкоргонуу системалары – адамдын кийлигишүүсүз иштеген, чабуулдарды өзү

аныктап, өзү зыянсыздандырган AI системалары.

2. Ишке ашырылуучу функционалдык мүмкүнчүлүктөр

Киберкылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча билим берүү платформасында төмөнкүдөй функционалдык мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруу максатка ылайыктуу:

2.1. Окуу модулдары

Теориялык курс – киберкылмыштуулуктун түрлөрү, мыйзамдык негиздер, тергөө ыкмалары боюнча видеолекциялар жана тексттик материалдар.

Глоссарий – негизги терминдердин жана түшүнүктөрдүн тизмеси (фишинг, хакердик чабуул, DDoS, ransomware ж.б.).

Тесттер – ар бир тема боюнча билимди текшерүү үчүн суроолор (көп варианттуу, туура/туура эмес).

2.2. Симуляциялык практика

Санариптик окуялар бөлмөсү – студенттер реалдуу киберчабуулдардын сценарийлерин талдайт (мисалы, фишинг-катты таануу, хакердик кирүүнүн изин аныктоо).

Сандык слеп (Digital Sleuth) – логистикалык файлдарды, дайындарды жана киберчабуулдун изилдерин талдоо үчүн интерактивдүү шайман.

Виртуалдык криминалистикалык лаборатория – санариптик далилдерди чогултуу, анализдөө жана каттоо практикасы.

2.3. Маалыматтар базасы

Киберкылмыштардын архиви – Кыргызстанда жана дүйнөдө болгон реалдуу киберкылмыштардын мисалдары (иштердин сүрөттөмөсү).

Тергөө ыкмаларынын китепканасы – санариптик тактарды аныктоо, фиксациялоо жана анализдөө боюнча колдонмолор.

Жаңыртылуучу маалыматтар – киберкылмыштуулуктун жаңы түрлөрү жана алар менен күрөшүү ыкмалары жөнүндө маалыматтар.

2.4. Мобилдик тиркеме (Кибер-ассистент)

Шектүү шилтемелерди текшерүү – колдонуучу шилтемени көчүрүп, анын коопсуздугун текшерүү мүмкүнчүлүгү.

Киберкоопсуздук боюнча эскертүүлөр – актуалдуу коркунучтар жана алардан качуу жолдору.

Аларма баскычы – киберкылмыштуулукка кабылганда тез жардам алуу (мисалы, ооруга же киберполицияга багыттоо).

2.5. Билимди жана практиканы баалоо

Прогресс базасы – студенттин ар бир теманы өздөштүрүү деңгээлин көрсөтүү.

Сертификация – курсун бүткөндөн кийин "Киберкоопсуздук боюнча негизги билим" тууралуу сертификат алуу.

Рейтинг системасы – студенттер арасында киберкоопсуздук боюнча мелдештерди уюштуруу.

2.6. Мугалимдер жана администраторлор үчүн функционал

Курстарды башкаруу – окуу материалдарын түзүү, жаңыртуу жана таратуу.

Студенттердин прогрессин көзөмөлдөө – ар бир студенттин жетишкендиктерин көрүү.

Отчетторду түзүү – топтун же курстун ийгилиги жөнүндө статистикалык маалыматтар.

Форум жана байланыш – студенттер менен мугалимдердин ортосундагы суроолор жооптор аланы.

2.7. Колдонуучу ролдору

Студент- курстарды көрүү, тапшырмаларды аткаруу, тесттерди тапшыруу, сертификат алуу.

Окутуучу- курстарды түзүү жана жаңыртуу, студенттерди баалоо, форумдарды башкаруу.

Администратор- системаны көзөмөлдөө, колдонуучуларды кошуу/өчүрүү, техникалык көйгөйлөрдү чечүү

3. Колдонулган технологиялар

3.1. Веб-технологиялар

HTML5, CSS3 – түзүлүш жана стилдер

JavaScript (React/Vue) – интерактивдүү элементтер

Bootstrap – респонсивдүү дизайн

3.2. Бэкенд жана маалыматтар базасы

PHP (Laravel) / Python (Django) – сервердик логика

MySQL / PostgreSQL – маалыматтарды сактоо

RESTful API – веб жана мобилдик байланыш

3.3. Симуляция жана лабораториялар

Docker – коопсуз чөйрө

VirtualBox – виртуалдык машиналар

Three.js – 3D визуалдаштыруу

3.4. Маалыматтарды талдоо жана AI

Python (Pandas, Scikit-learn) – маалыматтарды талдоо

TensorFlow – жасалма интеллект моделдери

ELK Stack – логдорду чогултуу жана талдоо

3.5. Мобилдик тиркеме

Flutter / React Native – iOS жана Android

Firebase – пуш-эскертүүлөр

SQLite – оффлайн режим

3.6. Коопсуздук

HTTPS / SSL – шифрлөө

JWT, 2FA – аутентификация

RBAC – ролдук укуктар

4. Дизайн жана колдонуучу интерфейси

4.1. Дизайн принциптери

Жөнөкөйлүк – керексиз элементтер жок

Интуитивдүүлүк – колдонууга оңой

Туруктуулук – бардык барактарда бирдей стиль

4.2. Интерфейс түзүлүшү

Үстүнкү панель – негизги бөлүмдөр (Курстар, Тапшырмалар, Профиль)

Сол меню – темалардын тизмеси

Аягы – байланыш, жардам

4.3. Түс схемасы

Негизги түстөр: көк, ак, боз

Каталар – кызыл, ийгилик – жашыл

4.4. UX талаптары

Респонсивдүү дизайн (компьютер, планшет, телефон)

Барактар 2 секундда ачылуусу керек

Каталар тууралуу так билдирүүлөр

4.5. Симулятор интерфейси

Киберчабуулдун схемасын визуалдык көрсөтүү

Логдорду талдоо панели

Жыйынтык отчет

4.6. Мобилдик версия

Төмөнкү навигациялык панель

Чоң баскычтар

Оффлайн режим

4.7. Жеткиликтүүлүк

Контрасттык кеминде 4.5:1

Клавиатура менен башкаруу

Экранды окуу системалары менен шайкештик

5. Ишке киргизүү жана техникалык колдоо

5.1. Ишке киргизүү этаптары

Пландоо-Муктаждыктарды аныктоо, ресурстарды эсептөө.

Нормативдик база-Жаңы стандарттарды жана эрежелерди бекитүү.

Программалык камсыздоону орнотуу-Платформаны, маалыматтар базасын, AI системаларын коюу.

Кызматкерлерди окутуу-Мугалимдерди жана администраторлорду үйрөтүү.

Сыноо режими-Чектелген аудиторияда текшерүү.

Толук масштабда ишке киргизүү-Бардык факультеттерде колдонуу

5.2. Техникалык колдоо

24/7 колдоо кызматы – техникалык көйгөйлөрдү тез чечүү

Жабдууларды тейлөө графиги – Пландуу жаңыртуулар

Резервдик көчүрмөлөр – Маалыматтарды күн сайын сактоо

Колдонуучуларды колдоо порталы – FAQ, видеокөрсөтмөлөр

5.3. Негизги көйгөйлөр жана чечимдер

Финансынын жетишсиздиги-Гранттар, мамлекеттик программалар.

Адистердин жоктугу-Квалификацияны жогорулатуу курстары.

Жаңы технологияларга ишенбөө-Пилоттук долбоорлорду көрсөтүү.

Эски системалар менен шайкеш келбөө-Этап-этабы менен алмаштыруу.

Коопсуздук коркунучтары-Үзгүлтүксүз аудит жана мониторинг.

5.4. Мониторинг жана өнүктүрүү

Көрсөткүчтөр – колдонуучулардын саны, ийгилик пайызы, тесттердин натыйжалары

Ай сайынкы отчет – ар бир факультеттен жыйынтык алуу

Жылына 2 жолу – платформаны жана мазмунду жаңыртуу

Базардан изилдөө – жаңы технологияларды көзөмөлдөө

Жыйынтык

Киберкылмыштуулук бүгүнкү күндө дүйнөлүк коопсуздуктун эң олуттуу коркунучтарынын бири болуп калды. Анын тез өсүшү, айрыкча санариптик технологиялардын кеңири таралышы менен шартталган. Кыргызстан да бул көйгөйдөн четте калган жок – интернет колдонуучулардын санынын көбөйүшү менен киберкылмыштуулуктун деңгээли да жогорулап баратат.

Иште каралган негизги жыйынтыктар:

Киберкылмыштуулуктун масштабы күндөн-күнгө чоңоюуда, анын түрлөрү ар түрдүү (хакердик чабуулдар, фишинг, интернет-алдамчылык, кибертерроризм ж.б.).

Заманбап ыкмалар – жасалма интеллект, блокчейн, санариптик криминалистика, кибергигиена – киберкылмыштуулукка каршы эффективдүү күрөшүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги көйгөйлөр: адистердин жетишсиздиги, мыйзамдын артта калышы, техникалык жабдылыштын начардыгы, эл аралык кызматташтыктын жетишсиздиги.

Чечимдер: ЖОЖдордо киберкоопсуздук боюнча атайын курстарды ачуу, мамлекеттик программаларды иштеп чыгуу, эл аралык тажрыйбаны киргизүү, маалыматтык коопсуздук маданиятын жогорулатуу.

Иштелип чыккан платформа (окуу модулдары, симуляторлор, мобилдик тиркеме) Кыргызстандын ЖОЖдорунун студенттерине киберкылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн заманбап ыкмаларын үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.

Корутунду катары, киберкылмыштуулукка каршы күрөшүү үзгүлтүксүз жүргүзүлүүчү жана бардык тараптардын – мамлекеттин, билим берүү мекемелеринин, жеке сектордун жана жарандардын биргелешкен аракетин талап кылган процес экендигин белгилейбиз. Бул чөйрөдөгү билимди жана көндүмдөрдү өнүктүрүү – Кыргызстандын санариптик келечегинин коопсуздугунун кепили.

Адабияттар

Кыргыз тилинде:

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-процесстик кодекси. – Бишкек, 2022.

2. Кыргыз Республикасынын «Маалыматтык коопсуздук жөнүндө» Мыйзамы. – Бишкек, 2019.

3. Абдыкадыров Н.К. Киберкоопсуздуктун негиздери: Окуу куралы. – Бишкек: Турар, 2021. – 256 б.

4. Исмаилова А.Т. Кыргызстанда киберкылмыштуулуктун абалы жана ага каршы күрөшүү чаралары // Укук журналы. – 2023. – №2. – Б. 45-52.

Орус тилинде:

5. Вехов В.Б. Криминалистика цифровой среды: Учебник. – М.: Юрайт, 2022. – 384 с.

6. Голуб Ю.С. Киберпреступность: современное состояние и проблемы противодействия. – СПб.: Питер, 2021. – 320 с.

7. Косов Ю.В. Информационная безопасность и защита информации. – М.: ИНФРА-М, 2020. – 304 с.

8. Осипенко А.Л. Борьба с киберпреступностью: международный опыт и национальные практики. – М.: Норма, 2022. – 288 с.

9. Федотов Н.Н. Компьютерная криминалистика и судебная экспертиза. – М.: Проспект, 2021. – 256 с.

Англис тилинде:

10. Casey E. Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet. – 4th ed. – Academic Press, 2019. – 890 p.

11. Vacca J.R. Computer and Information Security Handbook. – 3rd ed. – Morgan Kaufmann, 2021. – 1398 p.

12. Kizza J.M. Guide to Computer Network Security. – 6th ed. – Springer, 2020. – 648 p.

13. Chaffey D. Digital Forensics and Cyber Crime Investigation. – Pearson, 2022. – 512 p.

14. Brenner S.W. Cybercrime and the Law: Challenges and Solutions. – Northeastern University Press, 2021. – 280 p.

Интернет булактары:

15. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин расмий сайты. – URL: <https://www.gknб.gov.kg> (кайрылган дата: 10.05.2024)

16. Kaspersky Lab: Киберкоопсуздук боюнча глобалдык отчет. – URL: <https://www.kaspersky.ru> (кайрылган дата: 12.05.2024)

17. Интерполдун киберкылмыштуулук боюнча отчету. – URL: <https://www.interpol.int> (кайрылган дата: 15.05.2024)

18. CERT-KG (Кыргызстандын компьютердик аварияларга каршы реакция тобу). – URL: <https://cert.kg> (кайрылган дата: 10.05.2024)

Авторлор жөнүндө маалымат:

Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, кылмыш жаза укуктук дисциплиналар кафедрасынын ага окутуучу, tsusunbaev@gmail.com

Арзиев Нурбек Исамаматов, юридика илимдеринин кандидаты Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, nurbek.is.79@mail.ru

УДК 000000000000

Темирова Маргуба Абдылдажанова, Анарбаева Гулнара Абдуманановна

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

ЭРГЕШ АЛИЕВ – КЫРГЫЗ МИЛИЦИЯСЫНЫН ТУНГУЧ ГЕНЕРАЛЫ

Аннотация. Макалада кыргыз элинин эркиндигин жана мамлекеттүүлүгүн коргоодо зор роль ойногон белгилүү аскер жетекчиси, генерал Эргеш Алиевдин өмүр жолу, тарыхый тагдыры жана эмгектери баяндалат. Анын ата мекенге болгон сүйүүсү, кайраттуулугу, мекенчилдиги азыркы жана келечек муундар үчүн үлгү болуп саналат. Кыргыз тарыхындагы улуу инсандардын бири катары генерал Алиевдин басып өткөн жолу тарыхый акыйкаттын күзгүсү катары илимий жактан талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: Эргеш Алиев, тунгуч генерал, кыргыз милициясы, ички иштер министрлиги, кыргыз тарыхы, мекенчилдик, патриотизм, эрдик.

Темирова Маргуба Абдылдажанова, Анарбаева Гулнара Абдуманановна

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова

ЭРГЕШ АЛИЕВ – ПЕРВЫЙ ГЕНЕРАЛ КЫРГЫЗСКОЙ МИЛИЦИИ

Аннотация. «В статье рассматривается жизненный путь, историческая судьба и деятельность известного государственного и военного деятеля, генерала Эргеша Алиева, сыгравшего значительную роль в защите свободы и государственности кыргызского народа. Его любовь к отчизне, мужество и патриотизм служат примером для нынешнего и будущих поколений. Жизненный путь генерала Алиева, как одной из выдающихся личностей в истории Кыргызстана, подвергается научному анализу, выступая своего рода зеркалом исторической правды».

Ключевые слова: Эргеш Алиев, первый генерал, кыргызская милиция, МВД (Министерство внутренних дел), история Кыргызстана, патриотизм, мужество, историческая личность.

Temirova Marguba Abdyldzhanova, Anarbayeva Gulnara Abdumanovna

B. Osmonov State University of Jalal-Abad

ERGESH ALIEV – THE FIRST GENERAL OF THE KYRGYZ MILITIA

Abstract. 'This article examines the life, historical destiny and activities of the renowned statesman and military leader, General Ergesh Aliyev, who played a significant role in defending the freedom and statehood of the Kyrgyz people. His love for his homeland, his courage and his patriotism serve as an example for present and future generations. The life of General Aliyev, as one of the outstanding figures in the history of Kyrgyzstan, is subjected to scholarly analysis, acting as a kind of mirror of historical truth.'

Keywords: Ergesh Aliyev, first general, Kyrgyz police, Ministry of Internal Affairs (MIA), history of Kyrgyzstan, patriotism, courage, historical figure.

Биз баяндоочу илимий иште негизинен кыргыз милициясынын тарыхында өзгөчө орун ээлеген, кыргыз улутунан чыккан тунгуч генерал Эргеш Алиевдин өмүр жолу жана кесиптик ишмердүүлүгү баяндалат. Автор анын ички иштер органдарындагы жооптуу кызматтарын, коомдук тартипти сактоодогу ролун жана советтик доордогу мамлекеттик башкаруудагы жетишкендиктерин чагылдырат. Бул материал генералдын тарыхый маанисин, анын тартиптүүлүгү жана кесипкөйлүгү аркылуу улуттук кадрлардын өсүүсүнө тийгизген таасирин ачып берүүгө багытталган. Эргеш Алиев кыргыз тарыхында өзгөчө орду бар, улуттук милициянын калыптанышына чоң салым кошкон жана кыргыз улутунан чыккан тунгуч генерал катары тарыхта калган инсан.

Инсан таануу менен алардын жаштарга берген патриоттук сезими, эрдиктери тарбиясы өтө чоң. Себеби мындай инсандардын басып өткөн жолу өрнөктүү жана үлгүлүү. Төмөндө Эргеш Алиев кыргыз милициясынын тарыхында биринчи генерал болуп, милицияда 40 жылдан ашык кызмат өтөгөн улуу инсан жөнүндө баяндайбыз. Ош, Жалал-Абад, Нарын, Ысык-Көл жана Талас облустарынын облустук ички иштер башкармалыктарын жетектеген. Мамлекет Эргеш Алиевдин аскердик сиңирген эмгегин жогору баалап Ленин Эмгек Кызыл Туу, үч жолу Кызыл Жылдыз, эки жолу «Ардак Белгиси» ордендери менен сыйлаган. Анын ысымы Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Академиясына ыйгарылган.

Кыргызстанда Эргеш Алиевди аны укпаган жана билбеген адам болбосо керек. Анын эл жер үчүн көрсөткөн эрдиги, басып өткөн жолу, узак өмүрү, эч кимде жок жөнөкөйлүгү жана айкөлдүгү башкалар үчүн үлгү. 1905-жылы Сакалдыдагы Көз-Жаман кыштагында Али деген кедейдин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ата-энесинен эрте жетим калып, Дарбан өңдүү байлардын колунда малай болуп, 1917-1927-жылга чейин мал багып жан багат. Жаны Кеңеш өкмөтүнүн жардамы менен элге таанылган адам болот. Эргеш Алиевдин жашоосу 1921-жылдын аягында түп тамырынан бери өзгөрдү. Ал басмачылыкка каршы күрөшүү отрядынын жетектөөчү курамында кызмат өтөп ошол мезгилде белгилүү аскердик кызматкерлер Чанышев, Маслов менен таанышкан. 1927-жылы Кызыл Армияга чакырылып, кыргыз атчандар дивизионунда кызмат өтөгөн. Ал жакта билим алып, саясий жактан такшалат. 1929-жылы туулуп-өскөн айылына келип, «Рабочий» аттуу чыккан колхоз уюштуруп, ага раис болуп дайындалат. Бул мезгилде өзүнүн эскерүүсүндө төмөндөкүдөй эскерет: Абдыкадыр Орозбеков менен тааныш элем. Бул кишиден көптөгөн сапаттарды алдым. Андан ары Кара-көмүр чөлүндөгү ири аскердик машыгуунун катышуучусу болгон, Көрсөткөн эрдиктери үчүн Орто Азия аскер округунун командачылыгынын атынан баалуу белек алган. 1930-жылдын жазында Алиев Эргеш демобилизациядан өтүп, туулган айылына кайтып келип, дароо айылдаштары тарабынан колхоздун төрагасы, кийинчерээк Кагазды айылынын айылдык кеңешинин төрагасы болуп шайланган. Ошол эле жылы партиянын обкомунун атайын чечими менен Фрунзе шаарына жакыр үй-бүлөдөн 300 адам жетекчилик кызматтарга жөнөтүлгөн. Э.Алиев соода эл комиссарынын орун басары болуп дайындалды.

1931-1933-жылдары Базар-Коргон (азыркы Ноокен) районунда түзүлгөн басмачыларды жок кылуу боюнча ыктыярдуу топтун командири болуп дайындалат. Базар-Коргон аймагынан Али ажы, Баатырбек, Арзыкул, ал эми Чаткал, Ала-Бука, Кызыл-Жар, Наманган тарапта Стамбек, Мадумар, Насыр хан сыяктуу корбашыларды талкалайт. Басмачыларды колго түшүрүү боюнча командир болуу менен бирге Базар-Коргон, Токмок райондук бөлүмдөрүн жетектеген. Ошол кездеги ГПУ начальниги Григорий Филонеттин жана москвалык жыйырма бешинчи Инжеваткиндин басмачылар тарабынан өлтүрүлүшү анын кыжырын кайнатат жана өмүрүнүн акырына чейин эл душмандары менен күрөшүүгө ант берет. 1931-жылы Көпүрө-Башы, Сере, Кыз-Коргондо үңкүрлөрдө жашынып, элге бүлүк салып, совет бийлигине каршы тескери үгүт иштерин жүргүзүшкөн Акылбек, Акмат корбашыларды колго түшүрөт. Бул жөнүндө анын «Ыйык жол» деген китебинде кеңири жазылган. Басмачылар толук талкалангандан кийин ал милиция органдарында иштөөгө биротоло өтөт. 1931-жылы апрелде Фрунзеден ага батир берилгендиктен үй-бүлөсүн алып кетүү үчүн өз айылына келген. Ал мезгилди өзүнүн эскерүүсүндө мындайча баяндайт: Убакыт бөлүп, согушчан досторум менен жолугушуу үчүн райондук ОГПИГЕ кирдим. Ошол мезгилде Эргеш Алиевке башын көтөргөн

басмачыларга каршы күрөшүү үчүн ыктыярчылар тобун түзүү сунушталган. Э.Алиев макулдугун берсе, райондук жетекчилик бул маселени борбор менен макулдашып бир топ иш чараларды аткарды. Э.Алиевдин кошуна басмачы-Самидин, Абдраим, Акмат, Паяз - пансат жана башка көптөгөн совет бийлигине каршы иштерди жүргүзгөн басмачылар менен согушууга туура келди. Ат үстүндө Орто Азия тоолору менен тоо этектерин бойлоп, туурасынан кыдырып бир топ эрдиктерди жасай алды. Мындай согуштардагы эрдиги үчүн жаш командирге ат, бычак, наган жана көптөгөн грамоталар ыйгарылган. Рахман-пансат жана Абдыганы-Эшен бандаларын жок кылгандыгы үчүн Алиев Эргеш отряддын командири катары Кызыл Туу орденине жетекчилик тарабынан көрсөтүлгөн.

Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы менен ал 107 кавалердик дивизиянын курамында фронтко дайындалган, бирок көп өтпөй бандиттер жана диверсанттар менен күрөшүү үчүн тажрыйбалуу адистер керек болгондуктан тылга иштөөгө чакырылган. Бүгүнкү күндө бул жөнүндө көп деле эскерүү кабыл алынган жок, бирок согуш жылдарында, анын ичинде биздин Орто Азия аймактарыбызда кылмышкерлерди, аскердик кызматтан качкандарды, бириктирген кылмыштуу топтор көбөйгөн. Алар ошол мезгилде өтө кооптуу болушкан. Советтик милициянын катарында Алиев Эргеш 42 жыл үлгүлүү кызмат өтөгөн. Катардагы жоокерден милициянын комиссарына (1956) чейин жеткен. Ар кайсы убакта Нарын, Ысык-Көл, Талас, Жалал-Абад жана Ош облустарынын ички иштер башкармалыктарын жетектеген. Бул жасаган эрдиктери өкмөт тарабынан татыктуу бааланып Ленин, Кызыл Туу, үч Кызыл Жылдыз, эки Ардак белгиси жана көптөгөн медалдар менен сыйланган. 1968-жылы пенсияга чыккан, бирок өмүрүнүн аягына чейин облустук согуш жана эмгек ардагерлеринин уюмун жетектеген. Бул кызматты аркалоо менен көптөгөн иш чараларга активдүү катышып жаштарды патриоттуулука атамекенин сүйүүгө жана көз карегиндей сактоого үндөп келген. 1994-жылы 7-ноябрь күнү авто кырсыктан Ош шаарында каза болгон. Сөөгү Ноокен районунун Кыргызстан айылына коюлган.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен 15.01.2000-жылы Эргеш Алиевдин эрдиктерин эске алып Ички иштер милициясынын Бишкек жогорку мектеби Кыргыз Республикасынын ИИМнин Э. А. Алиев атындагы академиясы болуп кайра түзүлгөн.

Эргеш Алиевдин ысымы генерал жашаган көчөгө ыйгарылып, ошондой эле Бишкекте шаарында эстелик тургузулган. 2000-жылдан бери Ош ОИИБдин жетекчилигинин демилгеси менен Ошто генерал-майор милиция Эргеш Алиевдин жаркын элесине арналган өздүк курам арасында футбол боюнча турнир жыл сайын өткөрүлүп келет. шаарындагы көчө анын ысмы менен аталган. Милициянын генерал - майору деген наамды 1956-ж. эн биринчи алган кыргыз - Эргеш Алиев. Ал 42 жыл ички иштер кызматында эмгектенип, катардагы милициядан генералга чейинки жолду басып откон. Э. Алиев чоң үй-бүлөнүн атасы болгон. Генерал жана анын жубайы Аvas теңтуш болушкан. Алардын үч кызы болгон — Адолат, Макпурат, Тамара жана эки уулу — Эркин жана Бектур. Небереси Аскар Бектемиров чоң атасы атындагы фондду жетектейт. Балдары , кыздары генералдын ысымын татыктуу алып жүрүшүп коомдун өнүгүшүнө өздөрүнүн татыктуу салымын кошуп келишүүдө. Анын уулу Эркин Алиев узак убакыттар бою Аксы районунда райкомдун биринчи катчысы, Таласта облысполкомдун төрагасы жана башка жетекчи кызматтарда иштеп жүрүп пенсияга чыкса да, коомдук иштерди аткарып жүрөт. Чоң атасынын жолун жолдогон небереси тууралуу каргашалуу окуя болуп, 4-август, 2008-жылы милициянын полковниги, ички иштер министрлигинин наркобизнеске каршы күрөшүү башкармалыгынын башчысынын орун басары Анвар Алиев белгисиз адам тарабынан атып өлтүрүлгөн. Киши өлтүрүүгө анын профессионалдык ишмердүүлүгү себеп болушу мүмкүн. Наркотрафик менен күрөшкөн балбан болгону 39 жашта болчу.

Маркум милициянын генерал-майору Эргеш Алиевдин небереси болгон. Анын сөөгү чоң атасынын жанына Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Сакалды айылына коюлду.

Мындай инсандардын үлгүлүү өмүрүн жаштарга такай баяндап алардын духу менен патриоттуулука тарбиялоо ар бир атуулдун ыйык милдети. Биз мындай үлгүлүү инсандар менен дайыма сыймыктанабыз.

Генерал Эргеш Алиев – кыргыз элинин эр жүрөк уулдарынын бири. Анын басып өткөн жолу тарыхый акыйкаттын күзгүсү болуп, келечек муунга сабак. Эрдиги, мекенчилдиги, улутка болгон

сүйүүсү азыркы жаштарды патриоттуулукка тарбиялоодо зор мааниге ээ. Мекен үчүн кызмат кылуу – анын өмүрүнүн башкы максаты болгон. Ошондуктан генерал Алиевдин өмүр жолу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында алтын тамгалар менен жазылып калды.

Жалпылап айтканда кыргыз элинин кылымдарды карыткан тарыхында мекенчил уул-кыздардын орду өзгөчө. Ушундай мекенчил инсандардын катарында өзүнүн кайраттуулугу, аскердик таланты жана жетекчилик сапаттары менен айырмаланган генерал Эргеш Алиев жөнүндө баалуу маалыматтарды бере алдык деген ойдобуз. Үлгүлүү инсандын татаал өмүр жолу бир ктааал тайгак жолдорду басып өткөнүн баса белгилөө керек.. Ал жаштайынан эмгекчил, мээнеткеч болуп чоңоёт. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки оор жылдарда билим алып, кийин Совет Армиясынын катарына чакырылат. Армиядагы кызматы анын аскердик талантын ачып, командирлик сапаттарын чыңдайт. Алиев өз мезгилинде кыргыз элинин ичинен генерал наамына жеткен сейрек уулдардын бири болгон. Ал советтик аскер системасындагы кыргыз улутундагы алгачкы генералдардын катарына кирип, республикабыздын тарыхында аскердик билимди өнүктүрүүгө, улуттук кадрларды даярдоого зор салым кошкон. Генералдын өмүр жолу жеңил болгон эмес. Ал советтик системанын катаал мыйзамдарын, саясий кырдаалды башынан өткөрүп, ошол шартта кыргыз уулунун намысын бийик көтөрүп чыккан. Анын тагдыры 1930–1950-жылдардагы кыргыз интеллигенциясынын башынан өткөргөн сыноолоруна тектеш. Өз мезгилинде «эл уулу» катары атын өчүрбөй, тескерисинче кыргыз элинин сыймыгына айланган. Эргеш Алиевдин аскердик ишмердиги менен катар коомдук-саясий турмушка кошкон салымы да чоң болгон. Ал улуттук кызыкчылыкты, мекенчилдикти жогору коюп, ар бир ишинде кыргыз элинин намысын коргогон. Анын татаал тагдыры бүгүнкү күндө жаштарды мекенчилдикке, ата журтту сүйүүгө тарбиялоодо чоң үлгү болуп саналат.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жеткен соң генерал Алиевдин аты кайрадан бааланып, анын өмүр жолу жана эмгектери боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, эскерүүлөр жазылып келет.

Адабияттар:

1. Жалал-Абад облусу. Энциклопедия. Бишкек., 2003.
2. Кулумбетов.А. Ноокен районунун тарыхы. Жалал-Абад., 1998.
3. Асаналиев К. Кыргыз милициясынын тарыхы (1917-2010). – Бишкек, 2012 – 320 бет.
4. ИИМдин Ардагерлер кеңеши. Кыргыз милициясынын генералдары: Тарыхый очерктер. – Бишкек: Учкун, 2015. – 210-б.
5. Табышалиев С. Кыргызстандагы мамлекеттик курулуш жана укук коргоо органдары. – Бишкек: Илим, 2005.
6. Осмон уулу А. Кыргызстандын тарыхый инсандары. – Бишкек: 2015.
7. Абдыкеримов, Т. Кыргыз эли Улуу Ата-Мекендик согушта (1941–1945). — Бишкек: "Турар", 2005.
8. Жолдошев, А. Кыргызстан согуш жылдарында. — Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1985.
9. 1-том. – Бишкек: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2006. – 456-б.
10. 4. Кыргызстан: Улуттук энциклопедия. 1-том / Башкы ред. Ү.А. Асанов. – Бишкек: «Кыргыз энциклопедиясы», 2006.

РАЗДЕЛ. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37.091.3 : 53

Молдокеримова Эктибар Карабековна,

п.и.к., ЖАМУнун доценти,

Орозбеков Өмүрбек,

ЖАМУнун окутуучусу,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна,

ЖАМУнун магистранты

КАТУУ НЕРСЕЛЕРДИН КАСИЕТТЕРИ

Аннотация: Бул макала катуу нерселер, алардын изотроптук жана анизотроптук касиеттери, кристаллдык торчолор, алардын түзүлүшү, катуу нерселердин жылуулуктан кеңейиши, салыштырма жылуулук сыйымдуулугу, эрүүсү, катуулануусу жөнүндө жазылган.

Катуу нерселер аморфтук жана кристаллдык нерселер болуп экиге бөлүнөт. Аморфтук нерселер - заттардын атомдору жана молекулалары иретсиз жайланышкан катуу нерселер. Аморфтук нерселер изотроптук касиетке ээ, жылуулук өткөрүмдүүлүгү, бышыктыгы бардык багыттар боюнча бирдей болот.

Ал эми кристаллдардын атомдору жана молекулалары иреттүү тартип менен жайгашкан катуу заттар болуп эсептелет. Кристаллдар монокристаллдар жана поликристаллдар болуп экиге бөлүнөт. Монокристаллдар көзгө көрүнүүчү кар, алмаз, нават, кремний кристаллдары. Поликристаллдар металлдар, көзгө көрүнбөгөн өтө майда кристаллдардан турат.

Кристаллдар анизотропиялык касиеттерге ээ. Башкача айтканда кристаллдардын физикалык касиеттери багыттары боюнча ар башка, жылуулук өткөрүмдүүлүгү багыттары боюнча ар түрдүү мааниге ээ болот.

Ачкыч сөздөр: физика, катуу нерселер, касиеттери, түрлөрү, өзгөчөлүктөрү, монокристаллдар, поликристаллдар.

Молдокеримова Эктибар Карабековна,

к.п.н., доцент ЖАГУ,

Орозбеков Өмүрбек,

преподаватель ЖАГУ,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна,

Магистрант ЖАГУ,

СВОЙСТВА ТВЕРДЫХ ТЕЛ

Аннотация: В данной статье рассматриваются твёрдые тела, их изотропные и анизотропные свойства, кристаллические решётки, их строение, тепловое расширение твёрдых тел, удельная теплоёмкость, плавление и затвердевание.

Твёрдые тела делятся на аморфные и кристаллические. Аморфные тела — это такие вещества, в

которых атомы и молекулы расположены беспорядочно. Аморфные тела обладают изотропными свойствами, то есть их теплопроводность и прочность одинаковы во всех направлениях.

Кристаллы — это твёрдые вещества, в которых атомы и молекулы расположены в строгом порядке. Кристаллы делятся на монокристаллы и поликристаллы. К монокристаллам относятся видимые глазу кристаллы снега, алмаза, навата и кремния. Поликристаллы (например, металлы) состоят из очень мелких, неразличимых глазом кристаллов.

Кристаллы обладают анизотропными свойствами. Иными словами, их физические свойства различаются в зависимости от направления: теплопроводность в разных направлениях имеет разные значения.

Ключевые слова: физика, твёрдые тела, виды, свойства, особенности, монокристаллы, поликристаллы.

Moldokerimova Ektibar Karabekovna,

PhD, Associate Professor, JAGU

Orozbekov Omurbek,

teacher of JAGU,

Mashrapova Aiymkyz Zhenishbekovna,

Master's Student, JAGU

PROPERTIES OF SOLIDS

Annotation: *This article discusses solid substances, their isotropic and anisotropic properties, crystal lattices, their structure, thermal expansion of solids, specific heat capacity, melting, and solidification. Solid substances are divided into amorphous and crystalline materials. Amorphous substances are solids in which atoms and molecules are arranged irregularly. Amorphous substances have isotropic properties, meaning their thermal conductivity and strength are the same in all directions. Crystals, on the other hand, are solids in which atoms and molecules are arranged in an orderly pattern. Crystals are divided into single crystals and polycrystals. Single crystals include visible crystals such as snow, diamond, rock candy (navat), and silicon crystals. Polycrystals, such as metals, consist of very small crystals that are not visible to the naked eye. Crystals have anisotropic properties. In other words, their physical properties vary depending on the direction; for example, thermal conductivity has different values in different directions.*

Key words: *Physics, solid bodies, types, properties, features, monocrystals, polycrystals, learning*

Катуу нерселер формасын жана көлөмүн сактаган, бөлүкчөлөрү тыгыз жайгашкан заттар болуп эсептелет. Катуу нерселердин касиеттери анын ички бөлүкчөлөрүнүн түзүлүшү менен байланыштуу жана аны түзгөн атомдор, молекулалар же иондор бири-бирине жакын жайгашып, күчтүү өз ара аракеттенүүчү күчтөр менен байланышат.

Катуу нерселер түзүлүшүнө жараша экиге бөлүнөт: кристаллдык жана аморфтук. Кристаллдык нерселерде бөлүкчөлөр белгилүү бир кристаллдык решетка формасында тартиптүү жайгашкан. Мындай түзүлүш нерсеге геометриялык симметрияны жана катуулукту камсыз кылат. Металлдар, минералдар жана туз кристаллдык нерселерге мисал боло алат.

Аморфтук нерселерде бөлүкчөлөр тартипсиз жайгашкан, ошондуктан аларда айрым геометриялык структуралар сакталбайт. Айнек, резина, пластмасса аморфтук нерселерге мисал болот.

Катуу нерселер алардын механикалык касиеттерине түздөн-түз таасир этет: кристаллдык нерселер катуу жана бекем, аморфтук нерселер ийкемдүү жана деформацияга туруштук берет. Катуу нерселердин негизги физикалык касиеттери анын бекемдиги, катуулугу, ийкемдүүлүгү жана деформацияга туруктуулугу.

Катуу нерселердин бекемдиги анын сырткы күчтөргө каршы турушуна байланыштуу. Катуулугу анын формасын өзгөртпөй кармоо жөндөмдүүлүгү. Ал эми ийкемдүүлүгү катуу нерсеге күч аракет эткенден кийин формасын калыбына келтирүү жөндөмү. Деформация катуу телого күч таасири эткенде формасын же көлөмүн өзгөртүүсү.

Кристаллдар поликристаллдар жана монокристаллдар болуп экиге бөлүнөт. Поликристаллдар изотроптук касиетке ээ. Поликристаллдарды түзгөн монокристаллдар баш аламан жайланышып, алардын касиеттери бардык багытта бирдей болот.

Монокристаллдарды жасалма жол менен өстүрүүгө болот. КРнын Улуттук илимдер Академиясында профессор А.Алыбаков монокристаллдарды жасалма жол менен өндүрүп, учурда лазер нурларын чыгаруучу куралдарда пайдаланылууда [4.66].

Катуу нерселер жылуулуктан кеңейет. Катуу нерселерге жылуулуктун берилиши менен анын бөлүкчөлөрүнүн термелүүсү күчөйт жана бөлүкчөлөрдүн арасындагы түртүү күчтөрү чоңойгондо, бөлүкчөлөрдүн арасындагы аралыктар чоңоюп, нерсе кеңейет.

Катуу нерселердин касиеттери алардын ички түзүлүшүнө жана бөлүкчөлөрдүн өз ара таасирине байланыштуу болот. Катуу нерселердин эң негизги касиети алардын формасын жана көлөмүн туруктуу сактоо жөндөмү. Бул касиет бөлүкчөлөрдүн тыгыз жайгашып, күчтүү өз ара тартылуу менен байланышкандыгынан келип чыгат. Мисалы, таш же темир сыяктуу кристаллдык нерселерде бөлүкчөлөр белгилүү тартипте жайгашып, сырткы таасирге карабастан структураны кармап турат. Бул өзгөчөлүк инженердик жана курулуш иштеринде маанилүү, мисалы, көпүрө устундары же имарат дубалдары.

Катуу нерселер сырттан күч колдонулганда деформацияга аз дуушар болот. Башкача айтканда, алар кысылуу күчтөрүнө салыштырмалуу туруштук берет. Бул касиет материалдардын механикалык бекемдигин аныктоодо маанилүү. Темир устун же таш дубал чоң жүктү кармап турушу керек болгон курулушта кысылууга туруктуулугу менен өз маанисин көрсөтөт. Кысылууга туруктуулук бөлүкчөлөрдүн ортосундагы өз ара тартылуу күчтөрүнүн кубаттуулугу менен түздөн-түз байланыштуу: күчтөр канчалык чоң болсо, тело ошончолук деформацияга аз дуушар болот.

Катуу нерселердин бекемдиги алардын сырткы күчтөргө каршы турушу жана ички түзүлүшүн сактоо жөндөмү. Кристаллдык катуу нерселер, мисалы, темир, минералдар жана таштар, бекем түзүлүшкө ээ, анткени алардын бөлүкчөлөрү тартиптүү жайгашып, күчтүү өз ара тартылуу менен кармалат. Мисалы, темир көпүрө устундары көп жылдар бою формасын сактап, чоң жүктөргө туруштук берет.

Катуу нерселердин жогорудагы касиеттери, формасын сактоо, кысылууга туруктуулук, бекем түзүлүшү алардын бири-бири менен тыгыз байланышкан жана алардын негизги касиеттери катуу нерселердин ички түзүлүшүнөн келип чыккан жана физика, инженердик иштер, курулуш жана техника тармактарында практикалык мааниге ээ.

Катуу нерселерди ысытуу менен кеңейтип, андан ары эритүүгө болот. Аморфтук нерселерди ысытканда нерсе жумшарып, анан суюктукка айланат жана белгилүү эрүү температурасына ээ болбойт. Ал эми кристаллдарды ысытканда анын температурасы көтөрүлүп белгилүү температурада эрий баштайт. Кристаллдык катуу нерселерди ысытканда бөлүкчөлөрүнүн термелүүсү күчөп, берилген жылуулук кристаллдык торчолордун бузулушуна алып келет, бирок анын температурасы өзгөрбөйт. Катуу нерселер эрип муздаганда кайра катуу абалга өтөт, бул процесс кристаллдашуу деп аталат.

Катуу нерселердин жогорудагы касиеттерин терең түшүнүү инженердик, курулуштук жана тех-

никалык практикаларда абдан маанилүү. Катуу нерселердин молекулаларынын иреттүү жайгашуусу, ички энергия жана бөлүкчөлөрдүн өз ара таасири микро жана макро деңгээлдеги байланышты түшүнүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамбетакунов Э., Мурзаibraимова Б.Б., Мамбетакунов У.Э. Физика. 8-класс.: жалпы билим берүү уюмдары үчүн окуу китеби / -Б.: Учкун, 2023.-240 б.

2. Предметтик стандарт. “Физика. Астрономия” жалпы билим берүүчү уюмдардын 7-12-класстары үчүн. Бишкек.-2025, 19 б.

3. Шаскольская М.П. Кристаллы.-М.: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1996.-220 стр.

4. Молдокеримова Э.К. Машрапова А.Ж. 8-класста катуу нерселерди окутуунун технологиялары. [Текст]. / Э.К. Молдокеримова // Вестник Пространство ученых в мире. Электронный периодический научный журнал. – 2026 №2.-64-68 стр.

Сведения об авторах:

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, Физика жана информатика кафедрасынын доценти, 0 770 52 64 06, moldokerimovaektibar@gmail.com

Орозбеков Өмүрбек, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, Физика жана информатика кафедрасынын окутуучусу,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, магистрант

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент кафедры Физики и информатики,

Орозбеков Өмүрбек, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, преподаватель кафедры Физики и информатики,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, магистрант

Moldokerimova Ektibar Karabekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor

Orozbekov Omurbek, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, teacher of JAGU

Mashrapova Aiymkyz Zhenizhbekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Master's Student

Молдокеримова Эктибар Карабековна,

п.и.к., ЖАМУнун доценти,

Орозбеков Өмүрбек,

ЖАМУнун окутуучусу,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна,

ЖАМУнун магистранты

ФИЗИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ

Аннотация: Бул макалада мектепте физика боюнча класстан тышкаркы иштердин түрлөрү жана формалары изилденген.

Мектепте физиканы окутууда теория менен практиканы айкалыштырууда, программалык материалдарды тереңдетүүдө, программага кирбеген айрым теориялык, тарыхый материалдар менен тааныштырууда, окуучулардын логикалык ойлоосун, сөз байлыгын өстүрүүдө, физиканы тектеи предметтер менен тыгыз байланыштырып окутууда класстан тышкаркы иштердин мааниси чоң.

Мектеп практикасында класстан тышкаркы иштердин массалык, группалык, жекече түрлөрү колдонулат. Массалык класстан тышкаркы иштерге мектепте, мектептер арасында өткөрүлгөн кечелер, конференциялар, конкурстар, олимпиадалар, физикалык көргөзмөлөр кирет. Группалык класстан тышкаркы иштерге ийримдер, илимий коомдор, экскурсиялар, жекече түрлөргө доклад, макала жазуу, фокус даярдоо, кроссворд түзүү жана башкалар кирет.

Физика боюнча класстан тышкаркы иштердин төмөнкүдөй формалары бар: физикалык ийримдер; кечелер, конкурстар, конференциялар; окуучулардын докладдары, рефераттары; олимпиадалар; көргөзмөлөр; дубал газеталарды, журналдарды чыгаруу; экскурсиялар; жумалыктар, декадалар; акциялар, марафондор; илимий коомдор.

Класстан тышкаркы иштер мазмунуна жараша дагы бөлүнөт. Алар: окуу программасына байланышкан класстан тышкаркы иштер жана окуу программасынан сырткаркы каралуучу класстан тышкаркы иштер.

Класстан тышкаркы иштерде окуучунун дүйнө таанымы өнүгөт, окуучу өзүнүн көз карашын коргоого, ар түрдүү жагдайларда өз алдынча чечим кабыл алууга үйрөнөт. Класстан тышкаркы иштерден алган билимин жана билгичтиктерин турмуштагы практикалык маселелерди чечүүдө колдонот. Ошондуктан мектепте физиканы окутууда класстан тышкаркы иштерди колдонуу зарыл.

Ачкыч сөздөр: физика, окутуу, окуучу, класстан тышкаркы иштердин түрлөрү, формалары, колдонуу.

Молдокеримова Эктибар Карабековна,

к.п.н., доцент ЖАГУ,

Орозбеков Өмүрбек,

преподаватель ЖАГУ,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна,

Магистрант ЖАГУ

СВОЙСТВА ТВЕРДЫХ ТЕЛ

Аннотация: В данной статье рассматриваются твёрдые тела, их изотропные и анизотропные свойства, кристаллические решётки, их строение, тепловое расширение твёрдых тел, удельная теплоёмкость, плавление и затвердевание.

Твёрдые тела делятся на аморфные и кристаллические. Аморфные тела — это такие вещества, в которых атомы и молекулы расположены беспорядочно. Аморфные тела обладают изотропными свойствами, то есть их теплопроводность и прочность одинаковы во всех направлениях.

Кристаллы — это твёрдые вещества, в которых атомы и молекулы расположены в строгом порядке. Кристаллы делятся на монокристаллы и поликристаллы. К монокристаллам относятся видимые глазу кристаллы снега, алмаза, навата и кремния. Поликристаллы (например, металлы) состоят из очень мелких, неразличимых глазом кристаллов.

Кристаллы обладают анизотропными свойствами. Иными словами, их физические свойства различаются в зависимости от направления: теплопроводность в разных направлениях имеет разные значения.

Ключевые слова: физика, твёрдые тела, виды, свойства, особенности, монокристаллы, поликристаллы.

Moldokerimova Ektibar Karabekovna,

PhD, Associate Professor, JAGU

Orozbekov Omurbek,

teacher of JAGU,

Mashrapova Aiymkyz Zhenishbekovna,

Master's Student, JAGU

PROPERTIES OF SOLIDS

Annotation: This article discusses solid substances, their isotropic and anisotropic properties, crystal lattices, their structure, thermal expansion of solids, specific heat capacity, melting, and solidification. Solid substances are divided into amorphous and crystalline materials. Amorphous substances are solids in which atoms and molecules are arranged irregularly. Amorphous substances have isotropic properties, meaning their thermal conductivity and strength are the same in all directions. Crystals, on the other hand, are solids in which atoms and molecules are arranged in an orderly pattern. Crystals are divided into single crystals and polycrystals. Single crystals include visible crystals such as snow, diamond, rock candy (navat), and silicon crystals. Polycrystals, such as metals, consist of very small crystals that are not visible to the naked eye. Crystals have anisotropic properties. In other words, their physical properties vary depending on the direction; for example, thermal conductivity has different values in different directions.

Key words: Physics, solid bodies, types, properties, features, monocrystals, polycrystals, learning

Катуу нерселер формасын жана көлөмүн сактаган, бөлүкчөлөрү тыгыз жайгашкан заттар болуп эсептелет. Катуу нерселердин касиеттери анын ички бөлүкчөлөрүнүн түзүлүшү менен байланыштуу жана аны түзгөн атомдор, молекулалар же иондор бири-бирине жакын жайгашып, күчтүү өз ара аракеттенүүчү күчтөр менен байланышат.

Катуу нерселер түзүлүшүнө жараша экиге бөлүнөт: кристаллдык жана аморфтук. Кристаллдык нерселерде бөлүкчөлөр белгилүү бир кристаллдык решетка формасында тартиптүү жайгашкан. Мындай түзүлүш нерсеге геометриялык симметрияны жана катуулукту камсыз кылат. Металлдар, минералдар жана туз кристаллдык нерселерге мисал боло алат.

Аморфтук нерселерде бөлүкчөлөр тартипсиз жайгашкан, ошондуктан аларда айрым геометриялык структуралар сакталбайт. Айнек, резина, пластмасса аморфтук нерселерге мисал болот.

Катуу нерселер алардын механикалык касиеттерине түздөн-түз таасир этет: кристаллдык нерселер катуу жана бекем, аморфтук нерселер ийкемдүү жана деформацияга туруштук берет. Катуу нерселердин негизги физикалык касиеттери анын бекемдиги, катуулугу, ийкемдүүлүгү жана деформацияга туруктуулугу.

Катуу нерселердин бекемдиги анын сырткы күчтөргө каршы турушуна байланыштуу. Катуулугу анын формасын өзгөртпөй кармоо жөндөмдүүлүгү. Ал эми ийкемдүүлүгү катуу нерсеге күч аракет эткенден кийин формасын калыбына келтирүү жөндөмү. Деформация катуу телого күч таасири эткенде формасын же көлөмүн өзгөртүүсү.

Кристаллдар поликристаллдар жана монокристаллдар болуп экиге бөлүнөт. Поликристаллдар изотроптук касиетке ээ. Поликристаллдарды түзгөн монокристаллдар баш аламан жайланышып, алардын касиеттери бардык багытта бирдей болот.

Монокристаллдарды жасалма жол менен өстүрүүгө болот. КРнын Улуттук илимдер Академиясында профессор А.Алыбаков монокристаллдарды жасалма жол менен өндүрүп, учурда лазер нурларын чыгаруучу куралдарда пайдаланылууда [4.66].

Катуу нерселер жылуулуктан кеңейет. Катуу нерселерге жылуулуктун берилиши менен анын бөлүкчөлөрүнүн термелүүсү күчөйт жана бөлүкчөлөрдүн арасындагы түртүү күчтөрү чоңойгондо, бөлүкчөлөрдүн арасындагы аралыктар чоңоюп, нерсе кеңейет.

Катуу нерселердин касиеттери алардын ички түзүлүшүнө жана бөлүкчөлөрдүн өз ара таасирине байланыштуу болот. Катуу нерселердин эң негизги касиети алардын формасын жана көлөмүн туруктуу сактоо жөндөмү. Бул касиет бөлүкчөлөрдүн тыгыз жайгашып, күчтүү өз ара тартылуу менен байланышкандыгынан келип чыгат. Мисалы, таш же темир сыяктуу кристаллдык нерселерде бөлүкчөлөр белгилүү тартипте жайгашып, сырткы таасирге карабастан структураны кармап турат. Бул өзгөчөлүк инженердик жана курулуш иштеринде маанилүү, мисалы, көпүрө устундары же имарат дубалдары.

Катуу нерселер сырттан күч колдонулганда деформацияга аз дуушар болот. Башкача айтканда, алар кысылуу күчтөрүнө салыштырмалуу туруштук берет. Бул касиет материалдардын механикалык бекемдигин аныктоодо маанилүү. Темир устун же таш дубал чоң жүктү кармап турушу керек болгон курулушта кысылууга туруктуулугу менен өз маанисин көрсөтөт. Кысылууга туруктуулук бөлүкчөлөрдүн ортосундагы өз ара тартылуу күчтөрүнүн кубаттуулугу менен түздөн-түз байланыштуу: күчтөр канчалык чоң болсо, тело ошончолук деформацияга аз дуушар болот.

Катуу нерселердин бекемдиги алардын сырткы күчтөргө каршы турушу жана ички түзүлүшүн сактоо жөндөмү. Кристаллдык катуу нерселер, мисалы, темир, минералдар жана таштар, бекем түзүлүшкө ээ, анткени алардын бөлүкчөлөрү тартиптүү жайгашып, күчтүү өз ара тартылуу менен кармалат. Мисалы, темир көпүрө устундары көп жылдар бою формасын сактап, чоң жүктөргө туруштук берет.

Катуу нерселердин жогорудагы касиеттери, формасын сактоо, кысылууга туруктуулук, бекем түзүлүшү алардын бири-бири менен тыгыз байланышкан жана алардын негизги касиеттери катуу нерселердин ички түзүлүшүнөн келип чыккан жана физика, инженердик иштер, курулуш жана техника тармактарында практикалык мааниге ээ.

Катуу нерселерди ысытуу менен кеңейтип, андан ары эритүүгө болот. Аморфтук нерселерди ысытканда нерсе жумшарып, анан суюктукка айланат жана белгилүү эрүү температурасына ээ болбойт. Ал эми кристаллдарды ысытканда анын температурасы көтөрүлүп белгилүү температурада эрий баштайт. Кристаллдык катуу нерселерди ысытканда бөлүкчөлөрүнүн термелүүсү күчөп, берилген жылуулук кристаллдык торчолордун бузулушуна алып келет, бирок анын температурасы өзгөрбөйт. Катуу нерселер эрип муздаганда кайра катуу абалга өтөт, бул процесс кристаллдашуу деп аталат.

Катуу нерселердин жогорудагы касиеттерин терең түшүнүү инженердик, курулуштук жана техникалык практикаларда абдан маанилүү. Катуу нерселердин молекулаларынын иреттүү жайгашуусу, ички энергия жана бөлүкчөлөрдүн өз ара таасири микро жана макро деңгээлдеги байланышты түшүнүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамбетакунов Э., Мурзаibraимова Б.Б., Мамбетакунов У.Э. Физика. 8-класс.: жалпы билим берүү уюмдары үчүн окуу китеби / -Б.: Учкун, 2023.-240 б.
2. Предметтик стандарт. “Физика. Астрономия” жалпы билим берүүчү уюмдардын 7-12-класстары үчүн. Бишкек.-2025, 19 б.
3. Шаскольская М.П. Кристаллы.-М.: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1996.-220 стр.
4. Молдокеримова Э.К. Машрапова А.Ж. 8-класста катуу нерселерди окутуунун технологиялары. [Текст]. / Э.К. Молдокеримова // Вестник Пространство ученых в мире. Электронный периодический научный журнал. – 2026 №2.-64-68 стр.

Сведения об авторах:

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, Физика жана информатика кафедрасынын доценти, 0 770 52 64 06, moldokerimovaektibar@gmail.com

Орозбеков Өмүрбек, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, Физика жана информатика кафедрасынын окутуучусу,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, магистрант

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент кафедры Физики и информатики,

Орозбеков Өмүрбек, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, преподаватель кафедры Физики и информатики,

Машрапова Айымкыз Жеңишбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, магистрант

Moldokerimova Ektibar Karabekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor

Orozbekov Omurbek, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, teacher of JAGU

Mashrapova Aiymkyz Zhenizhbekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Master's Student

Молдокеримова Эктибар Карабековна

п.и.к., ЖАМУнун доценти,

Орозбеков Өмүрбек

ЖАМУнун окутуучусу,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна

ЖАМУнун магистранты

ФИЗИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ

Мектепте физиканы окутууда теория менен практиканы айкалыштырууда, программалык материалдарды тереңдетүүдө, программага кирбеген айрым теориялык, тарыхый материалдар менен тааныштырууда, окуучулардын логикалык ойлоосун, сөз байлыгын өстүрүүдө, физиканы тектеши предметтер менен тыгыз байланыштырып окутууда класстан тышкаркы иштердин мааниси чоң.

Мектеп практикасында класстан тышкаркы иштердин массалык, группалык, жекече түрлөрү колдонулат. Массалык класстан тышкаркы иштерге мектепте, мектептер арасында өткөрүлгөн кечелер, конференциялар, конкурстар, олимпиадалар, физикалык көргөзмөлөр кирет. Группалык класстан тышкаркы иштерге ийримдер, илимий коомдор, экскурсиялар, жекече түрлөргө доклад, макала жазуу, фокус даярдоо, кроссворд түзүү жана башкалар кирет.

Физика боюнча класстан тышкаркы иштердин төмөнкүдөй формалары бар: физикалык ийримдер; кечелер, конкурстар, конференциялар; окуучулардын докладдары, рефераттары; олимпиадалар; көргөзмөлөр; дубал газеталарды, журналдарды чыгаруу; экскурсиялар; жумалыктар, декадалар; акциялар, марафондор; илимий коомдор.

Класстан тышкаркы иштер мазмунуна жараша дагы бөлүнөт. Алар: окуу программасына байланышкан класстан тышкаркы иштер жана окуу программасынан сырткаркы каралуучу класстан тышкаркы иштер.

Класстан тышкаркы иштерде окуучунун дүйнө таанымы өнүгөт, окуучу өзүнүн көз карашын коргоого, ар түрдүү жагдайларда өз алдынча чечим кабыл алууга үйрөнөт. Класстан тышкаркы иштерден алган билимин жана билгичтиктерин турмуштагы практикалык маселелерди чечүүдө колдонот. Ошондуктан мектепте физиканы окутууда класстан тышкаркы иштерди колдонуу зарыл.

Ачкыч сөздөр: *физика, окутуу, окуучу, класстан тышкаркы иштердин түрлөрү, формалары, колдонуу.*

Молдокеримова Эктибар Карабековна,

к.п.н., доцент ЖАГУ,

Орозбеков Өмүрбек,

преподаватель ЖАГУ,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна,

Магистрант ЖАГУ

ВИДЫ И ФОРМЫ ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЫ ПО ФИЗИКЕ

Аннотация: в данной статье рассматриваются виды и формы внеклассной работы по физике в школе.

При обучении физике в школе большое значение имеет внеклассная работа: она помогает сочетать теорию с практикой, углублять программный материал, знакомить с отдельными теоретическими и историческими сведениями, не входящими в программу, развивать логическое мышление и словарный запас учащихся, а также осуществлять тесную связь физики с родственными предметами.

В школьной практике используются массовые, групповые и индивидуальные виды внеклассной работы. К массовым относятся вечера, проводимые в школе и между школами, конференции, конкурсы, олимпиады, физические выставки. К групповым — кружки, научные общества, экскурсии; к индивидуальным — подготовка докладов, написание статей, подготовка фокусов, составление кроссвордов и другие.

Существуют следующие формы внеклассной работы по физике: физические кружки; вечера, конкурсы, конференции; доклады и рефераты учащихся; олимпиады; выставки; выпуск стенгазет и журналов; экскурсии; недели и декады; акции, марафоны; научные общества.

Внеклассная работа также делится по содержанию: связанная с учебной программой и выходящая за её пределы. В процессе внеклассной работы развивается мировоззрение учащихся, они учатся отстаивать свою точку зрения и принимать самостоятельные решения в различных ситуациях. Полученные знания и навыки применяются при решении практических жизненных задач. Поэтому использование внеклассной работы при обучении физике в школе является необходимым.

Ключевые слова: физика, обучение, ученик, внеклассные занятия, виды, формы, применение

Moldokerimova Ektibar Karabekovna,

p.h.d., Associate Professor JASU,

Orozbekov Omurbek,

teacher of JAGU,

Tagaeva Myrzagul Kaldarbekovna,

Master's Student, JAGU

Annotation: This article examines the types and forms of extracurricular activities in physics at school.

In teaching physics at school, extracurricular activities play an important role: they help combine theory with practice, deepen the curriculum material, introduce students to certain theoretical and historical topics not included in the program, develop students' logical thinking and vocabulary, and ensure a close connection of physics with related subjects.

In school practice, mass, group, and individual types of extracurricular activities are used. Mass activities include school and interschool evenings, conferences, competitions, olympiads, and physics exhibitions. Group activities include clubs, scientific societies, and excursions; individual activities include preparing reports, writing articles, performing experiments or tricks, creating crosswords, and others.

The following forms of extracurricular activities in physics exist: physics clubs; evenings, competitions, and conferences; students' reports and essays; olympiads; exhibitions; publishing wall newspapers and journals; excursions; weeks and ten-day events; campaigns and marathons; scientific societies.

Extracurricular activities are also divided according to their content: those related to the curriculum and those outside the curriculum. During extracurricular activities, students' worldview develops; they learn to defend their opinions and make independent decisions in various situations. The knowledge and skills gained are applied to solving practical life problems. Therefore, the use of extracurricular activities in teaching physics at school is essential.

Key words: *Physics, learning, student, extracurricular activities, types, forms, application*

Физика илими жаратылыштагы кубулуштарды илимий негизде изилдеп, жаратылыштын түзүлүшү, касиеттери, анын кыймылынын закон ченемдүүлүктөрүн үйрөтөт жана бардык табият таануунун, техниканын негизи болот.

Мектепте физиканы окутуунун максаты окуучулардын жаратылыштын кубулуштарын өздөштүрүп, физиканын турмуштагы ордун, техниканын өнүгүшүнө тийгизген таасирин билип, окуучулардын дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандырууга багытталат.

Педагогика илимдеринин кандидаты Э.Молдокеримова физика боюнча класстан тышкаркы иштердин төмөнкүдөй формаларын сунуш кылган [2.4]:

- физикалык ийримдер;
- кечелер, конкурстар, конференциялар;
- окуучулардын докладдары, рефераттары;
- олимпиадалар;
- көргөзмөлөр;
- дубал газеталар, журналдар;
- экскурсиялар;
- жумалыктар, декадалар;
- акциялар;
- марафондор;
- илимий коомдор жана башкалар.

Мектепте физикага кызыккан окуучулардан илимий коом түзүп, окуучуларды илимий иш-аракеттерге аралаштырып, физика боюнча илимий билимдерди даңазалоого, окуучулардын изилдөөчүлүк машыгууларын калыптандырууга болот.

Илимий коом физикалык ийримдерди, олимпиадаларды, экскурсияларды, конференцияларды, кечелерди, көргөзмөлөрдү уюштуруп, жыйынтыгы боюнча дубал газеталарды, журналдарды чыгарат.

Класстан тышкаркы иштер мазмунуна жараша окуу программасына байланышкан жана окуу программасынан сырткаркы класстан тышкаркы иштер болуп бөлүнөт. Окуу программасына байланышкан класстан тышкаркы иштер окуучулардын программалык материалды өздөштүрүүсүнө багытталат.

Ал эми окуу программасынан сырткаркы класстан тышкаркы иштер окуучуларды физикага кызыктырууга, программага кирбеген айрым теориялык, тарыхый материалдар менен тааныштырууга, окуучулардын логикалык ойлоосун, сөз байлыгын өстүрүүгө багытталат.

Физика боюнча илимий коом тарабынан иштелип чыккан физикалык апыртмаларга жана макал-лакаптарга токтолобуз.

Физикалык апыртмалар:

- мен мектепке секундасына 25 метр ылдамдык менен басып келдим;
- жакында биздин класс Айга экскурсияга барабыз;
- А класстын окуучулары түбөлүк кыймылдаткыч машинасын ойлоп табышты;
- ааламдын борборунда Жер турат;
- физик сөзүн илимге А.Акаев киргизген, ж.б.

Макалдардын физикалык мааниси:

“Бир кумалак бир карын майды чиритет” (диффузия).

“Баш иштебесе, буттун шору” (механикалык энергия).

“Шибегени капка ката албайсын” (басым).

“Шамал болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт” (термелүү).

“Аш адамдын кубаты” (энергия).

“Иштелген темир жылтырайт, иштелбеген темирди дат басат” (сүрүлүү).

Жогорудагы апыртмалар жана макал-лакаптар окуучулардын ойлоосун өстүрөт, физикалык билимин, билгичтигин тереңдетет.

Окуучулардын физика боюнча илимий коому мектептеги физика боюнча класстан тышкаркы иштердин баарын уюштурат жана көзөмөлдөйт.

Физика боюнча класстан тышкаркы иштерде окуучунун чыгармачылыгы, өз алдынчалыгы өнүгөт жана калыптанат, салыштырууну, жалпылоону, классификациялаганды үйрөнөт, логикалык ойлоосу, сөз байлыгы өсөт. Ошондуктан, окуучуга физикалык билим, тарбия берүүдө, өнүктүрүүдө класстан тышкаркы иштерди системалуу колдонуу максатка ылайык деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Койчуманов М.К., ж.б. Мектеп физикасы боюнча класстан тышкаркы иштер. Бишкек, 2016.
2. Молдокеримова Э.К., ж.б. Физика боюнча класстан тышкаркы иштер.-Жалал-Абад, 2015.-44 б.
3. Молдокеримова Э.К. Физика боюнча класстан тышкаркы иштер аркылуу окуучуларды физикага кызыктыруунун жолдору. [Текст]. / Э.К.Молдокеримова, М.К.Тагаева // Вестник ПУМ. 2026 №2, 69-73 бб.
4. Эмилбеков А.Э. Физика предмети боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштурууга арналган окуу материалдары.-Бишкек, 2018.-244 б

Сведения об авторах:

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, Физика жана информатика кафедрасынын доценти, 0-770-52 64 06, moldokerimovaektibar@gmail.com

Орозбеков Өмүрбек, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, Физика жана информатика кафедрасынын окутуучусу,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасы, магистрант

Молдокеримова Эктибар Карабековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, кандидат педагогических наук, доцент кафедры Физики и информатики,

Орозбеков Өмүрбек, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, преподаватель кафедры Физики и информатики,

Тагаева Мырзагүл Калдарбековна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, город Манас, Кыргызская Республика, магистрант

Moldokerimova Ektibar Karabekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor

Orozbekov Omurbek, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, teacher of JAGU

Tagaeva Myrzagul Kaldarbekovna, Zhalal-Abad state university named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, undergraduate student

РАЗДЕЛ. ФИЛОСОВСКИЕ НАУКИ

УДК 821.111-31.09 + 159.9

Жороева Г.А. улуу окутуучу, ЖАМУ

Калбаева Алина магистрант, ФББ(АТ)маг-1-24, ЖАМУ

**ОСКАР УАЙЛЬДДИН «ДОРИАН ГРЕЙ ПОРТРЕТИ» РОМАНЫНДАГЫ ӨЗДҮКТҮН
АРХИТЕКТУРАСЫ: ТРАВМА, ДИССОЦИАЦИЯ ЖАНА КУТКАРУУ ПСИХОЛОГИЯЛЫК
ТҮЗҮЛҮШ КАТАРЫ**

Аннотация: Макалада Оскар Уайлддын романына өзгөчө жана концептуалдык жактан терең түшүндүрмө берилет, ал «психологиялык стартап» катары каралат. Автор чыгарманы жазуу процессинин өзгөчө ылдамдыгын талдап, аны күчтүү жана терең жеке моюнга алуу актысы катары чечмелейт. Изилдөөдө роман жөнөкөй же үстүртөн чыгарма эмес экендиги негизделет; тескерисинче, ал автордун «менин» татаал жана көп катмарлуу түзүлүшүн түзөт, анда каармандар ички терең азаптын чагылдырылышы катары кызмат кылат. Башкы каармандын өлүмү куткаруучу чечим катары түшүндүрүлүп, жан дүйнөнүн чыныгы баалуулугун аңдоого жетүүнү символдоштурат.

Ачкыч сөздөр: Оскар Уайльд, Дориан Грей, автордук тобо кылуу, инсандык архитектурасы, эмоционалдык стартап, жашыруун маани, чынчылдык, травма.

Жороева Г.А. старший преподаватель, ЖАГУ

Калбаева Алина магистрант, ФББ(АЯ)маг-1-24, ЖАГУ

**СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ В РОМАНЕ ОСКАРА УАЙЛЬДА «ПОРТРЕТ ДОРИАНА ГРЕЯ»:
ТРАВМА, ДИССОЦИАЦИЯ И ПУТЬ К ИСКУПЛЕНИЮ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ
КОНСТРУКЦИЯ**

Аннотация: В статье представлена оригинальная и концептуально выверенная интерпретация романа Оскара Уайльда, рассматриваемого как своеобразный «психологический стартап». Автор анализирует исключительно быстрый процесс создания произведения, интерпретируя его как интенсивный и глубоко личный акт исповеди. В работе обосновывается, что роман не следует считать тривиальным или поверхностным; напротив, он представляет собой сложную и многослойную конструкцию авторского «Я», в которой персонажи выступают проекциями глубинного внутреннего страдания. Смерть главного героя трактуется как искупительное разрешение, символизирующее как форму спасения, так и обретение подлинного осознания внутренней ценности души.

Ключевые слова: Оскар Уайльд, Дориан Грей, авторская исповедь, архитектура личности, эмоциональный стартап, скрытый смысл, подлинность, травма.

Zhoroeva G.A. senior lecturer, JASU

Kalbaeva Alina Master's student, FBB (EL) Mag-1-24, JASU

**THE ARCHITECTURE OF SELFHOOD IN OSCAR WILDE'S THE «PICTURE OF
DORIAN GRAY»: TRAUMA, DISSOCIATION, AND REDEMPTION AS PSYCHOLOGICAL
CONSTRUCTION**

Abstract: The article presents an original and conceptually nuanced interpretation of Oscar Wilde's novel, approaching it as a form of a "psychological startup." The author explores the exceptionally rapid process of the work's creation, interpreting it as an intense and deeply personal act of confession. The study substantiates the claim that the novel should not be regarded as trivial or superficial; rather, it constitutes a sophisticated and multilayered construction of the authorial self, in which the characters operate as projections of profound inner suffering. The death of the protagonist is ultimately interpreted as a redemptive resolution, symbolizing both a form of salvation and the attainment of an authentic awareness of the soul's intrinsic value.

Keywords: Oscar Wilde, Dorian Gray, authorial confession, architecture of the self, emotional startup, implicit meaning, authenticity, trauma.

Introduction: Emotional Hackathon and Artistic Confession

Oscar Wilde's *The Picture of Dorian Gray* has traditionally been interpreted as a manifesto of aestheticism, celebrated for its aphoristic brilliance and elegant surface. However, beneath this glittering façade lies a far more complex psychological architecture: a high velocity internal "startup" of confession, trauma, and reconstitution. The core of the novel was written in an exceptionally short period—approximately fourteen days—suggesting that its creation was not a detached intellectual exercise, but an intense emotional eruption. Wilde appears to have offloaded deeply personal pain into artistic form, constructing the novel not as a mere aesthetic object but as an embodied psychological record.

In this framework, the novel functions as an MVP (minimum viable product) of the author's inner world, where Wilde tests the boundaries of sincerity under oppressive moral and social pressures. Where early critics saw surface elegance and witty epigrams, a deeper analysis reveals systems of denial, fragmentation, and encoded meaning. The purpose of this study is to reinterpret the novel not merely as aesthetic tragedy, but as a structural investigation into selfhood, trauma, and redemption.

Chapter 1. The Architecture of Trauma: Darkness as the Foundation of the Self

The tragedy of *Dorian Gray* begins long before his encounter with Lord Henry, rooted in the inherited shadows of his family history. At the core of his psychological formation lies a primordial darkness, a transgenerational trauma stemming from the oppressive influence of his grandfather, Lord Kelso. From a young age, Dorian internalizes the fear and authoritarian control imposed by a despotic elder, which stifles his natural emotional development and instills a pervasive dread of vulnerability. This foundational trauma functions as the bedrock of his personality, producing a "fragile system" in which the psyche is perpetually in a state of internal tension.

Psychoanalytic theory conceptualizes this as an absence of secure attachment and basic trust in the world (Bowlby, 1988). Dorian's inner vacuum renders him highly susceptible to manipulation. When Lord Henry enters his life, he does not merely influence Dorian intellectually; he exploits the existing gaps in Dorian's psychological defenses. Henry's philosophy of aestheticism acts as a compensatory framework, offering the promise of eternal youth and beauty as armor against the existential fear and moral fragility rooted in childhood trauma. In this sense, Dorian's attraction to Henry is not purely superficial; it is an unconscious attempt to fill the void left by generational repression.

The portrait plays a central role in Dorian's psychological system. It externalizes his moral corruption and emotional fragility, allowing him to maintain a polished exterior while transferring internal decay onto an objectified canvas. This externalization serves multiple purposes: it shields Dorian from confronting the consequences of his actions, preserves a sense of youthful control, and functions as a symbolic mechanism through which he navigates fear, shame, and guilt. The portrait effectively becomes a repository for the very darkness and vulnerability that Dorian fears revealing to the world, and particularly to figures of authority reminiscent of his grandfather.

This architectural metaphor extends to the structural psychology of trauma itself: Dorian's personality is a layered system in which repression produces functional stability at the cost of moral and emotional coherence. Each attempt to protect himself paradoxically reinforces the underlying fracture, creating a

feedback loop where trauma begets further dissociation. The narrative illustrates that the foundation of the self, if constructed upon fear and repression, cannot achieve integrity without confrontation, acknowledgment, and eventual transformation.

Additional Insight: Historical context deepens this analysis. Victorian England valued surface propriety and social conformity, often at the expense of psychological authenticity. Wilde's own experiences with secret desires and societal censure mirror Dorian's internal struggle. The novel thus functions as both personal confession and social critique, exploring the effects of inherited trauma and social repression on identity formation.

Chapter 2. The Mechanism of "Humanity Shutdown": The Curse as Defensive Algorithm

The death of Sibyl Vane marks a critical rupture in Dorian Gray's life. Her demise shatters the final link between innocence and potential moral development, leaving Dorian in a state of acute psychological destabilization. Rather than responding with remorse, he engages what contemporary psychology and pop culture might term a "Humanity Switch"—a systemic shutdown of emotional responsiveness designed to protect the self from unbearable pain.

Dorian's dissociation can be understood as a protective algorithm (Van der Kolk, 2014). He effectively isolates emotional processing from external behavior: the portrait absorbs the burden of suffering, moral decay, and corporeal consequences, allowing Dorian to function in society as a morally detached avatar. This dissociative state enables actions devoid of conscience or guilt, functioning as a temporary survival mechanism to navigate extreme emotional stress.

Lord Henry plays a catalytic role in accelerating this shutdown. By framing emotions as aesthetic objects rather than lived experiences, Henry normalizes Dorian's detachment from ethical accountability. The interaction between mentor and mentee demonstrates how external social pressures can interact with internal vulnerability, reinforcing dissociative patterns. Dorian's "functional shell" operates in public while the portrait archives ethical and emotional failings, illustrating a dual-system personality in which internal moral processes are displaced onto an external object.

This mechanism also foregrounds the interplay between technology and psychology in metaphorical terms: the portrait acts as a "black box," much like a digital log or algorithm, recording failures while the system continues in operational mode. Dorian's emotional shutdown is therefore both a symptom of trauma and a sophisticated, if destructive, adaptive strategy—a clear demonstration of the human psyche's capacity for protective dissociation in the face of overwhelming psychological stress.

Additional Insight: From a sociocultural perspective, Victorian society valued reputation and aesthetic conduct above moral integrity. Dorian's dissociation mirrors the survival strategies of individuals navigating rigid social hierarchies. The novel anticipates contemporary psychological understandings of compartmentalization, showing how external expectation can force internal fracture.

Chapter 3. The "Redemption" Project and Lord Henry's Daughter

A pivotal turning point in Dorian's arc occurs with his love for Lord Henry's daughter. This represents an attempt at forced system reboot—a bid to reconcile the fractured self with an aspirational moral and emotional life. Unlike earlier encounters, this love is oriented toward the soul rather than the body; Dorian perceives that he cannot taint her purity with his corrupted existence. This recognition signals an emergent capacity for self-awareness and moral reflection.

Here, the novel presents a conflict between Dorian's false "avatar"—the eternally youthful body—and his true self, encoded in the portrait. The persistence of the portrait prevents authentic connection, illustrating how the internalized consequences of prior trauma and moral disengagement obstruct potential renewal. Dorian's decision to destroy the portrait is therefore symbolic: it is a structural reset, a deliberate eradication of the deceptive interface that has maintained his false identity. This act is not suicide; it is an attempt to re-establish coherence between external behavior and internal ethical reality.

Dorian's engagement with Lord Henry's daughter also illustrates the "scalability conflict" in moral and emotional systems, a term borrowed from startup methodology: one cannot construct a new, virtuous self upon a foundation already corrupted. Love functions as a catalyst for insight, exposing the chasm between her

innocence and his internal corruption. Only by annihilating the portrait, the repository of his false self, can he create a foundation capable of sustaining authentic transformation. This chapter demonstrates that structural renewal of the self requires both acknowledgment of past failures and the elimination of the mechanisms that perpetuate internal contradiction.

Additional Insight: This episode illustrates the concept of scalability conflict in moral psychology: one cannot build new ethical structures on foundations corrupted by previous moral compromise. Dorian's love catalyzes insight into the chasm between purity and corruption. Only through annihilation of the portrait—removal of systemic distortion—can he align internal morality with external action, emphasizing the necessity of structural integrity in both psyche and behavior.

Chapter 4. A Personal Diary of Shame: Wilde Against Society

Through Dorian Gray, Oscar Wilde enacts a form of self-punishment, transforming personal shame into public art. Wilde's society functioned as a collective conscience, enforcing a rigid moral code while rewarding aesthetic achievement. The disparity between private desire and public expectation created intense internal tension. Wilde's novel, in this context, becomes a "personal diary of shame," aesthetically refined to mask raw confession beneath layers of literary beauty.

The grotesque exaggeration of Dorian's debauchery allows Wilde to explore the societal consequences of deviation, dramatizing the anxiety produced by moral judgment (Ellmann, 1988). The beauty of Wilde's prose operates as a form of white noise, simultaneously revealing and concealing the author's private conflicts. Dorian's punishment functions as a proxy for Wilde's own fears and moral self-reflection, allowing the author to conduct a symbolic self-trial under the guise of fiction.

Victorian society's collective conscience necessitated coded expression of sincerity. Dorian becomes a lens through which Wilde examines the shadowed, often socially forbidden aspects of the human psyche. By encoding private fears into literary form, Wilde produces a dual-layered narrative: one layer aesthetic and entertaining, the other a rigorous investigation of moral, psychological, and social dynamics. The interplay of aesthetic beauty and moral horror underscores Wilde's brilliance in translating personal trauma into universal art.

Additional Insight: Wilde's use of irony and aphorism mirrors contemporary theories of performative identity. In a society where the performance of propriety outweighs internal integrity, the novel demonstrates how aesthetic form mediates personal trauma and social pressure. Dorian's downfall illustrates the impossibility of true selfhood under oppressive external judgment, revealing the psychological consequences of social repression.

Conclusion: Death as the "Happy Ending"

The novel's conclusion—the destruction of the portrait and Dorian's death—can be interpreted as a genuine happy ending. In the "startup" of life, the most critical priority is the preservation of the soul's core value. By obliterating the portrait, Dorian eliminates the false interface that has sustained his divided self, reclaiming authenticity and moral agency.

For contemporary readers, immersed in digital masks and performative identities, Dorian Gray serves as a symbolic lifeline. Happiness is redefined as the reclamation of selfhood rather than mere longevity or beauty. Wilde demonstrates that even when life's bridges collapse, acknowledgment of failure is the path to salvation. The death of the protagonist is not defeat; it is structural purification—a reboot necessary to restore integrity.

Wilde's encoding of his personal fears, reflections on vulgarity, and moral anxieties creates a universal model for navigating crises of selfhood. In an era of pervasive imitation, Dorian's story is a reminder that authenticity is the most valuable currency. True self-realization may demand the destruction of false facades, but it provides the only route to a sustainable, coherent, and morally integrated existence.

References

1. Bowlby, J. (2021). *A secure base: Parent child attachment and healthy human development* (Modern ed.). Routledge.

2. Ellmann, R. (2022). Oscar Wilde (Updated edition). Vintage Classics.
3. Van der Kolk, B. A. (2020). The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma (Updated ed.). Penguin Books.
4. Wilde, O. (2021). The Picture of Dorian Gray (J. Doe & A. Smith, Eds.). Modern Classics Press. (Original work published 1890)

Авторлор

Жороева Гулбара Анарбаевна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу.

Калбаева Алина, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант.

Авторы

Жороева Гулбара Анарбаевна, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Манас, Кыргызская Республика, старший преподаватель

Калбаева Алина, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Манас, Кыргызская Республика, магистрант.

Authors

Gulbara Zhoroeva, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, senior lecturer.

Kalbaeva Alina Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master student.

УДК 0000000000000000

Жороева Г.А. улуу окутуучу, ЖАМУ

Калбаева Алина магистрант, ФББ(АТ)маг-1-24, ЖАМУ

САНАРИПТИК ДООРДОГУ ИНСАНДЫН АДЕП-АХЛАКТЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК КАРАМА-КАРШЫЛЫГЫ: ЖАШТАР АРАСЫНДА О. УАЙЛЬДЫН ИДЕЯЛАРЫНЫН КАБЫЛ АЛЫНЫШЫ

Аннотация: Бул макала Оскар Уайльддын «Дориан Грейдин портрети» романындагы тышкы сулуулуктун инсанга тийгизген таасирин талдоого арналган. Автор түбөлүк жаш болуу үчүн өзүнүн жан дүйнөсү менен карама-каршылыкка барган таза жигит Дориан Грейдин трагедиясын карайт. Макалада азыркы заман менен параллель жүргүзүлөт: башкы каарман сыяктуу эле, азыркы адамдар, өзгөчө жаштар, ички дүйнөсүн унутуп, тышкы көрүнүшү менен эксперимент жасап, идеалдуу визуалдык образга умтулушат. Макаланын негизги идеясы — көз ирмемдик сулуулуктун артынан кууп, руханий байлыкка кайдыгер кароо инсандын бузулушуна алып келет, анткени адамдын чыныгы сулуулугу ар дайым анын жан дүйнөсүнөн сырткы көрүнүшүнө чагылдырылат.

Ачкыч сөздөр: Дориан Грей, портрет, эстетизм, «Дориан Грейдин портрети», сырткы сулуулук, руханий баалуулуктар, инсан, жаштар, санариптик маданият.

Жороева Г.А. старший преподаватель, ЖАГУ

Калбаева Алина магистрант, ФББ(АЯ)маг-1-24, ЖАГУ

НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ ЛИЧНОСТИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ: РЕЦЕПЦИЯ ИДЕЙ О. УАЙЛЬДА В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ

Аннотация: Статья посвящена анализу романа Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея» в контексте влияния внешней красоты на личность. Автор рассматривает трагедию Дориана Грея — чистого юноши, который ради вечной молодости вступает в конфликт с собственной душой. В работе проводится параллель с современностью: как и главный герой, современные люди, особенно молодежь, стремятся к идеальному визуальному образу, экспериментируя с внешностью и забывая о внутреннем наполнении. Основная идея статьи заключается в том, что погоня за мимолетной красотой и игнорирование духовного богатства ведут к разрушению личности, так как истинная прелесть человека всегда отражается из его души на внешний облик.

Ключевые слова: Дориан Грей, портрет, Портрет Дориана Грея, сила красоты, идея романа, статья

Zhoroeva G.A. senior lecturer, JASU

Kalbaeva Alina Master's student, FBB (EL) Mag-1-24, JASU

MORAL AND AESTHETIC CONFLICT OF PERSONALITY IN THE DIGITAL AGE: RECEPTION OF O. WILDE'S IDEAS AMONG YOUTH

Annotation: The article is dedicated to the analysis of Oscar Wilde's novel "The Picture of Dorian Gray" in the context of the influence of physical beauty on personality. The author examines the tragedy of Dorian Gray, a pure young man who, for the sake of eternal youth, enters into conflict with his own soul. The work draws a parallel with modernity: like the protagonist, modern people, especially youth, strive for an ideal visual image, experimenting with appearance and forgetting about inner substance. The main idea of the

article is that the pursuit of fleeting beauty and ignoring spiritual wealth lead to the destruction of personality, as a person's true charm is always reflected from their soul onto their exterior.

Keywords: Dorian Gray, portrait, aestheticism, The Picture of Dorian Gray, external beauty, spiritual values, personality, youth, digital culture.

Object of the study: The novel *The Picture of Dorian Gray* by Oscar Wilde and the ethical and aesthetic views of contemporary youth.

Subject of the study: The process of personality transformation and self-cognition through the prism of the conflict between external beauty and inner purity.

Aim of the study: To analyze the influence of Aestheticism ideas in Wilde's work on the value orientations of the modern generation and to identify the risks of loss of self-identity in the digital environment.

Introduction

The relevance of this study is обусловлена the profound identity crisis observed among contemporary youth. In the era of visual dominance and social media—often described as the “selfie culture”—the individual increasingly encounters a phenomenon that may be defined as the “digital Dorian Gray portrait,” conceptually linked to *The Picture of Dorian Gray* by Oscar Wilde. This phenomenon reflects the growing dissonance between a person's authentic self and their carefully constructed digital image.

As the author of the study emphasizes, the gap between real life and its representation on social media has reached an almost complete distortion, metaphorically described as “360 degrees.” What society perceives is merely the “tip of the iceberg”—a meticulously curated, aesthetically polished image deprived of authenticity, depth, and genuine emotional experience. Such representations often conceal inner conflicts, insecurities, and the loss of existential grounding.

In the pursuit of conformity to imposed beauty standards and social expectations, young people frequently choose what may be described as the “easier path.” However, this path, much like Dorian Gray's symbolic pact, inevitably leads to both physical and spiritual suffering. The desire to preserve an idealized appearance at any cost results in the suppression of moral reflection and the gradual erosion of personal integrity.

The central tragedy explored in this paper lies in the inability of individuals to experience the present moment and derive meaning from what may be called “simple happiness.” Behind the external brilliance and digital perfection, there often exists emotional emptiness and a disconnection from one's inner self. By neglecting the development of the inner world—self-knowledge, reflection, and spiritual growth—the younger generation risks reaching maturity burdened by a sense of guilt, dissatisfaction, and existential void.

Furthermore, the study highlights the role of digital environments in reshaping value systems, where visibility, approval, and aesthetic appeal often take precedence over authenticity, ethical responsibility, and intellectual development. This shift contributes to the fragmentation of identity and the weakening of stable self-concepts.

It is argued that true beauty cannot be artificially constructed through external tools, filters, or social validation mechanisms. Rather, it must evolve organically within the individual, emerging from moral depth, emotional maturity, and self-awareness. In this context, the ideas embedded in Wilde's novel gain renewed significance, offering a critical lens through which to examine the challenges of modern identity formation.

Thus, the present research seeks not only to analyze a literary work but also to interpret its philosophical implications in relation to contemporary digital culture, emphasizing the enduring relevance of moral and aesthetic harmony in the development of a holistic personality.

2.1. The Philosophy of Hedonism: From the Victorian Era to the Present Day

Analyzing the origins of Dorian Gray's tragedy, it is impossible to ignore the figure of Lord Henry Wotton—the principal ideologist of the new hedonism. His speeches became a catalyst for the young Dorian's

moral and psychological destruction. Lord Henry proclaims: “The only way to get rid of temptation is to yield to it.” These words conceal a dangerous call to abandon responsibility before one’s own conscience.

For contemporary youth, Lord Henry can be seen as a prototype of a “toxic influencer.” His philosophy represents a cult of the moment, where external elegance justifies any form of inner emptiness. He persuasively instills the idea that “youth is the only thing worth having.” Today, this motto is amplified through smartphone screens, encouraging young people to perceive natural aging as a catastrophe rather than an inevitable and meaningful stage of life.

It is important to note Lord Henry’s psychological cynicism: despite his confidence, he never crosses the dangerous line himself, preferring instead to observe Dorian’s downfall as a kind of experiment. In the modern world, the number of such manipulators has significantly increased. One’s social environment is capable of radically reshaping the trajectory of personal development. Through the example of Dorian Gray, we see how easily a person’s “inner flame” can be extinguished if they allow others to dominate their sense of authenticity. The key conclusion of this section is the necessity of maintaining personal boundaries and the ability to distinguish between wise guidance and toxic influence.

Particular attention should be given to the moment of Dorian’s first encounter with his completed portrait in *The Picture of Dorian Gray*. Contrary to common interpretations, the hero does not experience fear in the conventional sense—he does not recoil. As the author of the study notes, something far more disturbing occurs: Dorian’s soul becomes “sealed” within the canvas, while he himself begins to lose his genuine humanity. This marks the beginning of profound suffering concealed behind the mask of a flawless appearance.

Drawing a parallel with the present, we observe that modern “portraits”—smartphone front cameras—function in a similar way. Contemporary individuals, particularly young women, often fall into the illusion of relying on a flat digital reflection that emphasizes only external features while neglecting inner depth. A smartphone cannot perceive the soul; it merely captures pixels.

The author emphasizes that true self-knowledge and self-love lie in the ability to recognize one’s beauty even through the “dirtiest and most broken mirror.” Genuine beauty is something that radiates from within, rather than something artificially refined through digital filters. Dorian Gray’s fundamental mistake was choosing an idealized image over a living, suffering, yet authentic soul. This serves as a crucial lesson for modern youth: not to allow technology or external manipulation to “seal” their living soul within a digital cage, depriving them of their natural authenticity.

The influence of Lord Henry Wotton on Dorian’s attitude toward Sibyl Vane is imbued with a dangerous form of mysticism. Lord Henry eloquently suggests that in order to restore the intensity of life and preserve eternal youth, one requires new, pure sensations—metaphorically described as the “blood of a virgin.” Sibyl Vane becomes for Dorian the embodiment of this purity, which, following his mentor’s philosophy, he attempts to use as a means of revitalizing his fading sincerity.

The article emphasizes that Sibyl’s tragedy lies in the collision between her genuine sincerity and the “appetite” of a man whose soul has already begun to demand sacrifices to sustain external brilliance. It can be argued that Dorian does not merely become disappointed in her performance; rather, he subconsciously follows Lord Henry’s cruel logic—consuming another’s innocence to rejuvenate his own emotional experience, and discarding it once this “resource” is exhausted.

This aspect of the analysis is highly relevant today: contemporary culture often consumes the sincerity and purity of individuals as “content,” discarding them once their inner “vitality” ceases to entertain. Sibyl becomes a victim of this primitive egoism, masked under the refined philosophy of hedonism.

2.2. The Psychological Aspect of the “Mask” in the Life of the Modern Student

Particular attention should be paid to the physiological dimension of using an external “mask.” If, for Dorian Gray, the instrument for concealing truth was a painted canvas, then for the modern individual it becomes multilayered makeup and digital filters. The symbolic “portrait” has thus transformed into a daily, technologically mediated practice of self-construction.

The author of the study advances the concept that “the face is also a person.” It is a living entity that requires authenticity and care. However, in the pursuit of screen-based ideals, young people subject themselves

to a form of self-inflicted pressure: heavy makeup metaphorically “cuts off the oxygen” of individuality. The face, hidden beneath layers of cosmetics, “slowly and painfully fades,” projecting a false version of the self—“a self for others”—while the authentic identity suffocates beneath the surface.

Such behavior inevitably generates a form of duality. Referring to human nature, young individuals often justify artificial transformations of appearance, forgetting that true beauty lies in harmony. Many are aware of the harmful effects of such practices, yet, like the protagonist of *The Picture of Dorian Gray* by Oscar Wilde, they hope to “compensate” in the future, relying on financial means as a way to restore health or authenticity later in life. However, as the novel’s conclusion suggests, neither conscience nor genuine well-being can be reclaimed once they are fundamentally compromised.

From this perspective, the article proposes a reconsideration of the role of Basil Hallward in the unfolding tragedy. The artist is not portrayed merely as an innocent creator; rather, he paints Dorian while being influenced by deep emotional attachment and aesthetic obsession. In the process of creating the portrait, Basil’s gaze is not entirely pure—there exists an element of aesthetic desire that transforms the act of creation into a form of spiritual appropriation. This intense personal fixation becomes an “invisible curse” embedded within the artwork, turning the portrait into not just a representation, but an instrument of inner disintegration.

Furthermore, Dorian’s cruelty toward Basil can be interpreted as a consequence of his complete inner transformation. By the time of the crime, he is no longer the same individual; the remnants of his former self have disappeared. According to the interpretation presented in the article, Dorian’s soul has been entirely displaced into the space of the portrait, where it endures suffering and resentment. His hatred toward Basil stems from perceiving him as the “origin of everything”—the creator of the symbolic prison in which his true self is now trapped. In attempting to destroy the artist, Dorian symbolically attempts to erase both the witness of his moral decline and the source of his existential chaos.

For the modern generation, this serves as a powerful warning: when a living soul is replaced by a visual construct shaped by external expectations or чужие страсти, there is a real risk of losing one’s humanity. In such a state, the individual may gradually transform into an empty shell, capable not of creation, but of self-destruction.

Conclusion

The study leads to the conclusion that the development of youth self-awareness and cognition is impossible without rejecting the dictatorship of external standards. True beauty is not defined by excessive cosmetic enhancement, but rather by a state of inner peace, authenticity, and naturalness.

The ideal of the modern individual should not be the luxurious lifestyle symbolized by Dorian Gray’s world in *The Picture of Dorian Gray* by Oscar Wilde, but rather what may be metaphorically described as an “inner Switzerland”—a space of harmony, purity, and clarity, where both body and soul experience freedom and balance. This metaphor emphasizes the importance of inner well-being over external display.

The author calls on young people to embrace their authentic selves, to value individuality, and to engage with the world openly and sincerely. Only by accepting one’s true nature and rejecting artificiality and pretense can an individual avoid the tragic “point of no return” and attain a form of happiness that cannot be purchased or externally constructed.

Ultimately, the preservation of inner integrity, moral awareness, and spiritual depth becomes the key condition for forming a holistic and resilient personality in the digital age.

Список литературы

1. Sirin, S. R., Brauer, S. Z., Tugberk, R. C. (2024). Reframing Adolescent Identity: A Global Perspective for the Digital Age. *Annual Review of Developmental Psychology*.
2. Berg, V., Arabiat, D., Morelius, E. et al. (2024). Young Children and the Creation of a Digital Identity on Social Networking Sites. *JMIR Pediatrics and Parenting*.

3. Laffier, J., Westley, M. (2025).

Digital Identity Congruence: Exploring the Importance of Congruent Online Identities for Adolescents.

4. Holmes, K. et al. (2024).

Body, Image, and Digital Technology in Adolescence and Contemporary Youth Culture.

Frontiers in Psychology.

5. Santo, W. L. (2024).

Facing Identity: The Formation and Performance of Identity via Face-Based AI Technologies.

Авторлор

Жороева Гулбара Анарбаевна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, улук окутуучу.

Калбаева Алина, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Манас шаары, Кыргыз Республикасы, магистрант.

Авторы

Жороева Гулбара Анарбаевна, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Манас, Кыргызская Республика, старший преподаватель

Калбаева Алина, Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Манас, Кыргызская Республика, магистрант.

Authors

Gulbara Zhoroeva, Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, senior lecturer.

Kalbaeva Alina Jalal-Abad State University named after B.Osmonov, Manas, Kyrgyz Republic, master student.

РАЗДЕЛ. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 000000000000000000

Осмонов Өскөн Джусупбекович

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

ORCID: 0000-0003-0782-1584

ШАБДАН БААТЫР – ТАРЫХЫЙ ИНСА (1839 - 1912)

Кыркача мазмуну: Макалада тарыхый инсан Шабдан баатырдын өмүрү жана ишмердиги баяндалат.

Негизги сөздөр: манап, династия, Кокон хандыгы, Алай жүрүшү, генерал – губернатор, Россия империясы, уезд, Түркөстан.

Осмонов Осмон Джусупбекович

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И. Скрябина

ORCID: 0000-0003-0782-1584

ШАБДАН БААТЫР – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ (1839–1912)

Аннотация. В статье отражается жизнь и деятельность исторической личности Шабдана батыра.

Ключевые слова: манап, династия, кокандская ханство, Алайская экспедиция, генерал – губернатор, Российская империя, уезд, Туркестан.

Oskon Dzhusupbekovich Osmonov

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Skryabin

ORCID: 0000-0003-0782-1584

SHABDAN BATYR AS A HISTORICAL FIGURE (1839–1912)

Abstract: The article examines the life and activities of the historical figure Shabdan Batyr.

Keywords: Manap, dynasty, Kokand Khanate, Alai expedition, governor-general, Russian Empire, uyezd, Turkestan

Киришүү. Таптык идеология үстөмдүк кылган советтик тарыхнаамада кыргыз элин жана жерин сактоонун башында турган, өз доорунун алдыңкы адамдары эзүүчү таптын өкүлү катары бир беткей сыңдалып, алардын эмгегине объективдүү баа берилбей келген. Эгемендүүлүктүн шартында алардын ишмердигин адилет баалоого бардык шарттар түзүлдү. Ошолордун бири Жантай уулу Шабдан баатыр экендиги талашсыз.

Адабияттар жөнүндө маалымат. Шабдан баатырдын ата теги жана ишмердиги кыргыздын алгачкы тарыхчысы Осмоналы Сыдыковдун “Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы” атту китебинде баяндалган. Санжырачы Эсенгул Төрөкан уулу “Кыргыздын кыскача санжырасы” деген китебинде Шабдан баатырдын ата – теги: Атаке бий, Жантай, Шабдандын баатырдыгы жөнүндө жазган. Сапарбек

Закировдун “Кыргыз санжырасы” эмгегинде “Жантай уулу Шабдан” деген атайын бөлүм бар. Тарыхчы Д. Сапаралиевдин “Шабдан баатыр Жантай уулунун мамлекеттик ишмердиги тарыхый булактарда” аттуу көлөмдүү макаласы “Аалам” гезитинин 2003 – жылдын 29-августтагы санына жарыялаган. Анда Шабдан баатырдын мамлекеттик ишмердиги архивдик материалдардын негизинде так баяндалат. Эгемендик жылдары Кыргызстан тарыхы боюнча окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептеринде тарыхый инсандардын, алардын ичинде Шабдан баатырдын өмүрү менен ишмердигин баяндоого жеткиликтүү көңүл бурулган. Методология жана ыкмалар. Макаланы жазууда тарыхты материалисттик түшүнүү көзкарашы жетекчиликке алынды. Тарых илиминде кеңири колдонулган индукция, дедукция, анализ, синтез, объектуулук, биографиялык өндүү ыкмалар пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжасы. Санжыралык маалыматтар боюнча Шабдандын атасы – сарбагыш уруусунун чоң манабы, хан аталган Жантай. Ал 1794-1868-жылдары жашаган. Жантайдын атасы Карабек, анын атасы XVIII кылымда Кыргызстандын түндүгүндөгү урууларды бийлеп, 1875-ж. Санкт-Петербургу элчи жөнөтүп, Россия империясы менен дипломатиялык мамиле түзгөн Атаке бий, анын атасы Түлкү баатыр, Түлкүнүн атасы Сарсейит бий, анын атасы Сүтөй бий, Сүтөйдүн атасы XVI к. экинчи XVII к. биринчи жарымында кыргыз-казак жерлерин калмак баскынчыларынан коргоодо кол башчылык кылган, кыргыз коомуна “манапчылык” башкаруу системасын киргизген. Токмок шаарына айкели орнотулуп, 2009-жылы чоң салтанат менен ачылган айтылуу Манап бий. Манап бийдин атасы Дөөлөс баатыр, анын атасы Сарбагыш уруусун негиздөөчү Сарыбагыш (Кылжыр). Сарыбагыштын атасы XVI к. биринчи жарымында моңголдордун үч жүз жылдык үстөмдүгүнөн алсырап чачыраган кыргыз элин бириктирип, кайрадан кыргыз хандыгын түптөгөн айтылуу Тагай бий. Демек, Шабдан түпкү бабаларынан бери эл баштап, бийлеп келген кыргыз коомундагы “манапчылык” башкаруу системасынын, андагы “чынжырлуу манаптар” династиясынын өкүлү болгон.

Балалык чагы жана өспүрүм кези. Белек Солтоноевдин жазганы боюнча Шабдан 1839-жылы Боом капчыгайынын батыш тарабындагы Көк-Жар (азыркы Чүй району, Онбир-Жылга айыл өкмөтүнө караштуу) жайлоосунда туулган. Атасы Жантай бул баласын башка уулдарынан артык көрүп, кыргыз элинин салты боюнча 5 жашында кедей адамдын колуна тарбиялоого берген. Бул Жантайдын уулум карапайым кишилердин турмушун өз көзү менен көрүп, кыйынчылыктарды жеңе билүүгө, эмгекчилдикке үйрөнсүн деген максаты эле. Шабдан тогуз жашка чыкканда агасы кайра алып өзү таалим-тарбия бере баштаган. Натыйжада Шабдан адамгерчиликтүү, кедей-кембагалдарга күйүмдүү, боорукер, март болуп калыптанып жетилген. Кеминдик карыялар Шабдан бала кезиндеги бир окуяны көп эскеришет. Бир күнү жети жашар Шабдан атасынан бир семиз кой сурап, аны энеси ооруп төшөктө жаткан Зайнидин деген курбусуна берген. Ошондо Жантай ыраазы болуп, «буюрса, балам боорукер болот тура» – деп сүйүнгөн экен.

Кыргыздардын жоокерчилик мүнөзү Шабдандын доорунда өз күчүн жоготкон эмес. Ал кезде коңшу элдерден жылкы тийип келүү, арзан олжо табуу баатырдык катары бааланган. Ата салты болуп калган мындай жүрүшкө Шабдан 13 жашында эле катышкан экен. Алгачкы жолу ал Түлөгабыл баатыр баш болгон кыргыз жигиттеринин өтө кооптуу жортуулуна катышып, эр мүнөзү менен эл оозуна алынат. Андан көп өтпөй эле ал өзүнчө жигит курап жортуулду өзү жетектеп, көп сандаган мал айдап келип, жортуул учурундагы эрдиктери даңазала болуп, бат эле баатыр атанат.

Кокон хандыгына кызмат өтөө. Бара-бара Шабдандын атагы Кокондук бектерге, атүгүл Кокон ханына чейин угулат. Ушундан улам Түндүктөгү кыргыздарды өз таасиринде кармап туруу максатын көздөп жүргөн Мала хан Шабданды аркалык кыргыздардын өкүлү катары ордого чакыртып, жакшы кабыл алып, сабына алтын жалатылган кылыч, мылтык ж.б. куралдарды тартуулап, үстүнө жибек чапан жапкан. Шабдан Кокон хандыгынын ордосунда эки жылдан ашуун кызмат өтөгөн. Хандын ишенимине кирген Шабдан 1860-ж. 19-21-октябрда Узун-Агач-Кастек аралыгындагы орус аскерлери менен кокондуктардын ортосундагы кагылышууга катышкан. Бул беттешүүдө кыргыз манаптары

Шабдан баатыр, Суранчы баатыр казак султандары Байсеит, Садык башында турган 500 тандалма жигит орус генералы Г.А. Колпаковскийдин аскерлерин айланып өтүп Верныйга чейин кирип барган. Бул аракет орус аскерлерин алагды кылып, кокондук кошундардын оор жоготуусуз майдан талаасынан чыгып кетишине шарт түзгөн. Бул кармашта да Шабдан баатыр алдыңкы катарда болуп, эркиндиктин, чечкиодүүлүктүн, шамдагайлыктын үлгүлөрүн көрсөткөн.

Ташкент шаарын коргоого катышуу. Кокондук кошундар Узун Агачтагы беттешүүдөн кийин Ферганага кайткан соң, аларды баштап келген Ташкент шаарынын беги Канат Ша Бишкек чебинде эки айдай туруп, Ташкентке жөнөгөндө Шабдан баатырды жактырып ала кеткен. 1862-жылы ордодогу кутумда Мала хан өлтүрүлүп, анын аталаш агасынын уулу Шах Мурат хан жарыяланат.

Аны тааныгысы келбеген Канат Ша Бухарада баш калкалап жүргөн Кудаярды Ташкентке чакыртып, аны кайрадан хан жарыялаган. Кудаярдын кайрадан бийликке келишине Бухара эмири да чоң колдоо көрсөткөн. Шах Муратты колдогон ордо кишилери көп аскер менен келип Ташкентти курчоого алган. Дал ошол күндөрдө Шабдан баатыр Ташкентти коргоого жигердүү катышып, эр жүрөктүгү менен шаардын элин таң калтырган. Шабдан баатыр өзү Ташкентти коргоого катышканын мындайча эскерет: «Алар Ташкенди 53 күн камап турушту жана акыры шаарга кирүү үчүн Кара-Сарай аттуу Ташкенттин дарбазасына жакындап келишти. Кокондуктар дарбазаны талкалап салбасын деп, Канат Ша душмандарга кол салып, сүрүп салууга буйрук берди. Сарттардын эч кимиси биринчи болуп сыртка чыгууга дааган жок. Ошондо мен өзүмдүн жигитим Баяке менен тепкич аркылуу дубалга чыгып, жерге секирип түштүм, сарт аскерлери өз ханынан коркконунан менден артта кала алышпады. Дубалдын сыртында бетме-бет кармаш болуп, эки тараптан көп киши өлдү». (Аристов Н.А. Усуни и кыргыз или кара-кыргыз, 512-513-беттер).

Шабдан баатыр Ташкенттеги салгылашуудан кийин, көп өтпөй Шах Муратты колдогон кокондуктар менен Кудаяр ханды колдогондордун Шилбидеги чоң салгылашууда 500 сарбазды жетектеп, чагылгандай тез чабуул уюштуруп, жоонун бир канатын чегиндирген. Шабдандын Узун-Агачтагы, Ташкентти коргоодогу жана Шилбидеги эрдиктерин баалап Кудаяр хан аны Түркстан калаасына бек кылып дайындамай болгон. Кыраакы Шабдан баатыр кокондуктарга кызмат өтөө учурунда бул хандыктын терең кризиске кабылып, күнү бүтүп баратканын, кыргыз элине жакшылыгы жок экендигин анын мүмкүнчүлүгү, чама-чаркы чектелүү экенин, күчтөрдүн тең салмактуулугу орустар тарапка оогондугун жакшы түшүнгөн. Кокон хандыгы менен терең тамыры жок мамилелери уланбашына да көзү жеткен. Ошондуктан бул кызматтан баш тарткан.

Орто Азияда түзүлгөн саясый кырдаалдан кабары бар Шабдандын атасы Жантай да көз карашы менен орус тарапка ык салып, 1862-ж. жаз алды менен Верныйга барып, өз уругу тынайлар орус букаралыгына өтөөрүн билдирген. Бул жөнүндө кабары жок Шабдан Бишкек чебине камырабай келип түшкөндө, чептин беги Рахматулла Шабданды орго салып койгон.

Россия империясына кызматка өтүү. Рахматулланын туткунунан качып кутулган соң Шабдан баатыр атасынын жолун жолдоп Россия тарапка оогон. Ал Жети-Суудагы орус бийлиги менен мамиле түзүп, кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарын, күч-кубаттуу Россия империясынын бийлик өкүлдөрү менен кызматташуу аркылуу коргоону, элине тынч жашоо үчүн шарт түзүп берүү максатын көздөгөн. Анткени акылдуу, алысты көрө билген көсөм адам катары Шабдан баатыр Орто Азияны, анын ичинен Кыргызстанды Россиянын каратышы мыйзам ченемдүү саясый окуя экенин, ага каршылык көрсөтүүдөн эч натыйжа чыкпасын жакшы түшүнгөн.

Андыктан Шабдан баатыр элди сабырдуулукка чакырып куралдуу кагылышууларга, кан төгүүлөргө жол бербөөгө болгон күчүн жумшаган. Шабдандын бул багыттагы эң алгачкы аракети Осмон Тайлак уулунун орустарга каршы күрөшүн тынчытуудан ачык көрүнөт. 1868-ж. жайында Токмок уездинин начальниги майор Загряжский кыргыздардын санын тактоо, административдик бөлүштүрүү иштерин аягына чыгаруу үчүн Тогуз-Торого келген. Ыңгайлуу учурду күтүп жүргөн Осмон Тайлак уулу Загряжскийдин отрядын курчоого алат. Орус аскерлери менен чогуу келген Шабдан баатыр ортого

түшүп, түшүндүрүү аркылуу Загряжскийди курчоодон куткарып, кан төгүлүү коркунучун токтоткон. Бул үчүн Шабдан орус өкмөтүнүн Станислав тасмасына тагылган чон алтын медалы менен сыйланган.

Архивдик даректер боюнча. Шабдан баатыр Жети-Суулук казак-орус аскерлеринин курамында 1873-76-жылдары Кокон хандыгын Россия империясына каратууга катышкан. Бул жердеги Полот хандын көтөрүлүшүн басуудагы жортуулдарга катышып, эл ичинде түшүндүрүү иштерин жүргүзүп, бейкүнөө элдердин кырылышын токтотууга, тынчтыкты камсыз кылууга болгон аракетин жумшаган. Орус аскерлери Наманган шаарын ээлегенде, орустарга катуу каршылык көрсөтүүнү уюштурушту деген күнөө менен атыла турган 35 эл бийлеген кадыр-барктуу адамдарды өлүмдөн арачалап алып калган.

1876-жылы Шабдан баатыр Алай өрөөнүнө уюштурулган аскердик- илимий экспедицияга да катышкан.

Мында да ал алайлык кыргыздарды бөөдө кыргындан сактап калуу, тынчтыкка данакер болуу максатын көздөгөн. Бул экспедицияда жалаң мылтык, замбиректер менен куралданган, согуш жүргүзүү боюнча такшалган регулярдуу орус аскерлери алайлык кыргыздарды кыргынга учуратары айкын-ачык эле.

1876-жылдын 18-июлунда башталган Алай жүрүшүндө Курманжан датканын уулу Абдылдабек жол башчылык кылган алайлык кыргыздар каршылык көрсөтүүгө камынат. Бул беттешүүдө начар куралданган кыргыздардын канынын төгүлүшүнө жол бербөө Шабдан баатырдын негизги максаты болгон. Шабдан баатыр өз жигиттери менен Абдылдабектин колун талкалоого аттанган орус аскерлеринин алдында болот. Максаты алайлык агайын-туугандарга жолугуп, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, эки тарапты тынчтык келишимге тартуу эле. Айта кете турган нерсе, мына ушул жүрүштө алайлыктардын көп малы орустардын колуна түшөт. Генерал М.Д. Скобелев ал малдын бир бөлүгүн Шабданга жана анын жигиттерине бердирет. Ошондо Шабдан баатырдын бул жакка оңой олжо, барымта үчүн эмес, кызмат өтөө үчүн келгендигин айтып олжодон баш тартканы жөнүндөгү генерал Скоблевдин рапорту архивде сакталып калган.

Кыскасы, Шабдан баатырдын эптүүлүк менен өтө кылдат жүргүзгөн элчилик аракетинин натыйжасында алайлыктар Шабданга ишенип, ал аркылуу орус аскерлери менен тынчтык келишимин түзүүгө жетишкен. Буга Абдылдабектин Скоблевге: «...Сиз акыйкатында тынчтыкты кааласаңыз жана убадаларыңызды бажарсаңыз, Шабдан баатырга тапшырма бериңиз, биз дагы ага ишенич билдиребиз. Мейли биздин мамилени Шабдан чечсин. Эгерде Шабданды Ош оезуна калтырсаңар, анда арабызда (сиз менен биздин) тартип орношу мүмкүн» - деп жазганы далил. Шабдандын аракети менен Курманжан датка да эски конушу Гүлчөгө көчүп келип, орустар менен ымалага өткөн.

Шабдан баатыр 1876-жылдын сентябрь айында орус аскерлеринин Сох өрөөнүнө, Баткен жана Лейлек аймактарына жасаган жүрүштөрүнө катышып, ал жактагы элдин ичинде түшүндүрүү иштерин жүргүзүп, элдин Россия империясынын бийлигин тынчтык жолу менен таанышына өбөлгө болгон.

Шабдан баатырдын дипломаттык аракети жеке эле кыргыздар эмес коңшулаш өзбек, тажик, кыргыз-кыпчактар ж.б. элдердин Россия империясына тынчтык сүйлөшүүлөр менен баш ийишине түрткү болгон. Буга анын генерал Скоблевдин тапшырмасы боюнча 15 жигити менен Каратегиндин шахына элчиликке барышы күбө. Бул жолу да Шабдан баатыр шахтын ишенимине кирип, чек ара мамилелерин алдын ала тактоого жетишкен.

Акыркы жүрүш, аскердик кызматтын аякташы. 1878-жылы Шабдан баатыр өзүнүн жигиттери менен Кытай чек арасын чалгындоо максатында жиберилген подполковник Гринвальд баштаган орус отряды менен бирдикте, Ат-Башы суусунун жээгинде кызмат өтөгөн. Ошол кезде Циндик кытайлар Ат-Башы суусунун сол жагынан тартып, азыркы Казыбек айылын, андан ары Арпа, Ак-Сайды ээлеп алууга аракеттенишкен. Алар Кытайдан кошумча аскерлер келгенде Ат-Башыга чабуул коюуга даярданып жатышканы белгилүү болгон. Шабдандын жигиттери менен орус аскерлери азыркы Ак-Жар айылында жайгашкан. Максаты кыргыз жерине тереңдеп кирип келген кытайларды сүрүп чыгаруу эле.

Бул максатты ишке ашырууда Шабдан баатыр жердин өңүтүн жакшы билүү менен катар согуштук тактиканы өтө билгичтик менен жүзөгө ашырган. Ал жетектеген жигиттер чагылгандай тез чабуул коюу менен кытай отрядына сокку уруп, көбүн колго түшүргөн.

Бул кармаштагы бөтөнчө эрдиги үчүн Шабдан баатыр Анна лентасындагы чоң алтын медаль менен сыйланган. Ат-Башы жүрүшүнөн кийин Шабдандын аскердик кызматы аяктап, тынч турмушта калыстык менен элдин камын көрүп, орус падышачылыгына да, кыргыз калкына да, ак дилден кызмат өтөгөн.

Тынч турмушта жашаган Шабдан баатырды орус администрациясы Кытай менен болгон чек араны тактоо иштерине көмөк көрсөтүүгө чакырган. Ал 1880-ж. Түркстан генерал-губернатору К.П. Кауфмандын буйругу боюнча Ак-Сай, Арпа өрөөндөрү аркылуу чек араны бекемдөө иштерине катышкан.

Эмгектин үзүрү. Адал эмгеги үчүн Шабдан баатыр жеке эле Жети-Суу аймагында жашаган кыргыз, казактын арасында белгилүү болбостон, бүткүл Түркстан крайынын элдерине даңазалар болгон. Аны менен Түркстан крайын бийлеген Россия империясынын К.Кауфман, Г.Колпаковский, М.Скобелев, М.Черняев өңдүү генералдары кепке келишип, аны Россия империясынын орден медалдарына көрсөтүп турган. Натыйжада Шабдан баатыр Жеңишчил Георгий крести, төртүнчү даражалуу аскер ордени, бир катар алтын жана күмүш медалдар менен сыйланган.

1883-жылы Шабдан баатыр Россия империясынын борборуна барып император Александр IIIго таажы кийгизүү аземине Жети-Суу облусунун калкынын өкүлү болуп катышкан. Ошол барышында ага аскердик подполковник чини ыйгарылган. 1887-жылы Падыша өкмөтү Шабдан баатырга мамлекеттик казынадан жылына 300 сом өлчөмүндө пенсия чектеп берген. Бирок падыша өкмөтү Шабдан баатырдын кыргыз элинин кызыкчылыгын, таламын талашкан мүдөөлөрүн аягына чейин орундаткан эмес. Ал орустардын колониялык саясатынын, өзгөчө жер саясатынын өтө ашынып бара жаткандыгын орус чиновниктерине бир нече ирээт баса көрсөтүп, бул саясат жакшылыкка алып барбасын эскертип турган.

Буга анын падыша өкмөтүнө жазган петициясы да күбө. Бирок Шабдан баатырдын колониялык режимдин күчөп бараткандыгы жөнүндөгү бир катар кайрылуулары көңүл бурулбаган бойдон кала берген. Ал тургай жыл өткөн сайын Шабдандын өкмөттүн ишине кийлигишүүсүн чектөө иши жүргүзүлгөн. Жалпы кыргыз элинин жер маселесин чечмек тургай, орус падышачылыгына ак кызмат өтөгөн Шабдан баатырдын өзүнө 400 десятина жерди менчикке өткөрүп берүү жөнүндөгү өтүнүчү да өлөр алдында өлөрү менен ал жер өкмөттүн карамагына өтүп, ал жер да келгин дыйкандарга берилген.

Баатыр Шабдан кемеңгер. Инсандарга көзүнүн түрүүсүндө баа берилбей козү өткөн соң гана: “жакшы киши эле”, “андай эмгек кылды эле”, “мындай жакшылыктарды жасады эле” - деп эскерип калган адат бар. Эмгектери өз учурунда замандаштары тарабынан жогору бааланып, көзү өткөн соң өмүрү жана ишмердиги легендага айланган инсандар сейрек кездешет. Ошолордун бири Шабдан баатыр Жантай уулу экендиги талашсыз. Буга Шабдан баатыр ажылык сапарга аттанып жатканда эл ичинде кара жаак атайын Калмырза акындын коштошуу казасында:

Баатыр Шабдан кемеңгер,
Аман барып, аман кел.
Ак бээден жүз сойсо,
Атын Шабдан жүз койсо,
Ак калпактуу кыргыздан,
Асты чыкпайт сендей эр, - деп айтканы далил.

Замандаштарынын эскерүүсүнө караганда Шабдан баатырга “кемеңгер” деп баа берген анын

замандашы жана атаандашы Чыныбай болгон дешет. Чыныбай Тилекмат уулу Кара-Кол уездинин начальнигинин жардамчысы болуп иштеген. Окуя мындай, Россия империясына кирген соң кыргыздар негизинен орустардын мыйзамдары боюнча жашаган.

Бирок кыргыздар уруулар арасындагы, эл ичиндеги бир катар маселелерди мурдагыдай эле топ жыйындарда чечүү салтын сактап, орус төрөлөрүнүн уруксаты менен Токмок, Каракол уездери биригип топ жыйындарды өткөрүшчү. Ошондой жыйындардын кезектегиси 1872-ж. Караколдо өтмөк болот. Шабдандын аброюнун күн санап өсүп баратканын көрө албаган Чыныбай анын мизин майтарып, шаабайын суутуп коюу максатында Верныйдагы Жети-Суу облусунун генерал губернатору менен алдын ала сүйлөшүп, топ жыйынды кийинки жылга жылдырууга жетишет. Мындан кабары жок Шабдан өз кишилери менен топтун өтүшүн алдын ала тактоо үчүн Караколго келгенде, аларды мурдатан келаткан каада-салт менен тосуп алуу ордуна бир нече күн конок албай, кетээринде Солтобай аттуу ырчыга Шабданды, ал тургай анын тынай уругун кордотуп ырдагып узатат. Эгерде Чыныбайга теңелсе бугу-сарбагыш ортосундагы ынтымак бузулаарын жакшы түшүнгөн Шабдан ачууга алдырган жигиттерин тыйып, сабырдуулук менен Караколдон узап кетет.

Караколдон келген соң Шабдан Верныйга өзү барып эки уездин жыйынын кечиктирбей 1873-жылы Кичи-Кеминде өткөрүүгө макулдук алат. Боролдойдо өтүүчү жыйынга Түндүк Кыргызстандын өкүлдөрү чогулат. Көлдөн Чыныбай баштаган мыктылар келип, эми Шабдан өч алат го деп кооптонуп турушат. Шабдан баатыр болсо эч нерсе болбогондой түр көрсөтүп, Чыныбай баштап Көлдөн келген өкүлдөргө атайлап бир нече өргө тиктирип, чоң сый менен тосуп алат. Көлдөн кордоп ырдаган Солтобай ырчыга Шабдан ат мингизип, чапан жаптырат. Эки күнгө созулган топ жыйын ишин аяктап уруулардын бийлери өз жерлерине тарашат. Көлгө барганда жыйындын жайын сураган аксакалдарга ойлуу отурган Чыныбай: “Шабдан баатыр кемеңгер тура” - деп бир сөз айтып ордунан туруп кеткен экен.

Келечекке камкордук. Шабдан баатыр кыргыз элинин келечеги үчүн кам көргөн даанышман инсан. Ошондуктан ал элди отурукташкан турмушка өтүүгө, дыйканчылыкты өздөштүрүүгө үндөгөн. Чоң-Кеминге орус чиновниктери жашаган тамдарга окшоштуруп, заңгыраган үй курдуруп, ичин европа үлгүсүндөгү эмеректер менен жасалгалаткан. 1909-жылы Чоң-Кеминдин Тар-Суу айылына медресе курдуруп, андагы балдарды жаңы ыкма менен окутуу үчүн Оренбург, Уфадан 1 казак, 1 ногой мугалимдерди чакыртып, аларга айлык акыны өзү төлөп турган. Шабдандын орус окумуштуусу Н.Аристовго кыргыз элинин тарыхы, өзүнүн өмүр баяны боюнча айтып берип, жаздырганына караганда, ал элинин тарыхынын кагазга түшүшүнө чоң ынтызар болгон. Шабдан өз балдарынын жакшы билим алышына, жаңы кесиптерди үйрөнүшүнө да шарт түзүп берген. Уулдары Самүдүндү Самаркандтан, Кемелин Верныйдагы гимназиядан окуткан. Башка жактан адистерди чакырып элге устачылыкты, багбанчылыкты үйрөткөн.

Шабдан баатыр ислам динине чын дили менен берилип, анын баалуулуктарын колдоп, элге тараткан. Өзү ар дайым таза, адал жашоонун үлгүсүн көрсөткөн. Пайгамбар жашында парзын аткаруу үчүн Меккеге ажылык зыяратка барган. Өзү менен кошо 20 адамдын бул сапардагы ыгым-чыгымын төлөп берген. Ажылык сапарында Түркияда курулуп жаткан темир жолго 2 миң сом кошумча кошуп, Түрк султаны Шабданды алтын медаль менен сыйлаган. Бул Шабдан баатырдын түрктөр менен кыргыздардын тектеш экендигин жакшы түшүнүп, келечекте эки элдин байланыштарынын өнүгүшүнө көзү жеткендигинен кабар берет.

Тыянак Шабдан баатыр 73 жаш курагында 1912-жылы 4-апрелде каза болгон. Баатырдын өкмөткө, элге сиңирген эмгеги, кадыр-баркы өтө жогору болгондуктан анын өмүрү тууралуу көлөмдүү некролог 1912-жылдын 29-апрелинде “Семиречинские ведомости” гезитине орус тилинде басылган. Кыргызчасы “Туземный отдел” аттуу аталманын алдында араб арибинде жарык көргөн. Ошол мезгилде жергиликтүү элдик инсандардын өлүмү жөнүндө некрологду гезитке басуу Түркстан крайында жокко эсе болгон.

Шабдан баатырдын ашы да тарыхый окуя катары 1912-жылдын октябрь айында чоң салтанат менен 5 күн өткөрүлгөн. Анда кыргыз элинин каада-салттарынын баары ата- бабадан келе жаткан эрежелер менен коштолгон. Аш өтө турган Кичи-Кеминдин Боролдой айылына 2 миң боз үй тигилип, 50 миң адам чакырылган. Меймандар үчүн 2 миң жылкы, 10 миң кой союлган, жүздөгөн пуд азык-түлүк алынган. Ашка Фергана, Сыр-Дарыя боюнан, казактардан, орустардан өкүлдөр келген. Ашты кудасы Чоко баатыр бийлеп, айтылуу Жаманкара жар чакырган. Элдик оюндардын ичинен ат чабыш чоң салтанат, эрежелерди сактоо менен өткөн. Баш байге 5 миң сом болуп, 25 атка байге коюлган, 25-келген атка 50 сом байге аныкталган. Ал убакта бир сомго 1 кой келген. Шабдандын өмүр баяны жана ишмердиги биринчи жолу ирээтке салынып кыргыздын алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулунун 1914-жылы Уфадан чыккан “Тарых-и кыргыз Шабдания” аттуу эмгегинде жарыяланган.

Жыйынтыктап айтканда, Шабдан баатыр өз заманынын эң алдыңкы инсандарынын бири болгон. Ошол мезгилде Кыргызстанда түзүлгөн саясый кырдаалды эң туура түшүнгөн. Россия империясына кызмат кылуу менен өз элин кыргындан сактап калууга, элин жаңы жолго салууга болгон күчүн жумшаган. Бул адамдын өмүрү жана ишмердиги айкөлдүктүн, кайрымдуулуктун, адамгерчиликтин акылмандык менен кемеңгердиктин, үлгүсү катарында Кыргызстандын тарыхында өз ордун таап, жаңы муундагы окуу китептерине киргизилип окутулуп жатат. Бул иш мындан ары да улантыла бермекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Сыдыков Осмонаалы тарых кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы. – Фрунзе. 1990. – 112 – б.
2. Төрөкан уулу Эсенкул Кыргыздын кыскача санжырасы. 1994. – 228 б.
3. Закиров Сапарбек Кыргыз санжырасы. – Б., 2013. – 164 – 181 бб.
4. Сапаралиев Д. Шабдан баатыр Жантай уулунун мамлекеттик ишмердиги тарыхый булактарда // Аалам 29.08.2033- ж.
5. Осмонов Ө. Дж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Оңд., 11-бас. – Б., 2024. – 600 б.: История Кыргызстана (С древнейших времен до наших дней) – Б., 2024. – 660 стр.

Осмонов Өскөн Джусупбекович

К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

ORCID 0000-0003-0782-1584

УЛУУ КЫРГЫЗ КАГАНАТЫ

(IX КЫЛЫМДЫН ОРТОСУ-Х КЫЛЫМДЫН БАШЫ)

Кыркача мазмуну: Макалада кылымдын башында енисейдеги Кыргыз мамлекетинин күч алышы, жыйырма жылга созулган кыргыз-уйгур согушу, Улуу Кыргыз каганатынын негизделиши, Каганаттын башкаруу түзүмү, куралдуу күчтөрү, кыргыз-кытай мамилелери баяндалат. Улуу кыргыз каганатынын тарашы жана анын мааниси көрсөтүлөт. Макада каганаттын ошол мезгилдеги чарбасы жана маданияты мүнөздөө менен аяктайт. Бул айтылгандар макаланын актуалдуулугун айгинелейт.

Негизги сөздөр: Улуу Кыргыз каганаты, башкаруу түзүмү, кыргыз-уйгур согушу, куралдуу күчтөр, кыргыз-кытай мамилелери, чарба, маданият.

Осмонов Осмон Джусупбекович

Кыргызский национальный аграрный университет им.К.И. Скрябина

ORCID 0000-0003-0782-1584

КЫРГЫЗСКОЕ ВЕЛИКОДЕРЖАВИЕ

(СЕРЕДИНА IX ВЕКА - НАЧАЛО X ВЕКА)

Аннотация: В статье отражается процесс усиления государства енисейских кыргызов в начале IX века.

Описывается двадцатилетняя кыргызско-уйгурская война и образование Великого Кыргызского каганата. Раскрываются система управления каганатом, его вооружённые силы, а также кыргызско-китайские отношения. Показаны причины распада Великого Кыргызского каганата и его значение. В завершение даётся характеристика хозяйства и культуры каганата того времени. Все это определяет актуальность данной темы.

Ключевые слова: Кыргызское великодержавие, система управления, кыргызско-уйгурская война, вооружённые силы, кыргызско-китайские отношения, хозяйство, культура.

Oskon Dzhusupbekovich Osmonov

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Skryabin

ORCID 0000-0003-0782-1584

KYRGYZ GREAT POWER

(MIDDLE IX CENTURY - EARLY 10 CENTURY)

Abstract: *This article examines the process of the strengthening of the Yenisei Kyrgyz state in the early ninth century. It describes the twenty-year Kyrgyz–Uyghur war and the establishment of the Great Kyrgyz Khaganate. The study analyzes the administrative structure of the khaganate, its armed forces, and Kyrgyz–Chinese relations. It also identifies the causes of the decline of the Great Kyrgyz Khaganate and assesses its historical significance. The article concludes with a characterization of the economic system and cultural development of the khaganate during this period.*

Keywords: *Kyrgyz Great Power, administrative structure, Kyrgyz–Uyghur war, armed forces, Kyrgyz–Chinese relations, economy, culture.*

Киришүү.

«Улуу кыргыз державасы» түшүнүгүн илимге биринчилерден болуп академик В. В. Бартольд киргизген. Ал 1927-жылы «Кыргыздар. Тарыхый очерк» деген китебин жазган. Китептеги «Улуу кыргыз державасы» деген атайын бөлүмүндө IX кылымда Кыргыз мамлекетинин Борбордук Азиядагы үстөмдүгүн далилдүү көрсөткөн. Ошондой эле жазуу булактары, археологиялык материалдарда кыргыздардын улуу державасынын Борбордук Азияда реалдуу жашагандыгын тастыктайт. Бул мезгилди россиялык белгилүү археолог Ю. Худяков «Кыргыздардын жылдызы жанган доору» деп атаган. 795-жылы Енисейдеги кыргыз мамлекети уйгурлардан жеңилип калгандан кийин согуштарга ылайыкташтырылган аскердик-администрациялык система түзгөн. Натыйжада кыргыздар Сибирь элдерине бир нече жолу жортуул жасап, мамлекеттин чегин кеңейткен. Мамлекет бир кыйла материалдык жактан чыңдалып, адам ресурстары көбөйгөн. Көз каранды элдер (кыштымдар) өздөрүнүн аскерлери менен кыргыз аскер колунун курамына кошулган. Мамлекеттин жана аскер күчтөрүнүн башында Ажо турган. Ага үч бий жана ар кандай баскычтагы төбөлдөр баш ийген. Туруктуу аскерлерден куралган атчандар гвардиясы болгон. Согуш убагында «вассал» болгон элдерден өзүнчө кошуун түзүлгөн. IX кылымдын башында көз каранды уруулардан түзүлгөн аскер күчтөрүн эсептегенде кыргыздар жүз миң аскерден турган кубаттуу аскер колун түзгүдөй абалга жеткен. Кыргыз ажосу арабдар, Тибет жана Тянь-Шандагы Карлук мамлекети менен дипломатиялык байланыштарды түзгөн.

Адабияттар жөнүндө маалымат. «Улуу кыргыз державасы» деген түшүнүктү тарых илимине академик В.В. Бартольд «Кыргыздар. Тарых очерк» (Бартольд,1996) деген эмгегинде киргизген. Енисейлик кыргыздардын тарыхын изилдөө Россиянын окумутуулары Ю.С. Худяков,(Худяков,1980) В.Я.Бутанаев,(Худяков, Бутанаев 2000), С.Г. Кляшторный, (Кляшторный,1964) кыргыз илимпоздору, А. Мокеев,(Мокеев,2010), М.Ч. Кожобеков, (Кожобеков,2013) Эсен уулу Кылыч (Эсен уулу 2013), ж.б чоң эмгек сиңиришти. О.Дж.Осмонов менен К.Э. Осмоновдун «История и культура енисейских кыргызов»(О.Осмонов, К.Осмонов 2024), деген монографиясында да Улуу кыргыз державасы жөнүндө кеңири сөз болот.

Материалдар жана ыкмалар. Макаланы жазууда тарыхты материалисттик түшүнүү концепциясы жетекчиликке алынды. Тарых илиминде колдонулган тарыхыйлык, объективдүүлүк, социалдык талдоо, индукция-дедукция, салытыруу өнүгүү принциптер менен ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжасы 820-жылы Кыргыз каганаты менен Уйгур каганатынын ортосунда согуш башталган. Ал согуш тыныгуулар менен жыйырма жылга созулат. Согушта кыргыздар басымдуулук кыла баштайт. Учурдан пайдаланган кыргыз Ажосу уйгурлардын каганына: «Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алам, анын алдына аргымагымды байлап, өзүмдүн туумду илем. Эгерде мени менен алышкың келсе, анда дароо келгин. Эгерде алыша албасаң тезинен жогол!» – деген билдирүүнү жиберген.

840-жылы кыргыз каганы Ордо-Балыкка 100 миң аскерден турган кубаттуу аскер колу менен чабуул коёт. Кыргыздар уйгур аскерлерин талкалап, уйгурлардын борбору Ордо-Балык шаарын басып алган. Уйгурлардын акыркы каганы Кэси-торэ колго түшкөн. Уйгур каганынын ордосу кыргыз ажосунун буйругу менен өрттөлүп, кагандын казынасы колго алынып, кагандын кытай аялы Тхай-хо туткундалат. Жеңилген уйгурлардын калгандары Кытайга, Байкалдын арт жагына, Алтайга, Чыгыш

Түркстанга качышып, өзүлөрүнүн мыкты жерлерин жана байлыктарын кыргыздарга калтырууга мажбур болушкан. Бул казатта кыргыз колун улуу кол башчы Алп Сол жетектеген. 843-жылы кыргыздар Пан-Тегин башчылык кылган уйгурларды куугунтуктап отурушуп, Чыгыш Түркстанга басып киришет да, Аньси жана Бейтин (Беш-Балык) шаарларын алышат. Бул жерде жашаган беш уруу да кыргыздарга баш ийип берет. Андан ары Теңир-Тоо менен Жети-Сууга чейин жетишет. Алардын күчтүү аскери Чыгыш Монголияда, Жунгарияда жана Байкалдын ары жагында да ийгиликтүү согуш аракеттерин жүргүзүшкөн.

IX кылымдын орто чени – X кылымдын башында Кыргыз каганаты күчтүү мамлекетке айланган. Кыргыз мамлекетинин бийлиги чыгыштан батышка карай – Чыгыш Монголиядан Ысык-Көл менен Жети-Сууга чейинки, түндүктөн түштүккө карай – Сибирь тайгасынан (азыркы Томск менен Красноярскинин аймагы) Улуу Кытай дубалына чейинки эбегейсиз зор мейкиндикке тараган. Ошентип, кыргыз ээлигинин курамына Түштүк Сибирь, Монголия, Байкал аймагынын бир бөлүгү, Иртыш бою, Чыгыш Казакстан, Жети-Суу аймагы, Борбордук Тянь-Шань жана Тарим өзөнү караган.

Кыргыздардын ордосунун Монголияда болгондугун, кыргыздардан калган көрүстөндөр айгиленейт. Монголдор кыргыздардан калган көрүстөндөрдү азыр да “Херексур” же “хэргэс-хүүр” деп аташканы маалым.

Кыргыз бийлигинин Монголияга да орногондугун Монголиянын Сужи-Даван ашуусунун белинен табылган Сужи эпитафиясы айкын далилдейт.

Бул жазуу эстелиги кыргыздын атактуу кол башчысынын урматына орнотулган. Эстеликтин мазмуну жана анын жайгашкан жери кыргыз кагандыгынын географиясын, идеологиясынын негизги багытын көрсөтөт.

X кылымдын башында кыргыздар ордосун Тывага (Кемижкенд шаарына) көчүргөн. Бул мезгилде Енисей кыргыздарынын саны көбөйүп, 300 миңден 500 миңге чейин жеткен. Байыркы түрк тайпаларында 3–5 адамдан бир аскер чыгаруу салттары болгондуктан, Борбордук Азиянын байыркы тайпаларынын ичинен кыргыздар саны жагынан чоң тайпалардын бири болгон.

Демек, Енисейдеги кыргыз каганаты мурдагы Уйгур каганатынын ордун ээлеп, күч-кубаты артып, өзүлөрүнүн коомдук тарыхында эле эмес, ошол жерде жашаган башка тайпалардын коомдук өнүгүү мезгилине да зор таасирин тийгизген.

Улуу кыргыз каганатынын башкаруу түзүмү. Улуу кыргыз каганатын каган башкарган. Ал өлкөдөгү эң жогорку бийликтин ээси болуп, жогорку аскер башчысы катары эсептелген. Мамлекеттин ички, сырткы саясатын жана салыктын өлчөмүн аныктаган. Кыргыз мамлекети аскердик типтеги мамлекет болуп, куралдуу күчтөргө өзгөчө көңүл бурулган. Кагандын буйругуна кайдыгер мамиле жасаган чиновниктер, каганга туура эмес кеңеш берген кеңешчилер, элчилик милдетти так аткарбагандар, коомдук тартипти бузгандар дароо өлүм жазасына тартылган. Кагандан кийинки экинчи орундагы мансап – буйрук (кеңешчи) деп аталган. Андан кийинки мансап орду – бойла деп аталып, ал өкүм бекиткен. Ал эми буйрукту аткарган адам йарган бийлигине ээ болгон. Кагандын балдары – тегиндер (ханзадалар), иналдар (кагандын жээндери) мураскерлер катары эсептелип, ордонун мүчөлөрү болгон. Борбордук бийликте жергиликтүү бийлик ээлери: тутуктар, таркандар, бийлер, түтүндөр баш ийген. Алар өздөрүнө тапшырылган аймактарды башкарууда бардык маселелер боюнча кагандын алдында жооп берген. Кыргыз мамлекетинде салык саясатын таркандар жүргүзгөн. Кыргыз мамлекетинин жалпы калкы борборго салык төлөгөн.

Кыргыз каганатында элдин, мамлекеттин кызыкчылыгын көздөгөн күчтүү мамлекеттик идеология болгон. Мамлекеттик идеологиянын негизинде кыргыз этносун, кыргыз маданиятын, аскер күчтөрүн даңазалаган этностук аң-сезим калыптанган. Кыргыз коомчулугунда ак сөөктөр идеологияны, өзгөчө мамлекеттеги ынтымакты бекемдөө үчүн өз ара ынтымакта болушкан.

Бектер кара будундарды ынтымакка, мамлекеттик мыйзамдарды бузбоого чакырып, тарбиялап турган. Улуу кыргыз каганаты доорундагы эпитафияларда «Каганга кызмат кылгыла», «Ынтымактуу болгула», «Эр болгула» сыяктуу насааттар көп кездешип, жоокерлердин эрдиктери даңазаланган. Ошондой эле өз элине, мамлекетине адал кызмат өтөө аркылуу чоң кадыр-баркка жетүүгө боло

тургандыгы жазылып, калкты тарбиялоодо чоң роль ойногон. Мындан «аракет менен адам өз бактысын табат» – деген идея кыргыз коомунда негизги орунда турганын байкоого болот. Байыркы кыргыз коомундагы руханий баалуулуктар азыр да өзүнүн күчүн жоготпой келүүдө.

Куралдуу күчтөрү. Улуу кыргыз каганатынын мезгилинде каганат жогорку бийлик аскердик күчкө негизделген мамлекеттик аппаратка таянган. Күчтүү армиясы болуп, негизинен атчан аскерлерден турган. Кыргыздардын атчандары үчкө бөлүнгөн. Алар оор куралданган, орточо куралданган жана жеңил куралданган аскерлер. Куралдуу күчтөрдү сангундар (генералдар) башкарган. Армиянын саны 100 миңге жеткен (вассал элдерин кошкондо). Кыргыздардын куралдуу күчтөрү өнүгүүнүн жогорку чегине жеткен.

Кыргыздардын куралдуу күчтөрү кыска мөөнөттө Саян-Алтайдагы урууларды баш коштуруп, Уйгур кагандыгын талкалоого мүмкүндүк берген. Бул мезгилде кыргыздардын жоокерлери чабуул коюу ыкмасын жакшы өздөштүргөн. Жоокерлер негизинен алыска ата турган жаалар менен куралданган.

Жебенин түрлөрү да көбөйгөн. Алсак жебенин учундагы темир жалпак, үч жана төрт кырдуу болуп, ар түрдүү формада жасалган. Адистер үч кырдуу жебенин учунун эле он бир, төрт кырдуу жебе учунун алты, жалпак учтун жети түрдө жасалганын аныкташкан. Кыргыз усталары жебенин учтарын, соот, чопкуттарды теше тургандай түрлөрүн жасаган.

Кыргыз жоокерлери жакын аралыкта салгылашууда салмактуу найзаларды колдонгон. Бетме-бет салгылаштарда бир аз ийилген, бир миздүү кылычтарды, эки миздүү канжарларды жана ай балталарды пайдаланган. Алар душмандарды тез арада жеңип чыгуу ыкмаларын мыкты өздөштүргөн. Найзанын учтары төрт бурчтук же тегерек формада жасалган.

Кыргыз-кытай мамилелери. Ордо-Балыкты талкалоо учурунда теги кытайлык ханыша Тай-хэ кыргыздардын колуна түшкөн. Кыргыз каганы 841-жылы Кытай менен дипломатиялык мамилесин чыңдоо максатында он кишиден турган атайын элчилик топ түзүп, Тай-хэни Кытайдын борборуна төркүнүнө жөнөтөт. Бул делегацияны Дулий Шигэ жетектеген. Ушундай саясий актыны жасоо аркылуу кыргыз державасы Кытай империясы менен өнөктөш болуп, ар тараптуу мамилелерди жүргүзүүгө даяр экендигин билгизген. Бирок кыргыздардын элчилигине жолдон уйгурлардын он уруусунун ханы У Цзе баштаган уйгурлар кол салган. Алар Дулюй Шигэ баш болгон элчилерди өлтүрүп, ханышаны туткундайт. У Цзе хан ханышаны Гоби чөлү аркылуу Тяньдэ чебине алып кетип, ага үйлөнүп алган соң, ал болгон окуяны Кытай императоруна кабарлаган эле. 942-жылы ноябрда Тяньдэ чебине кыргыз элчиси Тапу Алп Сол келип, кыргыз каганатынын Кытай императоруна жазган катын кытай чиновниктерине тапшырат. Ал катта кыргыз каганы теги кытай ханышаны императордун ордосуна жеткирүү үчүн атайын элчилик жөнөткөндүгүн, бирок ал элчиликке уйгурлар кол салып талкалап, кан айым Тай-хэни алып кетишкендигин, аларды издөө үчүн отряд түзүлүп, аракеттенип жаткандыгын баяндаган. Көчмөндөрдүн бирин-бири кырып жатканын кубануу менен байкап турган император Тай-хэ жөнүндө билмексен болуп, күнөөлүү уйгурларды аёсуз жазалоосун кыргыз каганынан сураган.

Уйгурлардын чоң бөлүгү кыргыздардан качып, Кытайга чектеш Хэло (азыркы Эдзин-Гол) дарыясынын төмөнкү агымына көчүп келишкен. Бул болсо кытайларды тынчсыздандырган. Ушундан улам 843–874-жылдары Кытай императору кыргыз каганына тынымсыз каттарды жөнөтүп турган. Анда Хэло дарыясынын жээгине келген уйгур ордосу талкаланганбагандыгын, ошондуктан бул жактагы уйгурлардын бирин калтырбай кырыш керек экендигин суранган. Ошол эле мезгилде Кытай императору уйгурларга да кат жолдогон. Уйгурларга жазган катында кыргыздар уйгурларды жек көрөрүн, ханышаны издеп, уйгурларга кыргын салаарын, эгерде кыргыздардын кубаттуу аскери кол салса уйгурларга бир гана Тан империясы жардам берээрин баяндаган. Мындай саясат менен Кытай өлкөсү жолашкан кыргыздар менен уйгурларды бирин-бирине тукуруп, империялык саясатын ийгиликтүү ишке ашыруу максатын көздөгөн.

Кытай үчүн Уйгур каганаты кыйрагандан кийин анын ордуна Кыргыз каганатынын түзүлүшү албетте жаккан эмес. Бул согушта экөөнүн тең алсырашын каалап турганы императордун уйгурларга жазган катынан ачык байкалат.

Кыргыз каганатынын Борбордук Азияда үстөмдүккө жетиши айкын болгондо Кытай императору

кыргыздарды өз тарабына тартып, шериктеш кылууга аракеттенген. Ошол эле мезгилде кыргыз каганатынын мындан да күч алып кетишинен корккон. 847-жылы Кытай императору кыргыз каганына “цзун-ин Хюн-ву чен-мин хан” кагандык титулун ырастаган грамота тапшырган. Тарых булактарында кыргыз элчилери да 843–873-жылдары Кытай ордосуна үч жолу келип кеткендиги баяндалат.

Улуу кыргыз каганатынын тарашы. X кылымдын башында Улуу кыргыз каганаты начарлай баштаган. Буга биринчиден кыргыздардын узак жылдар бою согуштук аракеттерди жүргүзүшү, эбегейсиз зор аймакка ээлик кылышы себеп болгон. Мунун натыйжасында кыргыздардын куралдуу күчтөрү кеңири мейкиндикке чачырап, бөлүндү болгон. Кыргыз кагандары басып алган жерлеринде бийлигин бекемдөөгө анчалык деле аракет кылган эмес.

Чыгыш Түркстандагы уйгурлардын Турфан бийлиги, ошондой эле Монголиядагы уйгур бийлиги да көз карандысыз абалга жеткен. Кыргыздарга баш ийгиси келбеген уйгурлар X кылымдын башында Монголиянын түштүк аймагында Ляо (Темирдей) деп аталган империя түзгөн кидандарга элчилерин жөнөтүп, жардам сурай баштаган.

916–924-жылдары монголдордун ата-бабалары – кидандардын императору Елюй Амбагян Борбордук Азияга жортуул жасап, Уйгур каганатынын мурдагы борбору Орду-Балыктын урандыларына чейин жетет. Бирок кыргыздар X кылымдын башында эле түндүккө чегинип, борборун азыркы Тывадагы Кемжикент шаарына көчүрүп кеткен. Натыйжада Борбордук Азия кидандардын карамагына эч каршылыксыз өтүп, Улуу Кыргыз каганатынын доору аяктаган.

Борбордук Азияда эми монгол доору башталган. Кидандар ээлеп алган жерлерине чептерди куруп, монгол тилдүү уруулар көчүп келе баштаган. Ошентип, монгол тилдүү көчмөн уруулардын Борбордук Азияны мекендешине жол ачылган. Түрк тилдүү уруулар болсо батышка сүрүлгөн. Кидандардын ортого кириши менен кыргыздардын бирдиктүү этникалык курамы экиге бөлүнүп, бир бөлүгү Саян-Алтайда жана Монголиянын түндүгүндө өз мамлекеттүүлүгүн сактап калган. Кыргыздардын экинчи Чыгыш Түркстандагы бөлүгү уйгурлардын Турфандагы бийлигине көз каранды абалда калат. Саян-Алтайдагы кыргыз мамлекети Чыгыш Түркстандагы кыргыздарды колдомок тургай өздөрү коргонуу үчүн чептерди куруп, кидандарга салык катары баалуу белектерди жөнөтүп турууга аргасыз болгон.

Улуу Кыргыз каганатынын тарыхый мааниси. Биринчиден, кыргыздар ошол мезгилде Уйгур каганатынын агрессивдүү баскынчылык саясатына каршы көз карандысыздык үчүн күрөшкөндүктөн, башка элдердин да чоң таянычы болгон. Алар кыргыздарга эзүүдөн куткаруучу, адилеттүүлүктү орнотуучу күч катары ишеним артышкан. Ушуга байланыштуу Уйгур каганатынын баскынчы саясатынан кутула тажаган эл-дердин баары биринин артынан экинчиси кыргыз мамлекети менен ынтымакта болушкан. Айрымдары кыргыз өлкөсүнүн курамына кирген. Адилеттүүлүк үчүн күрөш баштаган кыргыздардын курамына кирген элдердин эсебинен кыргыздардын чек арасы кеңейген. Кыргыздар калкынын саны боюнча уйгурлардан кийинки орунга чыккан. Тарыхый маалыматтарга ылайык ошол кезде кыргыздардын саны 500 миңге жеткен. Кыргыздар көз карандысыздык, адилеттүүлүк үчүн согуш баштаганда уйгурлардын яглахар уруусу кыргыздар тарапка өтүп кеткен. Анын соңунан Уйгур каганатындагы көптөгөн майда уруулар да кыргыздарга тынчтык жолу менен багынып беришкен. Демек, кыргыздардын уйгур каганатына жасаган «Чоң казаты» көз каранды элдердин азаттык үчүн жүргүзгөн күрөшүн колдогон адилеттүү согуш болгон. Кыргыздар эч убакта тынч жаткан элге катылып, биринчи болуп кол салган эмес.

Экинчиден, Кыргыздардын аскерлери уйгур аскерлери менен гана беттешкен. Алар чабуулдун жүрүшүндө тынч жашаган калкка курал көтөргөн эмес. Тарыхта уйгур аскерлеринин Пан Тегин жетектеген чоң бөлүгү Чыгыш Түркстанга баш калкалаган. Ошол учурда кыргыздардын күчүнөн корккон Кытай императору кыргыз каганы менен тезирээк тынчтык келишимин түзүүгө шашылган. Кытайга кыргыз каганатынын элчиси катары 842-жылы ноябрда барган кол башчы Тапу Алп Солду Кытай императору Ву-цзун кастарлап тосуп алып, Алп Солду баалуу белектер менен узаткан. Элчи аркылуу Улуу кыргыз каганаты менен Кытай империясынын ортосунда тынчтык келишими түзүлгөн.

Кыргыз каганатынын акылмандык саясатынын натыйжасында мекенинде калган уйгурлар да, Чыгыш Түркстанга качкан уйгурлар да тез арада эле тынч турмушта жашай баштаган. Кыргыз каганы

өзүнүн ордосун уйгурлар көбүрөөк жашаган чөлкөмгө, азыркы Тывага көчүрүп, кыргыз эли менен уйгур элинин ынтымакта жашашы үчүн бардык шарттарды түзгөн.

Үчүнчүдөн, Улуу кыргыз каганатында жүргүзүлгөн адилет саясаттын натыйжасында, жылдан-жылга уланып келген бүлдүргүч согуштар токтогон. Кыргыз каганатында коңшулаш жашаган көп сандаган элдер дайыма тынчтык бербей келген уйгурлардын кысымынан кутулуп, тынчтыкта жашай баштаган.

Төртүнчүдөн, жаңы жагдай кыргыз урууларынын өнүгүп-өсүшүнө жакшы шарт түздү. Борбордук Азиядагы бир нече майда уруулар кыргыздардын курамына сүнгүп кирип, өздөрүн кыргыздарбыз деп атап калышкан. Бул мезгилдеги кыргыздын этникалык курамынын кеңейиши «Манас» эпосундагы «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» деген саптардын чындык экендигин далилдейт. Бул факт ошол кезде эле кыргыз эли көптөгөн этникалык топтордон куралганын далилдейт. Туура жүргүзүлгөн этникалык саясаттын натыйжасында, Улуу кыргыз каганатына кирген элдердин баары тез арада кыргыздын каада-салттарын, маданиятын кабыл алып, кыргыз тилинде сүйлөп, өздөрүн кыргызбыз деп сыймыктануу менен атап алышкан. Өз кезегинде кыргыздар да өзүнө кошулган элдердин маданиятынын жакшы жактарын кабыл алып, алардын каада-салттарына урмат менен мамиле жасаган.

Бешинчиден, Улуу кыргыз каганатында башкаруу түзүмү ирээтке келтирилип, анын натыйжалуу иштешине кам көрүлгөн. Каганатты каган башкарган. Кагандын сөзүнө турбай эки сүйлөшү өлүмгө тете уят иш катары эсептелген.

Улуу кыргыз каганатында уурулук өтө жексур көрүнүш катары каралган. Эгерде баласы уурулук кылса анын башын кесип, атасынын моюнуна илип коюшкан. Ал ууру баласынын башын бул дүйнөдөн көзү өткүчө моюнуна илип жүрүүгө милдеттүү болгон. Натыйжада Улуу кыргыз каганатында уурулук өтө эле сейрек кездешкен.

Алтынчыдан, тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздар Борбордук Азиядагы маданияттуу жана сабаттуу элдерден болгон. Каганаттын аймагында «орхон енисей жазуусу» деп аталган кыргыз жазуусу кеңири пайдаланылган. Түндүк Кытайда, Тибетте билим алган кыргыз жаштарынын саны өскөн. Жогорку билимдүү кыргыз жаштары коңшу мамлекеттердин хан сарайларына кызмат өтөөгө чакырылганы жөнүндө маалыматтар бар.

Улуу кыргыз каганатынын өкүм сүрүүсү 80 жылга созулган. X кылымдын биринчи чейрегинде кыргыздардын бир бөлүгү Енисейге, экинчи бөлүгү Тянь-Шанга кайта баштаган (Айрым тарыхчыларыбыз кыргыздар енисейлик жана тяньшандык болуп эки топко ушул мезгилде бөлүнгөн деп эсептейт). Ошентип, Улуу кыргыз каганаты тынчтык жолу менен жоюлган. Улуу кыргыз каганатынын доору Кыргызстан тарыхындагы өтө орчундуу, өтө даңазалуу жана сыймыктуу мезгил. Бекеринен бул доорду Россиянын окумуштуулары «кыргыздын жылдыз жанган мезгили» деп аташкан эмес. Тарыхый булактарда белгилегендей Улуу кыргыз каганатынын доорунда кыргыздар 60 уруу элдин башын бириктирип, алардын ынтымакта жашап, өнүгүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүгө жетишкен. Бул ошол доордогу чоң феномен, азыркы мезгилге үлгү катары бааланат.

Тыянак

Жыйынтыктап айтканда, Улуу Кыргыз каганатынын доорунда кыргыздар саясий өнүгүү менен катар чарбалык жана маданий жактан да бир кыйла өнүккөн. IX–X кылымдарда кыргыздар негизинен көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Кытайдын Тан доорундагы летопистеринде: «Кыргыздар жылкы, төө, уй, кой сыяктуу төрт түлүк малдын түрлөрүн багышат. Жылкыны өзгөчө аздекдешет. Кыргыз жылкылары эттүү жана зор келет. Алардын мыктылары жер чапчып, ыргыштап турат. Кыргыздарда асыл тукум жылкылар көп. Алар жоого мине турган жылкыларды аргымак деп аташкан. Аны согуш өнөрүнө атайы үйрөткөн. Ал эми байгеге чабыла турган жылкыларды сай күлүк деп атайын тапташат» – деп жазылган.

Көчмөн кыргыздардын негизги азыгы – эт жана сүт болгон. Феодалдык төбөлдөр миң сандаган мал күткөн. Алар күтүрөгөн төрт түлүгүнө жайыт тандап, Улуу Кыргыз каганатына караган мейкиндикте

ээн эркин көчүп жүргөн. Ошондой эле мал чарбасын дыйканчылык менен айкалыштырган жарым көчмөн чарбалар да болгон. Кыргыздар байыртадан эле дыйканчылыкты кесип кылган элдер менен байланышын күчөткөн. Енисейде дыйканчылыкты өркүндөтүү максатында бул жерлерден жер иштетүүчү шаймандарды алып, аларды өз мекенине жөнөтүшкөн.

Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде кыргыздар баш ийдирген тайпалар өздөрүнүн салттуу чарбачылыгын улантышып, борбордук казынага салык төлөп турушкан. Чер токойлорду мекендеген аңчылар (кыштымдар) салыкты баалуу аң терилер менен төлөөгө милдеттендирилген.

Сооданын жана маданий байланыштардын өсүшү. Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде Борбордук Азиянын этномаданий турмушунда бир катар өзгөрүүлөр болгон. Анткени Азия талааларындагы тайпаларды биринчи жолу кыргыздар бийлей баштаган. Буга чейин Борбордук Азияны бир кылым бийлеген уйгурлар туш тарапка чачырап кеткен. Енисейлик кыргыздар Чыгыш Түркстанды басып алуу менен бир бөлүгү ошол чөлкөмдүн чарбачылыкка ыңгайлуу жерлерин мекендей баштаган. Алар түрктөр, уйгурлар, карлуктар, чигилдер, ягмалар ж. б. мусулмандар менен коңшулаш жашагандыктан, ислам дининин таасири тийген. Натыйжада кыргыздар маркумдардын сөөктөрүн өрттөбөй, жерге көмүү салтына өткөн.

Кыргыздар Чыгыш Түркстан аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунун негизги артериясында жайгашкан Бейтин (Беш-Балык), Аньси (Куча) жана Пенгул (Ак-Суу) шаарларын басып алып, Кашкар шаарына чейин жетип, Улуу Жибек жолунун маанилүү аралыгын көзөмөлгө алган.

Ошентип, Улуу кыргыз каганаты менен Кытайдын ортосунда соода байланышы күч алган. 866-жылы каза болгон кыргыз каганынын мүрзөсүнө кытайлыктар атайын койдурган мрамор таштарга чегилген жазуулар Кытай менен кыргыздардын дипломатиялык, маданий жана соода байланыштарынын жогору болгондугун айгинелейт. «Ай-сэ» деп аталып, мрамор таштарга иероглифтер менен түшүрүлгөн мындай жазуулар кытай императорлорунун жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн мүрзөлөрүнө гана коюлган.

Демек, кыргыздын каганы Кытай императорунун үй-бүлө мүчөсү катары эсептелген. Бул жазууларда кыргыз каганынын жасаган эмгеги даңазаланган. Кыргыз каганына коюлган эстелик археологиялык казуу учурунда Саян тоолорунан табылган. Андагы мрамор таштарга чегилген жазуулар кагандын ордосунда даярдалганы аныкталган. Ушундан улам кыргыз каганынын ордосунда кытай дипломаттары менен катар кытайдан келген өнөрпоз-усталар да эмгектенгенин билүүгө болот.

Улуу Жибек жолунун Чыгыш Түркстандагы маанилүү артериясы кыргыздарга өткөн мезгилде Енисейге Тан империясына тийиштүү көп сандагы коло тыйындар, күзгүлөр, соконун чоюн тиштери, лакталган фарфор идиштер жөнөтүлгөн. Кыргыздар Кытайга таза кандуу жылкыларды, баалуу аң-терилерди, тактайларды экспорттогон. Ошондой эле кыргыздар тибеттиктер, карлуктар, ортоазиялык мусулмандар менен соода байланышта болгон. Кыргыз аялдары таза жүндөн, жибектен тигилген кийимдерди кийишкен. Баалуу асыл таштардан жасалган асем кооздуктарды колдонушкан.

Үй турмушуна күмүш идиш-аяктарды пайдаланган. Жоодон түшкөн байлыктар, кооздолуп жасалган курал-жарактар, ат жабдыктарынын түрлөрү, өтө баалуу буюмдар да Минусин жергесине ташылган. Ошол доордогу маркумдун өрттөлгөн сөөктөрү менен кошо көмүлгөн айрым буюмдар археологдор тарабынан табылууда. Улуу Кыргыз каганаты өкүм сүргөн убакта (IX–X кылымдарда) кыргыздардын өздөрүнө багынган тайпалар менен этникалык байланышы күчөгөн. Жеңүүчү жана ошол доордогу көп сандуу эл катары кыргыздар бир катар урууларды өзүнө ассимиляциялаган. Кыргыз аты полиэтнимге, кыргыз маданияты Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн жалпы маданиятына айланган.

Ушул доордо кыргыздар көчмөн мал чарбачылыгы менен катар отурукташкан маданиятты өнүктүрүүгө, кыштактарды жана шаарларды курууга аракеттерди жасаган. Натыйжада дыйканчылык өнүккөн кыштактардын саны көбөйгөн. Алар жыгач үйлөрдө, алачыктарда жашашып, мал багуу үчүн короо-сарайларды курушкан. Отурукташкан элдерге мал багуу күчөтүлгөн мүнөзгө ээ болуп, кирешелүү тармакка айланган. Енисейде Кемжикет, Балыклык, Уйбат өңдүү шаарларда бир катар коргонуу чептери пайда болгон. Душмандардан коргонуу чептери Улуу Кыргыз каганаты кулап, кидандардын коркунучу

күчөгөндө өзгөчө көбөйгөн.

IX кылымдын ортосунан X кылымга чейинки мезгилде кыргыз элинин руханий маданияты өнүккөн. «Манас» эпосунун башаты болгон алгачкы чакан дастандар жарала баштаган. Дастандарда кыргыз каганынын көсөмдүгү, өзгөчө эрдик көрсөткөн баатырлардын эрдиктери даңазаланган.

Акырындык менен майда булактар чогулуп, дарыяга айланган сыяктуу – чакан дастандардын жыйындысы көлөмдүү эпоско айлана баштаган. «Манас» эпосун изилдөөчүлөр эпостогу өзөктүү окуялар Улуу Кыргыз каганатынын доорундагы согуштук аракеттерден башталып, ага чейинки тарыхый доорлордогу окуяларды да өзүнө камтыйт деп эсептейт.

Бара-бара «Манас» эпосунда IX–X кылымдарды чагылдырган окуялардын жалпы элеси гана сакталып, алардын ордуна негизинен Чыгыш Түркстандагы жана Тянь-Шандагы кыргыздардын жоокердик тарыхын баяндаган окуялар айтылган. Кийинчерээк бул окуяларга кара кытай, монгол, калмак доорлорунда Жети-Сууда, Орто Азияда болгон тарыхый окуялардын сюжеттери кирген.

Кыргыздар өздөрүнүн маданиятын таратуу менен башка элдердин маданиятын да кабыл алган. Енисейлик кыргыздарга буддизм, манихейчилик, тибеттиктердин шайтан-шабырларды кубалоону биринчи орунга койгон бон дини, ал эми Чыгыш Түркстандагы кыргыздарга ислам дини тарай баштаган. Бирок енисейлик кыргыздар негизинен Теңирге сыйынып, шамандар ырым-жырымдарды өткөргөн. Кыргыздарда арбактарга, жаратылыш кубулуштарына сыйынуу күчтүү өнүккөн. Элибиздин бул мезгилдеги тарыхын терең изилдөө окумуштуу тарыхчылардын кечиктирилгиз милдети.

Колдонулган адабияттар

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996.
2. Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. - Новосибирск, 1980.
3. Бутанаев В.Я. Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан, 2000.
4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М., 1964.
5. Мокеев А.М. Кыргызы на Алтае и Тянь-Шане. – Б., 2010.
6. Кожобеков М.Ч. Кыргыз каганатынын тарыхы. - Б., 2013.
7. Эсен уулу Кылыч Хягас. История енисейских кыргызов. – Б., 2013.
8. Осмонов О.Дж, Осмонов К.Э. История и культура енисейских кыргызов. - Б., 2024.

РАЗДЕЛ. ЭКОНОМИКА

УДК: 000000000000000000

Тукубаев Эрлан Тукубаевич

АЙМАКТЫК ЭКОНОМИКА ЖАНА АЙМАКТАР: СИСТЕМАЛУУ- ИНТЕГРАТИВДУУ
ЫКМА

Аннотация: Макалада «аймак» жана «аймактык экономикалык система» түшүнүктөрдү кантип аныктоо керек экендиги жөнүндө илимий мамилелерге изилдөөлөр жүргүзүлүп, аймактын түзүмүнө кирүүчү подсистемалар аныкталган, «аймактык экономикалык система» түшүнүгүнүн ар кандай чечмелөөлөрү каралган жана анын дефинициясы такталган.

Ачкыч сөздөр: аймак, аймактын түзүмү, аймактын подсистемалары, аймактык экономикалык система, системалык-интегративдик мамиле.

Тукубаев Эрлан Тукубаевич

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА И РЕГИОНЫ: СИСТЕМНО - ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД

Аннотация: в статье проведено исследование научных подходов к определению понятий "территория" и "территориальная экономическая система", определены подсистемы, входящие в структуру территории, рассмотрены различные толкования понятия "территориальная экономическая система" и уточнено его определение.

Ключевые слова: территория, структура территории, региональные подсистемы, региональная экономическая система, системно-интегративный подход.

Tukubaev Erlan Tukubaevich

REGIONAL ECONOMY AND REGIONS: A SYSTEM - INTEGRATIVE APPROACH

Abstract: The article examines scientific approaches to the definition of the concepts of "territory" and "territorial economic system", identifies the subsystems included in the structure of the territory, examines various interpretations of the concept of "territorial economic system" and clarifies its definition.

Keywords: territory, territory structure, regional subsystems, regional economic system, system-integrative approach.

Актуалдуулугу жана маселенин коюлушу

Улуттук экономиканын иштешинин натыйжалуулугу анын түзүмдүк подсистемалары гана эмес, ошондой эле татаал кайра өндүрүү процесстеринин толук кандуу катышуучулары болуп саналган аймактык экономикалык системаларынын (АЭС) туруктуу өнүгүү деңгээли менен олуттуу түрдө аныкталат. «Аймактык экономикалык система» жана «аймак» түшүнүктөрүнүн маңызын салыштыруу, АЭСти түшүнүк катары да, экономикалык функционалдык система катары да изилдөө бүгүнкү күндө окумуштуулардын жана практиктердин көңүл борборунда турат. Системалардын

жашоо ишмердүүлүгүнүн жогорку динамикалуулугу жана белгисиздиги шартында алардын изилдөө предметин тереңдетүү жана маанилүү түзүмдүк компоненттерин аныктоо зарыл. Заманбап илимий адабияттарда «аймактык экономикалык система» түшүнүгү колдонуудагы экономикалык мектептердин жана багыттардын алкагында калыптанган, ошондой эле аны изилдөөнүн эволюциялык аспектилерин чагылдырган көптөгөн чечмелөөлөргө ээ. Ушуга байланыштуу, «аймак» жана «АЭС» түшүнүктөрүнүн мазмунун ачуудагы жалпы белгилерди жана айырмачылыктарды, ошондой эле «аймактык экономикалык система» түшүнүгүн өзүнчө кароонун максатка ылайыктуулугун жана негиздүүлүгүн аныктоо үчүн илимий мамилелерге сереп салуу максатка ылайыктуу.

Аймактын жана аймактык экономикалык системанын ар кандай аспектилерин изилдөө маселелери ХХI кылымдын биринчи он жылдыктарында көңүл борборунда болуп, О.М. Барбаков [5], С.И. Барзилов [6], Д.В. Василенко [8], С.Г. Воронков [9], А.Г. Гранберг [12], Г.В. Гутман [13], А.И. Добрынин [14], Н.И. Дорогов [15], А. Иссерман [1], Ф.Д. Кожурин [18], Ю.А. Корчагин [12], Н.П. Молчанова [23], Н.Н. Некрасов [24], Г.В. Черкашин [30] сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринде чагылдырылган. Бирок, аталган көйгөйлөрдүн жетиштүү деңгээлде иштелип чыккандыгына карабастан, дагы эле терең изилдөөнү талап кылган бир катар чечилбеген жана талаштуу маселелер калууда.

Макаланын максаты – «аймак» жана «аймактык экономикалык система» түшүнүктөрүн аныктоодогу бир катар колдонуудагы илимий мамилелерге талдоо жүргүзүү, алардын мазмунун тактоо жана жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпылоо.

Изилдөөнүн негизги материалын баяндоо

«Аймактык экономикалык система» түшүнүгүнүн маңызын изилдөөнү анын аныктамасынан баштоо максатка ылайыктуу. «Аймактык экономикалык система» түшүнүгүнүн генезиси эки дефиницияга – «аймак» жана «экономикалык системага» барып такалат жана аймактык экономикалык системанын маңызын кароо үчүн ушул келтирилген эки терминдин мазмунуна кайрылуу зарыл.

Бүгүнкү күндө «аймак» түшүнүгүнүн көптөгөн чечмелөөлөрү бар. А. Иссермандын пикири боюнча, «аймак биз изилдеп жаткан маселе менен аныкталат» [1]. Бул аныктамадан «аймак» түшүнүгүнүн мазмунун ачуу биринчи кезекте изилдөөнүн максаттарына көз каранды экени келип чыгат. Илимий адабияттарды талдоо аны изилдөөнүн төмөнкү негизги багыттарын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: аймактык (территориялык) мамиле, административдик мамиле, экономикалык мамиле, социалдык мамиле, тарыхый-этникалык мамиле, системалык мамиле.

Аталган мамилелердин контекстинде «аймак» түшүнүгүнүн бир катар дефинициялары 1-таблицада жалпыланган.

Аларды мамилелердин жыйындысынын алкагында изилдөө түшүнүктүн ар кандай аспектилерин тереңирээк, ар тараптуу жана комплекстүү изилдөө, аймакты ар тараптан мүнөздөп гана койбостон, аны концептуалдык, системалык жана бүтүн түрдө көрсөткөн басымдуу компоненттерин аныктоо үчүн негиз болуп саналат. Келтирилген дефинициялар аймак объект катары татаал түзүмдөгү түзүлүш экенин, аларды изилдөөгө комплекстүү илимий-фундаменталдык мамилени калыптандыруу үчүн принципиалдуу мааниге ээ болгон көптөгөн система түзүүчү белгилерге ээ экендигин далилдейт. Мындай мамиле аймакты мүнөздөөчү белгилердин байкалуу өзгөчөлүктөрүн таанып-билүүнүн, аларды актуалдуу экономикалык милдеттерди чечүү контекстинде, эң оболу, узак мөөнөттүү келечекте аймактын туруктуу өнүгүү милдетин түшүнүүнүн объективдүү негизи боло алат.

1-таблица – «Регион» түшүнүгүнүн дефинициялары аны кароого карата илимий мамилелердин контекстинде.

Мамиленин аталышы	Мамиленин маңызы	Мамиленин өкүлдөрү
-------------------	------------------	--------------------

Аймактык (территориялык) мамиле	«Регион» категориясы деп географиялык чек аралары бар жана аны башка көптөгөн аймактардан айырмалоого мүмкүндүк берүүчү бир катар белгилер мүнөздүү болгон мейкиндик бирдиги, аймак түшүнүлөт	Алаев Э.Б. [3] Горкин А.П. [11] Молчанова Н.П. [23]
Административдик мамиле	Регион федерациянын тигил же бул субъектисинин административдик чек араларындагы аймак катары каралат: облус, край, республика, административдик округ жана ага мүнөздүү административдик жана аймактык мүнөздөмөлөр (аймактын аянты, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын болушу ж.б.)	Воронков С.Г. [9] Гутман Г.В. [13] Корчагин Ю.А. [19]
Экономикалык мамиле	Регион калктын тиричилик аймагы катары каралат, ал үчүн өндүрүштүк адистешүү, кайра өндүрүү процессинин бүтүндүгү мүнөздүү жана аны улуттук экономиканын подсистемасына киргизүүгө болот	Добрынин А.И. [14] Кожурин Ф.Д. [18] Некрасов Н.Н. [24]
Социалдык мамиле	Регион социалдык-мейкиндик жалпылыгы мүнөздүү болгон система катары аныкталат	Барбаков О.М. [5] Барзилов С.И., Чернышов А.Г. [6] Черкашин Г.В. [30]
Тарыхый-этникалык мамиле	Бул мамиленин алкагында «региондун» аныктоочу критерийлери катары калктын улуттук курамы, жалпы тарыхый өткөн жолу, тилдик үй-бүлөнүн тиби жана ушул сыяктуулар кызмат кыла алат	Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. [27]
Системалык мамиле	Регион ага мүнөздүү болгон түзүмү, функциялары, тышкы чөйрө менен байланыштары, тарыхы, маданияты, калктын жашоо шарттары бар система катары каралат	Гранберг А.Г. [12] Дорогов Н.И. [15]

Региондун абалынын татаалдыгы жана көп кырдуулугу, бир жагынан, курчап турган чөйрөнүн белгисиздигинин жогорку деңгээли менен, ал эми экинчи жагынан -анын өзгөрүшүнүн инновациялуулугунун күчтүү драйвери менен шартталган, алар бирдикте региондун активдүү динамикалык өнүгүү маселесин жана убакыттын талаптарына шайкеш келген региондун оптималдуу түзүмүн моделдөөнү актуалдаштырат. Ошол эле учурда, регион активдүү өз ара аракеттенүүчү элементтери бар система катары синергия эффектін камсыз кылуу үчүн өбөлгөлөрдү түзөт (1-сүрөт). Бөлүп көрсөтүлгөн подсистемалардын ар бири белгилүү бир автономия жана өзүн-өзү уюштуруу касиеттерине ээ болуу менен, өзүнө мүнөздүү спецификалык мыйзам ченемдүүлүктөргө ылайык өнүгөт жана ошол эле учурда бирдиктүү бүтүндүктүн бөлүгүн түзөт. Ошол эле учурда, органикалык өз ара байланышта болуу менен, подсистемалар тиешелүү жүрүм-турум моделин тандоо аркылуу бири-бирине олуттуу таасир этет. Алсак, жаратылыш-ресурстук подсистема өндүрүштүк подсистеманын өнүгүүсүн детерминациялайт, ал эми экөө тең региондун социалдык-экономикалык подсистемасынын калыптанышына жана иштешине таасир тийгизет. Ошондой эле региондун уюштуруучулук жана маалыматтык сыяктуу маанилүү подсистемаларын көңүл сыртында калтырууга болбойт, алар башкалар менен комплекстүү түрдө бардык подсистемалардын натыйжалуу симбиозунун негизин түзөт.

1-сүрөт – Региондун синергетикалык система катары алдыңкы элементтери (подсистемалары)

Регион татаал ачык кибернетикалык система жана ошо эле учурда жогору турган макро-жана мегаэкономикалык деңгээлдердеги системалардын атомдук бөлүкчөсү болуп саналат, буга байланыштуу анын мүнөздөмөлөрүн изилдөө туруктуу өнүгүүнүн универсалдуу парадигмасынын форматында маанилүү. Туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу милдеттеринин бири оптималдуу түзүмдү калыптандыруу тегиздигинде жатат жана регионду көптөгөн элементтерге (подсистемаларга) декомпозициялоону, алардын ортосундагы өз ара байланыш жана өз ара аракеттенүү тармактарынын маанилүүлүгүн белгилөөнү жана «таразалоону» камтыйт. Бул маселени чечүүнүн эң мыкты ыкмасы болуп регионду регионалдык экономикалык система катары изилдөө саналат, ал эми анын түзүмүн калыптандыруунун оптималдуулугунун эң маанилүү критерийлери РЭСтин туруктуу өнүгүү деңгээлин баалоо болуп саналат. Сапаттуу экономикалык өсүү принциптеринде иштеген системанын стратегиялык императивдери анын социалдык-экономикалык-экологиялык туруктуу өнүгүүсүнүн классикалык триадасынын максаттары менен тыгыз байланышта болушу керек [16, 21-6.].

Жогоруда айтылгандардын контекстинде, параметрдик жана түзүмдүк белгисиздиктерди эске алган, чечимдердин көп варианттуулук принциптерин жана мүмкүн болгон катардан эң мыкты альтернативаны тандоону ишке ашырган РЭСтин оптималдуу түзүмүн калыптандырууга карата

системалык-интегративдик мамиле өтө келечектүү көрүнөт. Региондун өнүгүүсүнө карата системалык-интегративдик мамиле ошондой эле талдоо жана синтез ыкмаларынын методологиялык бирдиктүүлүгүн камсыз кылууга, жекеликтен бүтүндүктү кайра жаратууга жана эң мыкты конфигурациядагы регионалдык экономикалык системаны долбоорлоого мүмкүндүк берет.

Бирок, талдоого «регион» түшүнүгү менен катар «регионалдык экономикалык система» терминин киргизүү, эки актуалдуу илимий түшүнүктүн бирдиктүүлүгүнө жана карама-каршылыгына карата дүйнө таанымдык көз карашты калыптандыруу максатында аларды салыштыруунун татаал маселесин жаратат. «Регионалдык экономикалык система» түшүнүгүнүн анын маңызын жетиштүү түрдө ачып берген бир катар дефинициялары 2-таблицада берилген.

2-таблица – Ар кандай авторлордун чечмелөөсүндө «регионалдык экономикалык система» түшүнүгүнүн дефинициялары

Автор	Регионалдык экономикалык система – бул:
Агафоненко О.Ю., Петрушевский Ю.Л. [2]	Өндүргүч күчтөрдү уюштуруу системасынын формасы же тышкы көрүнүшү; анын ички түзүмү конкреттүү аймакка мүнөздүү болгон айрым элементтеринин жана бөлүктөрүнүн ортосундагы өз ара байланыштар менен толтурулган белгилүү бир мазмун менен ажырагыс байланышкан.
Бородин А.И., Киселева Н.Н. [7]	Өндүргүч күчтөрдүн эл чарбалык системасынын подсистемасы; ал мазмуну боюнча спецификалык ресурстарга жана экономикалык субъекттердин ортосундагы мамилелердин татаал жыйындысына негизделген, ошондой эле ички жана тышкы таасирлерге карабастан социалдык, экономикалык жана экологиялык подсистемалардын туруктуу өнүгүүсүнө умтулат.
Василенко Д.В. [8]	Өз ара туруктуу аракетте болгон подсистемалардын жыйындысы (өндүргүч күчтөр подсистемасы, өндүрүштүк мамилелер подсистемасы, уюштуруучулук-экономикалык мамилелер подсистемасы, техникалык-экономикалык мамилелер подсистемасы, чарбалык механизм подсистемасы).
Восканов М.Э. [10]	Мамлекеттин аймагынын бөлүктөрү; алар социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн салыштырмалуу бир тектүүлүгү менен мүнөздөлөт, мамлекеттин аймагынын башка бөлүктөрү менен өз ара аракеттенет, башкаруу органдарына жана/же федералдык деңгээлдеги жалпы өнүгүү программаларына ээ.
Кочеткова Т.С. [20]	Алдыга коюлган максатка жетүүдө белгилүү бир милдеттерди ишке ашыруу жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон татаал, динамикалуу өнүгүүчү объект.
Макушева Ю.А., Полякова Г.П. [21]	Региондун элементтеринин (экономикалык, социалдык, экологиялык жана башка чөйрөлөрдүн) жыйынды бирдиктүүлүгү; алар анын түзүмдүк-функционалдык подсистемалары катары чыгышат, тыгыз өз ара аракеттенишет, бири-бирин толукташат жана жалпы координациялануучу максатка (калктын жашоо сапатын жогорулатууга) ээ.
Минакир П.А. [22]	Субнационалдык экономикалык мейкиндик; анын компоненттери экономиканын айрым секторлору (энергетика, транспорт, экономиканын ресурс сектору) болуп саналат жана экономиканы мейкиндикте уюштуруу көз карашынан алганда өтө маанилүү.

Оборин М.С. [25]	Салыштырмалуу обочолонгон аймактык-өндүрүштүк түзүм; ал салыштырмалуу аяктаган кайра өндүрүү цикли; калыптанган тармактык түзүм; экономикалык потенциалдын негизинде калыптанган тар адистешүү (калктын товарларга жана кызматтарга болгон муктаждыгын канааттандыруу үчүн жетишсиз); улуттук экономика системасындагы ордун аныктоочу социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли; стратегияны жана инновацияларды ишке ашыруунун инструменталдык платформасы менен мүнөздөлөт.
Пшмахова М.И. [26]	Бири-бири менен ар кандай өз ара мамилелер аркылуу байланышкан спецификалык комплекстүү аймактык түзүмдөр.
Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. [27]	Регионалдык продуктуну өндүрүү, бөлүштүрүү, алмашуу жана керектөө процессинде келип чыккан экономикалык мамилелердин формасын жана мазмунун аныктоочу принциптердин, нормалардын жана эрежелердин жыйындысы.
Строева О.А. [28]	Чарба жүргүзүүчү субъекттердин; формалдуу жана формалдуу эмес институттардын жана бирикмелердин, мамлекеттик бийлик институттарынын, эмгек ресурстарынын, социалдык-экономикалык жана чарбалык процесстердин, бири-бири жана тышкы чөйрө менен белгилүү бир мамилелерде жана байланыштарда болгон табигый жана материалдык элементтердин жыйындысы.

Дефиницияларды жалпылоо төмөнкүдөй корутунду чыгарууга мүмкүндүк берет: регионалдык экономикалык система — бул салыштырмалуу өз алдынча болгон, жаратылыш ресурстарынын белгилүү бир топтомуна, экономикалык потенциалга жана адамдык капиталга ээ, өзүн-өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүү, башка регионалдык экономикалык системаларга карата интегративдүү социалдык-экономикалык система. Анын максаты — бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин туруктуу өнүгүүсүнө жетишүү, иштешинин натыйжалуулугун жана калктын жашоо сапатын жогорулатуу болуп саналат. Мындай система татаал ачык социалдык-экономикалык системаларга мүнөздүү болгон бир катар касиеттер менен мүнөздөлөт:

1. Бүтүндүк – системанын ички бирдиктүүлүгүн чагылдырат жана каалаган экономикалык субъекттин түзүмүнүн, байланыштарынын жана жүрүм-турумунун өзгөрүшү бардык башка экономикалык субъекттерге таасирин тийгизип, бүтүндөй системаны өзгөртө тургандыгында көрүнөт.

2. Түзүмдүүлүк – РЭСтин өз ара байланышкан, ар кандай функцияларды аткарган жана иерархиянын деңгээлдери боюнча бөлүштүрүлгөн ар түрдүү элементтер бөлүнүп чыккан система катары мүнөздөйт.

3. Системанын иерархиялуулугу – аны жогору турган деңгээлдеги системанын компоненти катары кароону, ошондой эле системанын максаттары менен анын элементтеринин (подсистемаларынын) максаттарынын ортосундагы айырмачылыкты болжолдойт, анткени алар система үчүн кошумча максаттар (подцели) болуп саналат.

4. Интегративдүүлүк – системада ага кирген элементтерде жок болгон мүнөздөмөлөрдүн болушу, же инверсия принцибине ылайык – бул элементтер бүтүндөй системага мүнөздүү болбогон касиеттерге ээ болгон системанын мүнөздөмөсү.

5. Эмердженттүүлүк – жаңы фундаменталдык касиет, бул чоң жана татаал системанын өнүгүүсүнө жараша элементтердин байланышы күчөп, система айрым элементтердин касиеттеринен байкоого мүмкүн болбогон жана элементтердин касиеттерин статистикалык жалпылоо менен аныктоо мүмкүн болбогон бүтүн касиеттерге ээ боло турган деңгээлге жетерин билдирет.

1 жана 2-таблицаардын маалыматтарын талдоо «регион» жана «регионалдык экономикалык система» түшүнүктөрүнүн дефинициялары жалпы касиеттерге ээ деп айтууга негиз болот, алар

агрегацияланган түрдө 2-сүрөттө берилген. Кеңири позициялардан алганда, РЭСтин ар бир касиети өзүнүн карама-каршылыгы жана кароонун бирдиктүүлүгү контекстинде чечмелениши мүмкүн, алсак: бүтүндүк жана бөлүнүүчүлүк, бир түрдүүлүк жана ар түрдүүлүк, автономия жана көз карандылык, детерминациялангандык жана белгисиздик, туруктуулук жана өзгөрмөлүүлүк, стационардык жана динамикалуулук — объектинин табиятын тереңирээк ачкан интегративдик касиеттери катары каралат.

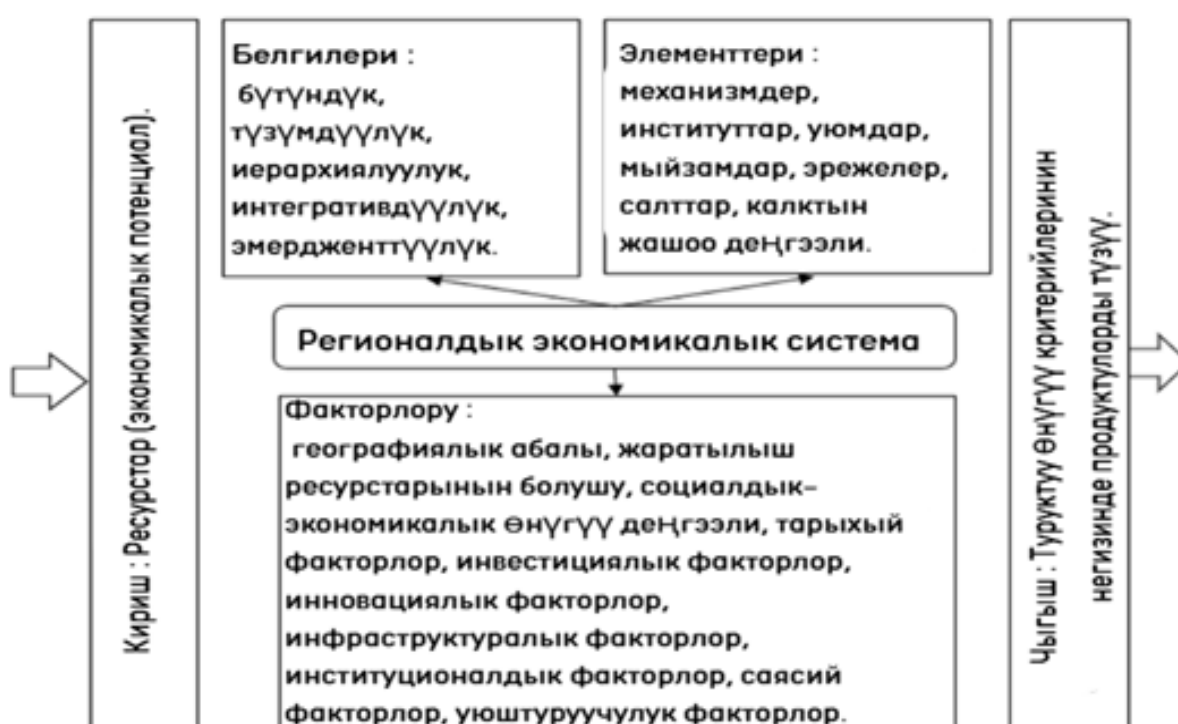
2-сүрөт – «Регион» жана «регионалдык экономикалык система (РЭС)» объекттеринин жалпы касиеттери

Регионалдык экономикалык системага мындай көз караш, аны бирдиктүү улуттук экономикалык системанын алкагындагы аймактык түзүлүш катары региондун чегинде иштеген, башка системалар менен тыгыз байланышта болгон өзүнчө, өз алдынча жана көз карандысыз объект катары изилдөөнүн алкагын кеңейтет. Буга байланыштуу, айрым бир РЭСтин чек араларын белгилөө жана аны региондун алкагында идентификациялоо маселеси келип чыгат, ал азыркы учурда жетишсиз изилденген бойдон калууда. Регион менен РЭСтин чек араларынын дал келиши, ошондой эле буга байланыштуу регионалдык экономикалык системаны региондун курамындагы объект катары жана өз алдынча түзүлүш катары түшүнүүнүн эки жактуулугу, ошондой эле аларга жооп берүү критерийлери ачык бойдон калууда. Бул өз ара катыш жарым-жартылай системанын спецификасын баалоонун; анын алдына коюлган милдеттердин конкреттүүлүгүнүн; изилдөөнүн максаттарынын; системаларды идентификациялоонун ыкмаларынын жана ыкмаларынын негизинде аныкталат.

Каралып чыккан элементтерди, факторлорду жана касиеттерди эске алуу менен, регионалдык экономикалык системаны адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу үчүн зарыл болгон «продуктуларды» — материалдык, социалдык жана руханий баалуулуктарды түзүү үчүн колдо болгон ресурстарды (экономикалык потенциалды) пайдаланган система катары көрсөтүүгө болот (3-сүрөт). Эгерде РЭСтин «чыгышы» (выход) узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүү трендин камсыз кылуу критерийлерине жана андан келип чыккан азыркы жана келечектеги муундардын кызыкчылыктарын сактоо жана муктаждыктарын канааттандыруу принциптерине жооп берген, өндүрүлгөн

баалуулуктардын саны жана сапаты боюнча категорияларда түзүлсө, анда түзүмдүн оптималдуулугу жана стратегиялык туруктуулугунун элементтери пайда болот. Кластердин каржы өнөр жай топторунан же вертикалдуу интеграцияланган структуралардан принципиалдуу айырмачылыгына көңүл буруу керек. Табияты боюнча кластер-көз карандысыз катышуучулардын тармагы, анда үчүн иерархиялык мамиле колдонулбайт контролдоо жана координациялоо. Кластердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү: Биринчиден, ички атаандаштыктын жана кооперациянын болушу бир тектүү катышуучулардын ортосунда; экинчиден, аймактык локалдаштыруу жана тармактык адистештирүү; үчүнчүдөн, вертикалдык жана горизонталдык квазинтеграция.[31]

Регионалдык экономикалык система анын функционалдык-өндүрүмдүүлүк ишмердүүлүгүнүн негизинде жаткан жогоруда келтирилген белгилердин, элементтердин жана факторлордун жыйындысына проекцияланат, алар социалдык-экономикалык-экологиялык туруктуу өнүгүү позициясынан РЭСтин регион системасындагы функцияларын так белгилейт.

Регионалдык экономикалык системанын туруктуу өнүгүү механизминин элементтери

3-сүрөт – Регионалдык экономикалык системанын туруктуу өнүгүү механизминин элементтери

Регионалдык экономикалык система үчүн башка мүнөздөмөлөрдүн арасында экономикалык түзүүчү жана анын өнүгүүсүнүн стратегиялык императивдери негизги болуп саналат. Регионалдык өлчөмдөгү РЭСтин түзүмүн калыптандыруучу элементтери төмөнкүлөр: өндүрүштүк мамилелердин жыйындысы; чарбалык ишмердүүлүктүн уюштуруу формалары жана экономикалык институттар; эл чарбалык комплексти түзгөн тармактардын өз ара байланышы жана жыйындысы; регионалдык ишмердүүлүктү анын формаларын жана ыкмаларын эске алуу менен башкаруу. Инновациялык экономиканын калыптанышы, негизинен, инновациялык экономиканы комплекстүү тармактарда практикалык ишке ашырууну башкаруунун натыйжалуу механизми инновациялык долбоорлор. Бул жерде да инновациялык технологияларды мамлекеттик колдоосуз процесстердин кереги жок. [32]

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, «регионалдык экономикалык система» түшүнүгүн «регион» дефинициясы менен салыштыруу контекстинде ага көңүл буруунун активдешүүсү ХХI кылымдын биринчи жана экинчи он жылдыгынын башында орун алган. Азыркы учурда аларды салыштырууга, дал келүүсү же чектелүүсү боюнча изилдөөгө жана колдонуу чөйрөлөрүн аныктоого карата илимий кызыгуунун кезектеги толкуну байкалууда. Бүгүнкү күндө «регионду» «өлкөнүн эл чарбасынын аймактык адистешкен бөлүгү, ал кайра өндүрүү процессинин бирдиктүүлүгү жана бүтүндүгү менен мүнөздөлөт» деп түшүнгөн мамиле актуалдуу бойдон калууда [14, 9-б.]. Регионалдык экономикалык системанын мазмунун ачуу үчүн В.С. Тюхтиндин 1972-жылы келтирген аныктамасы көбүрөөк негиздүү: «өз ара байланышкан, тигил же бул табияттагы, белгилүү бир касиеттерге ээ болгон мамилелер боюнча тартипке келтирилген компоненттердин көптүгү: бул көптүк интегралдык касиеттерде жана функцияларда туюнтулган бирдиктүүлүк менен мүнөздөлөт» [29, 11-б.]. Аларды салыштыруу аталган эки түшүнүктүн ортосундагы ачык чек араны белгилейт жана алардын доминанттык мүнөздөмөлөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Регионалдык деңгээлдеги заманбап татаал ачык социалдык-экономикалык системалардын көп компоненттүүлүгүнүн өсүшү окумуштуулардын көңүлүн жогоруда келтирилген түшүнүккө жакын чечмелөөлөргө бурат.

Системалык методологиянын позициясынан алганда, «регион» жана «регионалдык система» — бул максаттары, түзүмү, иерархиясы жана чек аралары кескин түрдө айырмаланышы мүмкүн болгон ар башка тартиптеги түшүнүктөр. Туруктуу өнүгүү парадигмасы гана эмес, ошондой эле азыркы учурда корпоративдик жана регионалдык түзүмдөр үчүн популярдуулукка жана күчкө ээ болуп жаткан стейкхолдердик концепция же кызыкдар тараптардын концепциясы, регионду көп сандаган элементтерге декомпозициялоону жана РЭСтин алкагында алардын ортосундагы көптөгөн маанилүү байланыштарды аныктоону талап кылат [16, 17]. Буга байланыштуу системалык-интегративдик мамиленин форматында каралган регионалдык экономикалык система, анын түзүүчүлөрүнүн көптүгү, аларды баалоо критерийлери жана элементтердин өз ара аракеттенүү формалары жана ыкмалары боюнча идентификацияланган татаалдыктын жогорку тартибиндеги адаптивдик тармактык түзүм катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Илимге «регионалдык экономикалык система» түшүнүгүн киргизүү заманбап экономикалык системалардын жүрүм-турумунун татаалдыгына шайкеш келген деңгээлде көп кырдуулукту, системалуулукту, интегративдүүлүктү жана комплекстүүлүктү изилдөөгө мүмкүндүк берет, мунун аркасында анын түзүмүн жана аны башкарууну оптималдуулукка көбүрөөк жакындатат.

Регион калктын тиричилигин, социалдык-маданий чөйрөнү, курчап турган чөйрөнүн абалын ж.б. мүнөздөөчү өз ара байланышкан элементтердин системасы болгондуктан, «регион» жана «регионалдык экономикалык система» түшүнүктөрүн бир жагынан жакын, бирок окшош эмес катары кароо максатка ылайыктуу. Айрым учурларда регионду жана РЭСтин изилдөөнүн максаттары дал келиши мүмкүн, бирок жалпысынан алар эквиваленттүү эмес. Регионду экономикалык система катары изилдөө мамилеси изилдөө объектисинин жана аны камсыз кылуучу механизмдердин бүтүндүгүн ачууга, байланыштардын түрлөрүнүн көп түрдүүлүгүн аныктоого жана аларга комплекстүү баа берүүгө мүмкүндүк берет. Бирок региондун түзүмүн дагы тереңирээк деталдаштыруу кызыкдар тараптардын жамааттары үчүн адистештирилген милдеттерди чечүүгө жана регионалдык экономикалык системалардын, ошондой эле бүтүндөй региондун туруктуу өнүгүүсүнүн жогорку максаттарына жетүүгө багытталган өзүнчө РЭСтерди калыптандыруунун негизинде камсыз кылынышы мүмкүн.

Адабияттар тизмеси

1. Isserman, Andrew M. Lost in Space? On the History, Status, and Future of Regional Science / Andrew M. Isserman // The Review of Regional Studies. – Delaware. – 1993. Vol. 23. – P. 5-6.
2. Агафоненко, О.Ю. Регионалдык экономикалык системаларды экономиканы уюштуруунун заманбап формасы катары талдоо [Электрондук ресурс] / О.Ю. Агафоненко, Ю.Л. Петрушевский // «Каржы, эсеп, аудит» сериясындагы илимий иштердин жыйнагы. – 2021. – № 1(21). –
3. Алаев, Э.Б. Социалдык-экономикалык география. Түшүнүктөр жана терминдер сөздүгү / Э.Б. Алаев. – М: Мысль. – 1983. – 350 б.

4. Аюпов, А.Н. Регионалдык экономика / А.Н. Аюпов. – Бишкек: КРСУ. – 2015. – 374 б.
5. Барбаков, О.М. Регион башкаруу объектиси катары / О.М. Бабаков // Социологиялык изилдөөлөр. – 2002. – № 7. – 96-100-бб.
6. Барзилов, С.И. Регион саясий мейкиндик катары / С.И. Барзилов, А.Г. Чернышов // Свободная мысль. – 1997. – № 2. – 3-13-бб.
7. Бородин, А.И. Регионалдык экономикалык системалар жана алардын туруктуулугу [Электрондук ресурс] / А.И. Бородин, Н.Н. Киселева // Удмурт университетинин жарчысы. «Экономика жана укук» сериясы. – 2011. – №4. –
8. Василенко, Д.В. Регионалдык экономикалык системанын иштешин диагностикалоонун айрым ыкмалары [Электрондук ресурс] / Д.В. Василенко // Экономикалык изилдөөлөр институтунун жарчысы. – 2016. – №1 (1).
9. Воронков, С.Г. Дүйнөлүк экономиканын жаңы тибинин калыптануу шарттарындагы Россиянын региондору [Электрондук ресурс] / С.Г. Воронков // Кредо. – № 2.
10. Восканов, М.Э. «Регионалдык социалдык-экономикалык система» түшүнүгүнүн маңызын жана генезисин талдоо [Электрондук ресурс] / М.Э. Восканов // Самара мамлекеттик экономикалык университетинин жарчысы. Регионалдык жана муниципалдык экономика. – 2014. – № 12 (122).
11. Горкин, А.П. Социалдык-экономикалык география: түшүнүктөр жана терминдер. Сөздүк-маалымдама / А.П. Горкин. – Смоленск: Ойкумена. – 2013. – 328 б.
12. Гранберг, А.Г. Регионалдык экономиканын негиздери: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / А.Г. Гранберг // Мамлекеттик университет. – Экономика жогорку мектеби. – 5-бас. – М: ГУ ВШЭ басма үйү, 2006. – 495 б.
13. Гутман, Г.В. Регионалдык экономиканы башкаруу / Г.В. Гутман, А.А. Мироедов, С.В. Федин. – М.: Финансы и статистика. – 2002. – 176 б.
14. Добрынин, А.И. Кайра өндүрүүнүн регионалдык пропорциялары / А.И. Добрынин // Л.: Ленингр. Ун-тинин басмасы. – 1977. – 127 б.
15. Дорогов, Н.И. Менчик формаларынын көп түрдүүлүгү шартында региондун чарбасын мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү: экон. илим. докторулук дис. [Электрондук ресурс] / Дорогов Николай Иванович. – Иваново: ИвГУ, 1999
16. Иванова, Т.Л. Социалдык-экономикалык системалардын туруктуу өнүгүүсүнө карата теориялык-методологиялык мамилелер / Т.Л. Иванова // Экономикалык изилдөөлөр институтунун жарчысы. – 2020. – № 1 (17). – 21-31-бб.
17. Игуменцева, А.В. Ишкананын стратегиялык туруктуулугу / А.В. Игуменцева, Т.Л. Иванова // Ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу контекстиндеги ишкананын стратегиясы: илимий макалалар жыйнагы. М. Туган-Барановский атындагы Донецк улуттук экономика жана соода университети. – 2020. – 209-212-бб.
18. Кожурин, Ф.Д. Башкаруу процесси (региондун мисалында системалык иштеп чыгуу) [Электрондук ресурс] / Ф.Д. Кожурин // – М.: Мысль, 1988. – 237 б.
19. Корчагин, Ю.А. Регионалдык экономика жана каржы: окуу куралы / Ю.А. Корчагин. – Воронеж: ЦИРЭ. – 2010. – 260 б.
20. Кочеткова, Т.С. Процесстик мамиленин эволюциясы жана анын методологиясынын регионалдык экономикалык системаны башкаруу деңгээлинде өнүгүшү [Электрондук ресурс] / Т.С. Кочеткова // Заманбап илимий технологиялар. Регионалдык тиркеме. – 2022. – № 2 (70).
21. Макушева, Ю.А. Регионалдык-экономикалык системанын иштешинин көйгөйлөрү жөнүндө [Электрондук ресурс] / Ю.А. Макушева, Г.П. Полякова // ННГУ жарчысы. – 2011. – №5-2
22. Минакир, П.А. Экономикалык талдоо жана мейкиндиктеги өлчөөлөр / П.А. Минакир // Мейкиндик экономикасы. – 2014. – №1. – 12-39-бб.
23. Молчанова, Н.П. Региондун социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жөнгө салуу практикасына карата илимий мамилелердин трансформациясы [Электрондук ресурс] // Экономика.

Салыктар. Укук. – 2018.

24. Некрасов, Н.Н. Регионалдык экономика. Теория, көйгөйлөр, методдор. – 2-бас. / Н.Н. Некрасов. – М: Экономика, 1978. – 343 б.

25. Оборин, М.С. Регионалдык экономикалык системаларды башкарууну трансформациялоонун фактору катары санариптештирүү [Электрондук ресурс] / М.С. Оборин // Экономика. Салыктар. Укук. – 2020.

26. Пшмахова, М.И. Кризистик динамика шартында регионалдык экономикалык системалардын иштешинин өзгөчөлүктөрү [Электрондук ресурс] / М.И. Пшмахова, В.Э. Гарьковенко, Л. Н. Шапкина, Н. Г. Кобозева // Туруктуу өнүгүүнүн экономикасы. – 2022. – № 2 (50).

27. Райзберг, Б. А. Заманбап экономикалык сөздүк [Электрондук ресурс] / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 2019. – 512 б.

28. Строева, О.А. Регионалдык экономикалык системалардын түшүнүктөр аппаратын изилдөө [Электрондук ресурс] / О.А. Строева // Экономика. Информатика. – 2010. – №13-1 (84).

29. Тюхтин, В.С. Чагылдыруу, системалар, кибернетика. Кибернетика жана системалык мамиленин негизинде чагылдыруу теориясы / В.С. Тюхтин. – М., 1972. – 255 б.

30. Черкашин, Г.В. Социалдык саясаттын регионалдык көйгөйлөрү / Г.В. Черкашин. – Свердловск: Урал университетинин басмасы, 1991. – 156 б.

31. Жороева, А. М. О методах управления аграрным сектором экономики региона Кыргызстан / А. М. Жороева // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. – Т. 1, № 3.

32. Жороева, А. М. Экономический анализ современного инновационного состояния предприятий Кыргызской Республики / А. М. Жороева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60).

РАЗДЕЛ. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 351.778. 511

Н.И. Арзиев, Абдыкалык кызы Нурзида

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА КУРУЛУШ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН МЫЙЗАМДЫК ЖӨНГӨ САЛУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация. Макалада Кыргыз Республикасындагы долевое (жалпы) жана уруксатсыз курулушту мыйзамдык жөнгө салуунун көйгөйлөрү талданат. Өзгөчө көңүл долевое курулуштун катышуучуларынын укуктарын коргоого бурулат, анын ичинде застройщиктердин жоопкерчилигинин укуктук аныктыгынын жоктугу, мамлекеттик контролдун жетишсиздиги жана долевое катышуу боюнча келишимдердин бирдиктүү стандарттарынын жоктугу. Ошондой эле уруксатсыз курулуштун мыйзамдык режими жана аны көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик механизмдер каралат. Авторлор мыйзамдарды өркүндөтүүнүн, инвесторлордун тобокелдиктерин камсыздоонун эффективдүү механизмдерин киргизүүнүн жана застройщиктердин жоопкерчилигин күчөтүүнүн зарылдыгын белгилешет. Бул чаралар курулуш тармагында ачыктыкты жогорулатууга, жарандардын жана инвесторлордун ишенимин бекемдөөгө жана Кыргыз Республикасында туруктуу жана коопсуз жөнгө салуу системасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Түйүн сөздөр: долевое курулуш, уруксатсыз курулуш, долевое катышуу боюнча келишим, мамлекеттик көзөмөл, застройщик, инвесторлордун укуктары, мыйзам, жоопкерчилик, жөнгө салуу, коопсуздук.

Н.И. Арзиев, Абдыкалык кызы Нурзида

ЖАГУ им. Б.Осмонова

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ СТРОИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация. В статье анализируются проблемы правового регулирования долевого и самовольного строительства в Кыргызской Республике. Особое внимание уделяется защите прав участников долевого строительства, включая правовую неопределённость ответственности застройщиков, недостаточный контроль со стороны государства и отсутствие единых стандартов договоров долевого участия. Рассматривается также правовой режим самовольного строительства и механизмы государственного надзора за его пресечением. Авторы подчеркивают необходимость совершенствования законодательства, внедрения эффективных механизмов страхования рисков инвесторов и усиления ответственности застройщиков. Реализация этих мер позволит повысить прозрачность строительной отрасли, укрепить доверие граждан и инвесторов, а также создать устойчивую и безопасную систему регулирования строительства в Кыргызской Республике.

Ключевые слова: долевое строительство, самовольное строительство, договор долевого участия, государственный надзор, застройщик, права инвесторов, законодательство, ответственность, регулирование, безопасность.

THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF CONSTRUCTION REGULATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation. *The article examines issues of legal regulation of equity (shared) and unauthorized construction in the Kyrgyz Republic. Special attention is paid to the protection of participants' rights in equity construction, including legal uncertainty regarding developers' liability, insufficient state control, and the absence of unified standards for shared participation agreements. The legal regime for unauthorized construction and mechanisms of state supervision are also considered. The authors emphasize the need to improve legislation, introduce effective investor risk insurance mechanisms, and strengthen developers' responsibility. These measures will increase transparency in the construction sector, enhance public and investor confidence, and create a stable and safe regulatory system in the Kyrgyz Republic.*

Keywords: *equity construction, unauthorized construction, shared participation agreement, state supervision, developer, investor rights, legislation, liability, regulation, safety.*

Введение

Строительная деятельность является одной из ключевых отраслей экономики Кыргызской Республики, обеспечивающей развитие инфраструктуры, жилищного фонда и социальной сферы. Развитие строительного комплекса оказывает существенное влияние на уровень жизни населения, инвестиционную привлекательность государства и устойчивость экономического роста.

Эффективное правовое регулирование строительной деятельности выступает важным фактором устойчивого развития, поскольку обеспечивает соблюдение требований безопасности, качества строительства и рационального использования земельных ресурсов. В современных условиях государство играет ведущую роль в формировании нормативно-правовой базы, регулирующей градостроительные процессы, инвестиционную деятельность и строительные стандарты.

Актуальность темы обусловлена необходимостью совершенствования законодательства в условиях динамичного развития строительного сектора, роста объемов строительства и повышения требований к безопасности объектов. Как отмечают А. А. Кочербаева и З. А. Калпаева, строительная отрасль Кыргызской Республики характеризуется увеличением инвестиционной активности и расширением масштабов строительства, что требует совершенствования механизмов правового регулирования, включая лицензирование, контроль за соблюдением строительных норм и проведение экспертизы проектной документации [10].

Регулирование долевого строительства в Кыргызской Республике остаётся проблемным. Фудашкин В. А., Гаврилова А. И. и Колесниченко С. Г. отмечают правовую неопределённость ответственности застройщиков, недостаточную защиту прав граждан и слабый контроль со стороны государства [16]. Для устранения этих проблем необходимы единые стандарты договоров, усиление надзора и механизмы страхования рисков инвесторов

Вопросы правового регулирования земельных отношений, являющихся основой строительной деятельности, получили отражение в трудах А. Мирзаевой и З. Аскарлова. Авторы подчеркивают, что эффективное развитие земельно-правовой системы возможно только при совершенствовании законодательства, оптимизации форм использования земельных ресурсов и обеспечении равных условий для всех субъектов землепользования [13]. Земельное законодательство определяет порядок предоставления участков под строительство, условия их использования и защиту прав участников правоотношений, что напрямую влияет на эффективность регулирования строительной сферы.

Самовольное строительство в Кыргызской Республике требует строгого правового регулирования. Фудашкин В. А., Эратов И. Т. и Аттокурова Ж. М. отмечают, что существующий контроль недостаточно

эффективен, что создаёт риски нарушения градостроительных норм и безопасности объектов. Авторы предлагают усилить государственный надзор, совершенствовать правовые механизмы пресечения и легализации самовольных построек [16].

Кроме того, исследования в области строительной отрасли Кыргызской Республики подчеркивают необходимость учета специфических природных условий страны, прежде всего высокой сейсмической активности. По данным К.Е. Абдрахматов, территория республики характеризуется повышенными сейсмическими рисками, что требует особого внимания к проектированию и строительству зданий [7]. Учет геологических, климатических и инженерных факторов при разработке строительных норм способствует повышению надежности объектов капитального строительства и снижению вероятности чрезвычайных ситуаций.

Отдельные аспекты правового регулирования градостроительной деятельности рассматриваются в научных работах, посвященных развитию городской среды. Так, А. К. Омурканова и Т. С. Кенешов отмечают, что эффективное развитие городов требует комплексного подхода, включающего не только техническое планирование, но и совершенствование нормативной базы градостроительства, регулирование транспортной инфраструктуры и инженерных систем [15].

Вопросы теоретических основ строительной деятельности и ее правового регулирования в Кыргызской Республике тесно связаны с развитием строительной науки и учетом специфических условий страны. Существенный вклад в развитие теоретических и прикладных аспектов строительной отрасли внесли кыргызские ученые.

Значительный вклад в развитие научных основ строительной деятельности внесли Э. Сардарбекова и С. Жекишева, чьи исследования направлены на изучение строительных материалов, а также вопросов устойчивого и экологически безопасного строительства [8]. Их научные разработки способствуют совершенствованию технических регламентов и строительных норм.

Особое значение для Кыргызской Республики имеют исследования Б. С. Ордобаева, посвященные вопросам сейсмостойкого строительства. Учитывая высокую сейсмическую активность региона, данные исследования имеют важное значение для формирования правовых требований к проектированию и строительству зданий и сооружений, направленных на обеспечение безопасности населения.

Вопросы архитектуры и градостроительства нашли отражение в работах Р. М. Муксинова и Б. М. Жолдошова. В их исследованиях рассматриваются проблемы развития городской среды, проектирования и строительства, что подчеркивает необходимость совершенствования правового регулирования градостроительной деятельности [13].

Валимамедов А. Ф. рассматривает правовое регулирование договора долевого участия в строительстве в Кыргызской Республике. Автор подчеркивает необходимость четкого закрепления прав и обязанностей сторон, унификации договорных форм и усиления ответственности застройщиков, что позволит повысить защиту участников долевого строительства и снизить риски нарушения их прав [7].

Научные труды отечественных исследователей формируют теоретическую основу для развития правового регулирования строительной деятельности в Кыргызской Республике, однако несмотря на наличие нормативно-правовой базы, сохраняется необходимость её дальнейшего совершенствования, что подчеркивает актуальность темы исследования.

Теоретические основы регулирования строительной деятельности. Строительная деятельность включает создание, реконструкцию, ремонт и эксплуатацию объектов капитального строительства, охватывая имущественные, земельные, административные и экологические отношения. Правовое регулирование строительства осуществляется нормами градостроительного права, объединяющего положения гражданского, административного, земельного и экологического законодательства, что подчеркивает межотраслевой характер регулирования.

Принципы регулирования строительной деятельности в Кыргызской Республике включают: законность, безопасность и надежность объектов, соблюдение градостроительных норм, защиту прав граждан и государственный контроль. Они закреплены в нормативно-правовых актах, в

частности в Законе «Об основах градостроительного законодательства», который определяет цели развития территорий, рациональное использование ресурсов и создание благоприятной среды жизнедеятельности.

Регулирование строительной деятельности реализуется через:

- нормативное регулирование — законы и подзаконные акты, включая технические регламенты;
- институциональное обеспечение — органы управления и контроля;
- контрольные механизмы — проверка соблюдения норм, экспертиза проектной документации.

Особое внимание уделяется безопасности строительных материалов и конструкций, что обеспечивает приоритет качества и надежности объектов.

Научные подходы кыргызских исследователей. В научной литературе Кыргызстана строительство рассматривается в тесной связи с земельными и имущественными отношениями. Так, А. Мирзаева и З. Аскарлов отмечают, что эффективное развитие строительной сферы невозможно без совершенствования законодательства о земельных участках [12].

Исследования А. С. Мавлянова, Э. К. Сардарбековой и С. Жекишевой направлены на разработку и совершенствование технологий строительных материалов, включая переработку сырья, керамические изделия и экологически безопасные строительные технологии [10]. Б. С. Ордобаев уделяет внимание сейсмостойкому строительству, что важно для безопасности объектов в условиях высокой сейсмической активности.

Зарубежные подходы. Международная практика показывает, что эффективное регулирование строительства требует:

- прозрачных процедур лицензирования;
- усиленного государственного контроля;
- внедрения цифровых технологий и систем поддержки принятия решений;
- учета экологических и устойчивых принципов строительства.

Теоретические основы регулирования строительной деятельности формируют систему правовых норм, институтов и принципов, направленных на безопасное, эффективное и устойчивое развитие отрасли. Анализ научных подходов показывает, что ключевыми направлениями совершенствования регулирования являются: развитие нормативной базы, усиление государственного контроля, цифровизация процессов и учет экологических факторов.

Нормативно-правовая база Кыргызской Республики в сфере строительства. Правовое регулирование строительной деятельности в Кыргызской Республике основано на комплексной системе нормативных правовых актов, охватывающей конституционные, гражданско-правовые, административные и специальные отраслевые нормы.

Фундаментальным документом является Конституция Кыргызской Республики, закрепляющая принципы правового государства, гарантии права собственности, а также право граждан на благоприятную окружающую среду и безопасные условия жизни. Эти положения определяют общие рамки использования земельных ресурсов и осуществления хозяйственной деятельности, что имеет прямое отношение к строительной отрасли.

Гражданский кодекс Кыргызской Республики регулирует имущественные отношения, возникающие в процессе строительства, включая договоры подряда, ответственность сторон, порядок выполнения и приемки строительных работ.

Специальное регулирование строительной сферы осуществляется на основании Закона Кыргызской Республики «О градостроительстве и архитектуре», который устанавливает:

- правовые основы градостроительной деятельности;
- порядок планирования и застройки территорий;
- требования к проектной документации;
- правила осуществления архитектурной и строительной деятельности.

Данный закон является ключевым отраслевым нормативным актом, обеспечивающим правовую основу проектирования, строительства и эксплуатации объектов.

Не менее важным является Закон Кыргызской Республики «О лицензионно-разрешительной системе в Кыргызской Республике», который регулирует допуск субъектов к строительной деятельности. В соответствии с законом:

- строительные работы подлежат обязательному лицензированию;
- устанавливаются квалификационные требования к субъектам;
- определяется ответственность за осуществление деятельности без лицензии.

Наряду с законодательными актами, большое значение имеют подзаконные нормативные акты, включая технические регламенты, строительные нормы и правила (СНиП), которые определяют обязательные требования к:

- безопасности зданий и сооружений;
- качеству строительных материалов;
- устойчивости объектов с учётом сейсмической активности Кыргызской Республики.

Как отмечают отечественные исследователи (Аблесов С., Мавлянов А., Жекишева С.), именно техническое регулирование является ключевым элементом обеспечения безопасности строительства, поскольку оно напрямую влияет на эксплуатационные характеристики объектов и защиту жизни и здоровья граждан.

Таким образом, нормативно-правовая база Кыргызской Республики формирует комплексный правовой фундамент строительной отрасли, обеспечивая баланс между экономическим развитием, безопасностью и защитой прав участников строительных отношений.

Государственное регулирование и контроль строительной деятельности в Кыргызской Республике направлено на обеспечение законности, безопасности и качества строительства. Оно представляет собой систему мер, реализуемых государственными органами, охватывающую весь жизненный цикл строительного объекта — от проектирования до ввода в эксплуатацию.

Ключевыми направлениями государственного регулирования являются:

1. Выдача лицензий на строительные работы. Согласно Закону Кыргызской Республики «О лицензионно-разрешительной системе в Кыргызской Республике», строительство объектов капитального строительства требует обязательного лицензирования. Лицензия подтверждает квалификацию юридического или физического лица и его способность выполнять работы в соответствии с установленными стандартами и нормами. Как отмечают А. Мирзаева и З. Аскарров, лицензирование обеспечивает правовую ответственность субъектов и предотвращает незаконное строительство [12].

2. Экспертиза проектной документации. Государственная экспертиза проектной документации проводится в соответствии с Законом Кыргызской Республики «О градостроительстве и архитектуре» и направлена на проверку соответствия проектов строительным нормам, техническим регламентам, санитарным и экологическим требованиям. По мнению исследователей, экспертиза документации является важным механизмом снижения рисков и предотвращения аварийных ситуаций.

3. Контроль за соблюдением строительных норм. Контроль включает проверку качества строительных материалов, соответствие работ СНиП и техрегламентам, а также соблюдение норм безопасности. В Кыргызской Республике контроль осуществляется через уполномоченные государственные органы, включая архитектурно-строительный надзор и государственные инспекции. Исследование подчеркивают, что системный контроль позволяет выявлять нарушения на ранней стадии и снижает риски при эксплуатации объектов.

4. Приемка объектов в эксплуатацию. Завершающим этапом контроля является приемка объекта в эксплуатацию, включающая проверку документации и соответствия построенного объекта проектным требованиям и строительным нормам. Только после официальной приемки объект может использоваться по назначению. Правильная приемка снижает вероятность правовых споров и способствует безопасной эксплуатации зданий и сооружений.

Проблемы правового регулирования строительной деятельности в Кыргызской Республике. Несмотря на наличие нормативно-правовой базы, в строительной сфере Кыргызской Республики сохраняются значительные проблемы, препятствующие эффективному функционированию отрасли и

повышению качества строительных объектов.

1. Несовершенство законодательства. Действующее законодательство носит фрагментарный характер: нормы разрознены между Гражданским кодексом, законом «О градостроительстве и архитектуре» и техническими регламентами. Это создает правовую неопределенность при реализации проектов, особенно в части взаимодействия государственных органов и частных инвесторов, а также регулирования земельных отношений.

2. Коррупционные риски. Высокий уровень административных барьеров при лицензировании, согласовании проектов и выдаче разрешений создает возможности для злоупотреблений, что снижает прозрачность инвестиционной среды и доверие граждан. Внедрение цифровых систем лицензирования и контроля позволяет минимизировать коррупционные риски и повысить эффективность надзора.

3. Недостаточный контроль качества строительства. Государственный контроль не всегда позволяет своевременно выявлять нарушения строительных норм, особенно в сейсмоопасных регионах. Недостаток мониторинга и слабая координация инспекций способствуют строительству объектов с нарушениями безопасности.

4. Несоответствие международным стандартам. Некоторые национальные нормы СНиП устарели и не полностью соответствуют современным международным требованиям по сейсмостойчивости, энергоэффективности и экологической безопасности. Гармонизация позволит привлекать инвестиции и повышать качество строительства.

Перспективы совершенствования законодательства:

1. Гармонизация с международными стандартами.

Использование стандартов ISO, Eurocode и других нормативов обеспечивает безопасность, энергоэффективность и повышение доверия инвесторов (Abdul Razak Hamdan, Rosmayati Mohamad). В Кыргызстане это может быть реализовано через обновление СНиП и адаптацию законов «О градостроительстве и архитектуре» и «О лицензионно-разрешительной системе в Кыргызской Республике».

2. Усиление контроля и ответственности. Для повышения эффективности контроля необходимо: расширить полномочия органов надзора, усилить ответственность за нарушения строительных норм и внедрить регулярные инспекционные проверки с публичным мониторингом.

3. Внедрение цифровых технологий. Электронные платформы ускоряют лицензирование, позволяют вести мониторинг строительства в реальном времени и повышают прозрачность процедур, снижая коррупционные риски. Аналогичные подходы успешно применяются в международной практике («Digital Building Permits») и могут быть интегрированы в Кыргызстане.

4. Совершенствование системы лицензирования. Необходимо упростить и сделать прозрачной систему лицензирования, включая критерии квалификации строительных компаний, переход к электронному процессу выдачи лицензий, регулярную проверку квалификации и создание единой базы лицензированных подрядчиков. Это способствует снижению коррупции, повышению доверия инвесторов и внедрению инновационных технологий.

Заключение

Правовое регулирование строительной деятельности в Кыргызской Республике представляет собой комплекс мер, направленных на обеспечение безопасности, качества и устойчивого развития отрасли. Теоретико-правовые основы строительства формируют систему принципов, норм и институтов, включающую межотраслевые элементы гражданского, административного, земельного и экологического права. Эффективное регулирование обеспечивает соблюдение градостроительных норм, защиту прав участников строительных отношений и рациональное использование земельных ресурсов.

Анализ отечественных исследований показывает, что ученые, включая А. Мирзаеву, З. АскарOVA, С. Аблесова, А. Мавлянова, С. Жекишеву, Э. Сардарбекову и Б. С. Ордобаева, внесли значительный вклад в развитие теоретических и практических основ строительной отрасли. Их работы охватывают вопросы современных строительных технологий, сейсмостойкого строительства, качества

строительных материалов, а также устойчивого и экологически безопасного градостроительства.

Несмотря на наличие нормативно-правовой базы, в строительной сфере сохраняются следующие проблемы:

- фрагментарность законодательства, затрудняющая взаимодействие государственных органов и частных инвесторов;
- высокий риск коррупции при лицензировании, согласовании проектов и выдаче разрешений;
- недостаточный контроль за соблюдением строительных норм, особенно в сейсмоопасных регионах;
- частичное несоответствие национальных норм современным международным стандартам, включая требования по сейсмостойчивости, энергоэффективности и экологической безопасности.

Перспективные направления совершенствования правового регулирования строительной деятельности включают:

1. Гармонизация национальных норм с международными стандартами (ISO, Eurocode) для повышения безопасности, энергоэффективности и доверия инвесторов.
2. Усиление контроля и ответственности: расширение полномочий органов надзора, регулярные инспекционные проверки и повышение юридической ответственности за нарушения строительных норм.
3. Внедрение цифровых технологий для лицензирования, мониторинга строительства и повышения прозрачности процедур, что снижает коррупционные риски и повышает эффективность надзора.
4. Совершенствование системы лицензирования: упрощение и прозрачность процедур, переход на электронные платформы, регулярная проверка квалификации строительных компаний и создание единой базы лицензированных подрядчиков.

Реализация указанных мер позволит повысить эффективность государственного контроля, улучшить качество и безопасность строительства, стимулировать привлечение инвестиций и внедрение современных технологий, а также обеспечить устойчивое развитие строительной отрасли Кыргызской Республики в соответствии с современными международными стандартами.

Список литературы

1. Конституция Кыргызской Республики 2021 г.
2. Закон Кыргызской Республики О градостроительстве и архитектуре Кыргызской Республики от 11 января 1994 года № 1372-ХІІ (редакции 6 января 2021 года №3) г.Бишкек
3. Закон Кыргызской Республики «Об основах градостроительного законодательства» № 95 от 13 июля 2011 г. (ред. на 2025 г.).
4. Закон Кыргызской Республики О лицензионно-разрешительной системе в Кыргызской Республике от 19 октября 2013 года № 195/
5. Закон Кыргызской Республики «О индивидуальном жилищном строительстве» от 21 декабря 1991 г. № 689 ХІІ (акт о регулировании индивидуального жилищного строительства).
6. Абдрахматов К. Е. Сейсмическая безопасность городов Кыргызской Республики // Вестник Института сейсмологии НАН КР. — 2016.
7. Валимамедов А. Ф. To the Issue of Legal Regulation of the Equity Construction Agreement // Herald of KRSU. 2025. Т. 25, № 3, с. 63–68 — о договоре долевого строительства в праве КР.
8. Сардарбекова Э. К., Жекишева С. Ж. Журнал: Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета Год: 2022
9. Кочербаева А. А. Калпаева З. А. Особенности стратегического анализа строительной отрасли Кыргызстана Издание (журнал) «Стратегирование: теория и практика» 2022 год Страницы: 186–198
10. Мавлянов А.С. – научные работы по строительным материалам; Сардарбекова Э.К. – исследования строительных материалов и технологий; Жекишева С.Ж. – исследования строительных материалов и керамики.

11. Mahmudova R. Shared Construction Participation: Issues of Legislative Regulation — анализ проблем общестроительных соглашений и законодательства КР (онлайн публикация).
12. Мирзаева А., Аскарров З. Формирование и развитие законодательства Кыргызской Республики о сделках с земельными участками // Вестник Ошского государственного университета. Право. 2023 — о земельно правовых аспектах, связанных с строительной деятельностью.
13. Муксинов Р. М., Жолдошов Б. М. «Архитектура современного городского жилища и жилой среды в Кыргызстане» Журнал: Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета Год: 2008
14. Омурканова А. К., Кенешов Т. С. «Роль градостроительного мониторинга в пространственно-территориальном развитии городов Кыргызстана» Журнал: Вестник КГУСТА им. Н. Исанова Год: 2022
15. Фудашкин В. А., Гаврилова А. И., Колесниченко С. Г. Trends in the Improvement of Legal Regulation of Shared Construction Agreements in the Kyrgyz Republic // Vestnik KRSU. 2025. Т. 25, № 11, с. 127–130 — о проблемах правового регулирования долевого (общего) строительства.
16. Фудашкин В. А., Эратов И. Т., Аттокурова Ж. М. Legal Regime for Unauthorized Construction // Herald of KRSU. 2024. Т. 24, № 7, с. 144–147 — о правовом режиме самовольного строительства и надзоре.
17. Нарматов Н К. Особенности доказывания в уголовном судопроизводстве / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 98-102.
18. Токоева, Г. С. Билим берүү философиялык маселе катары / Г. С. Токоева, Н. К. Нарматов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 1(50). – Р. 90-96. – EDN TOMDED.

Н.И. Арзиев, Г.Ч. Мамалиева

ЖАГУ им. Б.Осмонова

**ТЕОРЕТИКО ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕСТНОГО
САМОУПРАВЛЕНИЯ И СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

***Аннотация.** В статье исследуются теоретико правовые основы взаимодействия органов местного самоуправления и судебной системы в Кыргызской Республике. Анализируется нормативно правовая база, в том числе Конституция КР, законы «О местном самоуправлении» и «О судебной системе», а также Гражданский кодекс и Кодекс административного судопроизводства. Особое внимание уделяется механизмам судебного контроля за действиями местных органов власти, правам граждан на обжалование административных актов и проблемам взаимодействия административной и судебной ветвей власти. Предлагаются пути совершенствования правового регулирования на основе международных стандартов и национальных реалий.*

***Ключевые слова:** местное самоуправление, судебная система, правовое регулирование, административное право, судебный надзор.*

Н. И. Арзиев, Г. Ч. Мамалиева

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

**ТЕОРЕТИКАЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ЖАНА СОТ СИСТЕМАСЫНЫН ӨЗ АРА
АРАКЕТТЕШҮҮСҮ**

***Аннотация.** Макалада Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен сот системасынын өз ара аракеттешүүсүнүн теоретикалык-укуктук негиздери изилденет. Нормативдик укуктук база, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы, «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» жана «Сот системасы жөнүндө» мыйзамдар, ошондой эле Жарандык кодекс жана Административдик сот өндүрүшүнүн кодекси талданат. Өзгөчө көңүл жергиликтүү бийлик органдарынын аракеттерин соттук көзөмөлдөө механизмдерине, административдик актыларды даттануу укугуна жана административдик жана сот бийлик тармактарынын өз ара аракеттешүүсүндөгү көйгөйлөргө бурулат. Эл аралык стандарттар жана улуттук реалдуулуктар негизинде укуктук жөнгө салууну өркүндөтүү жолдору сунушталат.*

***Түшүнөмө сөздөр:** жергиликтүү өз алдынча башкаруу, сот системасы, укуктук жөнгө салуу, административдик укук, соттук көзөмөл*

N.I. Arziev, G.Ch. Mamaliev

B. Osmonov Zhalal-Abad State University

**THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF INTERACTION BETWEEN LOCAL SELF-
GOVERNMENT AND THE JUDICIAL SYSTEM IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Annotation. *The article examines the theoretical and legal foundations of interaction between local self-government bodies and the judicial system in the Kyrgyz Republic. The analysis covers the normative legal framework, including the Constitution of the Kyrgyz Republic, the Laws “On Local Self-Government” and “On the Judicial System,” as well as the Civil Code and the Code of Administrative Procedure. Special attention is given to mechanisms of judicial control over local authorities, citizens’ rights to appeal administrative acts, and issues in the interaction between administrative and judicial branches of power. Ways to improve legal regulation are proposed based on international standards and national realities.*

Keywords: *local self-government, judicial system, legal regulation, administrative law, judicial oversight.*

Введение

Местное самоуправление является важнейшим институтом демократического государства, обеспечивающим реализацию принципа народовластия на локальном уровне. В Кыргызской Республике оно закреплено на конституционном уровне и рассматривается как самостоятельная форма публичной власти, направленная на решение вопросов местного значения.

Согласно Закону Кыргызской Республики «О местном самоуправлении» (ст. 1) [2], местное самоуправление представляет собой самостоятельную деятельность местного сообщества по решению вопросов местного значения, осуществляемую под свою ответственность и в интересах населения. Эта деятельность основывается на принципах законности, разграничения полномочий и ответственности перед населением. В этой связи особое значение приобретает взаимодействие с судебной системой, которая обеспечивает контроль за соблюдением законности, защиту прав граждан и рассмотрение споров, возникающих в сфере муниципальных правоотношений.

Научная база исследования

Как отмечают Б.К. Айтахунов, М.С. Исмаилбеков и Б.Д. Рысмендеев [6], местное самоуправление является самостоятельным институтом публичной власти, действующим в пределах закона, однако его самостоятельность реализуется под контролем государства, в первую очередь через судебную систему. Ж.Б. Кыдыралиев [10] подчеркивает, что расширение функций органов МСУ увеличивает число правовых споров, что делает судебное взаимодействие особенно актуальным.

А.С. Кадыркулова и Н.И. Арзиев [7] отмечают, что за последние лет правовое регулирование МСУ усилилось, однако неопределённость функций и недостаточная подготовка должностных лиц создают условия для возникновения споров, требующих эффективного судебного контроля.

О.Е. Кутафин и С.А. Авакьян [9] подчеркивают, что судебная защита является ключевым механизмом обеспечения законности в деятельности органов публичной власти. В Кыргызстане Шадыханова Д.С. анализирует юридическую ответственность органов и должностных лиц МСУ как важный элемент контроля за соблюдением законности [12]. Пазылов Н.А. и Максытова Г.С. рассматривают правовые основы местного самоуправления и подчеркивают необходимость соблюдения норм и правового контроля [11].

Развитие местного самоуправления в Кыргызской Республике сопровождалось процессами децентрализации и реформирования государственного устройства. Закон КР «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» № 123 (2021 г.) закрепляет принципы разграничения полномочий, законности и ответственности перед населением, а также предусматривает судебную защиту законных интересов органов МСУ (ст. 18, 69) [2].

Развитие правового регулирования местного самоуправления закономерно ведёт к увеличению значения судебного контроля как механизма обеспечения законности, защиты прав граждан и разрешения споров в муниципальной сфере. Теоретико-правовые основы взаимодействия формируются на базе:

- конституционных норм Кыргызской Республики;
- национального законодательства о местном самоуправлении;
- научных концепций отечественных и зарубежных ученых;
- международных стандартов в области местной демократии.

Изучение этих основ позволяет глубже понять механизмы обеспечения законности на муниципальном уровне и определить пути совершенствования взаимодействия муниципальных органов и судебной власти в Кыргызской Республике.

Теоретические основы взаимодействия местного самоуправления и судебной системы

Правовое взаимодействие местного самоуправления (МСУ) и судебной системы строится на принципах разделения властей, законности, независимости судов и защиты прав граждан, закреплённых в Конституции Кыргызской Республики (ст. 1, 6, 10, 111) и национальном законодательстве. Закон КР «О местном самоуправлении» (ст. 1) определяет МСУ как самостоятельную деятельность местного сообщества по решению вопросов местного значения, а Закон КР «О судебной системе» (ст. 2) закрепляет независимость судов и их контроль за законностью действий органов МСУ.

Самостоятельность МСУ реализуется в рамках закона и под контролем государства, где судебная система выступает ключевым механизмом обеспечения законности и разрешения конфликтов. Расширение функций органов МСУ увеличивает число правовых споров, что делает взаимодействие с судами особенно актуальным.

С точки зрения административного права, органы МСУ действуют в рамках предоставленных полномочий, выполняя функции в интересах населения. Судебная защита является важным инструментом обеспечения законности и разрешения споров в деятельности органов публичной власти. Закон КР № 123 (2021 г.) закрепляет принципы разграничения полномочий, законности и ответственности перед населением, а также судебную защиту интересов МСУ (ст. 18, 69).

Чёткое разграничение функций между государственными и муниципальными органами обеспечивает законность и эффективность управления на местном уровне. Нормативная база и судебный контроль способствуют урегулированию конфликтов и повышению правовой предсказуемости решений органов МСУ. В то же время недостаточная подготовка сотрудников и неясность функций могут порождать споры, требующие судебного вмешательства.

Юридическая ответственность органов и должностных лиц МСУ является важным элементом контроля за соблюдением законности, а соблюдение юридических норм способствует стабильному функционированию муниципальных органов.

Таким образом, взаимодействие МСУ и судебной системы обеспечивает:

- законность решений органов МСУ;
- защиту прав и интересов граждан и юридических лиц;
- разрешение конфликтов и правовых споров;
- формирование правовой предсказуемости деятельности органов МСУ.

Теоретико-правовые основы взаимодействия формируются на базе:

- конституционных норм Кыргызской Республики;
- национального законодательства о МСУ;
- международных стандартов в области местной демократии.

Изучение этих основ позволяет определить пути совершенствования взаимодействия органов МСУ и судебной власти в Кыргызской Республике.

Правовые основы взаимодействия местного самоуправления и судебной системы в Кыргызской Республике

Правовое взаимодействие местного самоуправления (МСУ) и судебной системы формируется на основе Конституции, законодательства о МСУ и судах, а также международных и национальных правовых норм.

Конституция Кыргызской Республики закрепляет самостоятельность органов МСУ и независимость судебной власти, гарантируя право граждан на защиту через суд (ст. 17). Эти положения создают основу для законности, разделения властей и правовой ответственности.

Закон КР «О местном самоуправлении» регулирует компетенцию, функции и ответственность органов МСУ (ст. 1, 18, 69) и формирует основу для их взаимодействия с судебной системой. Полномочия МСУ реализуются в рамках закона и под контролем государства, включая судебный

надзор. Укрепление нормативной базы и уточнение полномочий повышает правовую предсказуемость и способствует эффективному разрешению споров между органами МСУ, гражданами и государством.

Судебная система обеспечивает законность действий МСУ, контроль за соблюдением прав и разрешение конфликтов. Её функции закреплены в Законе КР «О судебной системе», Гражданском кодексе и Кодексе административного судопроизводства. Наличие четких судебных процедур укрепляет институт МСУ и взаимодействие с государственными органами, обеспечивая защиту прав граждан и юридическую предсказуемость решений.

Таким образом, конституционные нормы, законодательство о МСУ и судах формируют комплексную правовую основу для взаимодействия муниципальных органов и судебной системы, обеспечивая законность, защиту прав граждан и предсказуемость решений в муниципальной сфере.

Механизмы взаимодействия и судебный надзор

Контроль законности решений органов МСУ

Судебная система Кыргызской Республики контролирует законность действий местных органов через административное судопроизводство. Граждане, организации и юридические лица могут обжаловать решения муниципальных органов, которые нарушают права или законные интересы. Проверке подлежат, например:

- предоставление или отказ в земельных участках;
- установление тарифов на коммунальные услуги;
- распоряжение бюджетными средствами и муниципальным имуществом.

Судебный надзор обеспечивает законность и предсказуемость решений, балансируя самостоятельность МСУ и права граждан и предотвращая превышение полномочий.

Защита прав граждан и юридическая ответственность

Суд оценивает законность решений МСУ и обеспечивает защиту прав граждан. В случае нарушений суд может:

- отменить решение органа;
- обязать устранить нарушение;
- компенсировать ущерб.

Четкие процедуры обжалования повышают правовую предсказуемость и ответственность МСУ, способствуя стабильному развитию местного самоуправления.

Таким образом, судебный надзор и механизмы защиты прав являются неотъемлемой частью взаимодействия местного самоуправления и судебной системы, обеспечивая законность, защиту прав граждан и предсказуемость решений органов муниципальной власти.

Проблемы правового регулирования взаимодействия

Основной закон о МСУ — Закон КР № 123 (2021) — уточняет полномочия и судебные механизмы, однако отдельные нормы конфликтуют с Законом № 210 и другими актами. Это затрудняет разграничение функций органов МСУ, увеличивает количество правовых споров и перегружает суды, усложняя административное судопроизводство.

Недостаточная правовая подготовка сотрудников МСУ приводит к ошибкам в исполнении бюджета, земельных отношений и оказании услуг, что увеличивает число жалоб и административных исков. Децентрализация и реформы административного устройства требуют от сотрудников высокой квалификации и адаптации к новым правовым требованиям.

Высокая нагрузка судов, сложность дел и недостаток кадров вызывают задержки в рассмотрении административных дел. Это снижает эффективность судебного контроля и доверие граждан к органам МСУ. Реформы судебной системы (Государственная программа развития судебной системы КР на 2023–2026 гг.) направлены на повышение квалификации судей, укрепление независимости и модернизацию процессов, но пока полностью не реализованы.

Таким образом, несовершенство законодательства, слабая подготовка муниципальных служащих и задержки в судах остаются ключевыми проблемами эффективного взаимодействия МСУ с судебной системой.

Перспективы совершенствования взаимодействия МСУ и судебной системы

Совершенствование взаимодействия органов местного самоуправления (МСУ) и судебной системы важно для укрепления правового государства и повышения эффективности муниципального управления.

1. Нормативно-правовые меры

- Гармонизация законодательства — устранение противоречий между Законом КР № 123, Законом № 210 и другими актами для единообразного применения норм и предсказуемости решений.

- Уточнение процедур взаимодействия с судами — совершенствование порядка подачи административных исков, досудебного обжалования, сроков рассмотрения и форм представления доказательств.

- Внедрение электронного документооборота — ускорение обмена документами, повышение прозрачности и доступности информации для граждан.

- Развитие альтернативных способов разрешения споров — медиация, примирительные процедуры и обязательная преюдициальная экспертиза для снижения нагрузки на суды.

2. Повышение правовой грамотности муниципальных сотрудников

- Программы повышения квалификации по административному, муниципальному и конституционному праву с практическими семинарами и разбором судебной практики.

- Создание постоянной системы юридического сопровождения при принятии ключевых муниципальных решений.

- Сотрудничество с юридическими факультетами вузов для проведения тренингов и консалтинговой поддержки.

- Информационные кампании и консультационные центры для граждан о правах и процедурах обжалования решений МСУ.

3. Организационные и институциональные меры

- Создание специализированных административных палат в судах для ускоренного рассмотрения споров с участием МСУ.

- Мониторинг и анализ судебной практики для выявления системных ошибок и корректировки законодательства и регламентов.

- Укрепление независимости судей и повышение их профессиональной подготовки в рамках Государственной программы развития судебной системы КР на 2023–2026 гг.

Предлагаемые меры создадут сбалансированную правовую среду, обеспечат законность действий МСУ, оперативную защиту прав граждан и повышение доверия населения к органам власти, способствуя устойчивому развитию муниципального управления в Кыргызской Республике.

Заключение

Взаимодействие органов местного самоуправления (МСУ) и судебной системы является ключевым элементом правового государства в Кыргызской Республике. Баланс между самостоятельностью муниципальных органов и независимым контролем судов обеспечивает законность, защиту прав граждан и предсказуемость решений МСУ.

Конституционные нормы (ст. 17 Конституции КР) закрепляют разделение властей, самостоятельность МСУ и независимость судов, создавая основу для правового взаимодействия. Законодательство о МСУ (Закон № 123) уточняет полномочия и ответственность муниципальных органов, формируя правовую базу для взаимодействия с судебной системой. Судебная система, действующая на основании Закона «О судебной системе», Гражданского кодекса и Кодекса административного судопроизводства, обеспечивает надзор за законностью действий МСУ, защиту прав граждан и разрешение конфликтов.

Актуальные проблемы включают разрозненность законодательства, недостаточную подготовку муниципальных сотрудников и задержки в рассмотрении дел. Перспективными мерами являются гармонизация нормативных актов, уточнение процедур взаимодействия с судами, внедрение электронного документооборота и повышение квалификации муниципальных служащих.

Комплексное развитие правового взаимодействия МСУ и судебной системы создаёт условия для:

- обеспечения законности и защиты конституционных прав граждан;
- снижения числа конфликтов и правовых споров;
- повышения качества государственного управления через эффективный судебный контроль;
- укрепления института местного самоуправления и доверия граждан к органам власти.

Эти меры формируют устойчивую правовую основу для дальнейшего развития местной демократии и повышения эффективности муниципального управления в Кыргызской Республике.

Список использованных источников:

Нормативные акты

1. Конституция Кыргызской Республики. Бишкек, 2021.
2. Закон КР «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» от 20 октября 2021 г. № 123.
3. Закон КР «О судебной системе». Бишкек, 2017.
4. Гражданский кодекс КР. Бишкек, 1997.
5. Кодекс административного судопроизводства КР. Бишкек, 2015.

Научные авторы и статьи

6. Айтахунов Б.К., Исмаилбеков М.С., Рысмендеев Б.Д. Конституционная модель местного самоуправления в КР // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018. № 3 С. 161-165 URL: https://applied-research.ru/ru/article/view?id=12169&utm_source=chatgpt.com
7. Кадыркулова А.С., Арзиев Н.И. Анализ нормативно правовых изменений в сфере местного самоуправления и децентрализации в КР. URL: <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/26%20%20A.S.Kadyrkulova%2C%20N.I.Arziev.pdf>
8. Кыдыралиев Ж.Б. Становление и развитие местного самоуправления в КР // Бюллетень науки, 2023. https://sciup.org/stanovlenie-i-razvitie-konstitucionno-pravovogo-statusa-mestnogo-samoupravlenija-14128379?utm_source=chatgpt.com
9. Кубатов И.К., Кыдыралиев Ж.Б. Полномочия органов МСУ в КР // Международный журнал гуманитарных наук, 2024.
10. Кутафин О.Е., Авакьян С.А. Судебная защита в деятельности органов публичной власти // Юридический вестник. – 2019.
11. Пазылов Н.А. Максытова Г.С. О некоторых вопросах местного самоуправления в кыргызской республике на современном этапе ее развития https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11903&utm_source=chatgpt.com
12. Шадыканова Д.С. Специфика юридической ответственности в системе местного самоуправления // Юридический журнал. – 2020.

Арзиев Н.И. – юридика илимдеринин кандидаты, Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун кылмыш жаза укуктук дисциплиналар кафедрасынын доцентинин м.а.

Мамалиева Гулгунай Чынгызовна –юриспруденция багыты боюнча магистрант, Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

Арзиев Нурбек Исамаматович – кандидат юридических наук, и.о., доцента кафедры уголовно-правовых дисциплин ЖАГУ им. Б.Осмонова.

Мамалиева Гулгунай Чынгызовна – магистрантка по направлению «Юриспруденция», ЖАГУ им. Б. Осмонова

Arziev Nurbek Isamamatovich – candidate of legal sciences, acting associate professor of the department of criminal law disciplines at b. Osmonov Zhalal-Abad State University/

Gulgunay Chyngyzovna Mamaliyeva – Master’s Student in Law, B. Osmonov Kyrgyz State University of Law (JAGU)

Оглавление

№	Статьи	Страницы
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ		
1.	ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ДООРУНДА ГУМАНИЗМ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯ: ЫСЫК-КӨЛ ФОРУМУНУН ЖАҢЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛЫК ДИАЛОГ-ДОГУ ОРДУ Ажыбалы кызы Айпери	5
2.	КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИП ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ Мергембаева А. Уркумбаева Г.	9
3.	САНАРИП МЕЙКИНДИКТЕГИ УЛУТТУК ТИЛ ЖАНА УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ Kurbanbekova Aizat Orozalievna	13
РАЗДЕЛ. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ		
4.	ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ БААЛУУЛУКТАР ЖАНА АЛАРДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИСИ Таласбаева Г. Төрөгелдиева Г.	17
5.	КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИН ӨСТҮРҮҮНҮН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ Ураимов К. М., Мырзахматова А. М.	21
6.	БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИН ӨСТҮРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ Ураимов К. М., Мырзахматова А. М.	25
7.	МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ Алыбаев К. С., Уланова А. У.	29
8.	МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУНУН ЗАМАНБАП МЕТОДИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ Алыбаев К. С., Уланова А. У.	35
9.	КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫСТЫРЫНДЫ СҮЙЛӨМДӨР Бакирова Г.К., Мухидин кызы Н.	41
10.	СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЖАНДАМА МҮЧӨСҮ Бакирова Г.К., Мухидин кызы Н.	46
11.	КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН КЕЛЕР ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК-МОДАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ Жолдошева Айтурган	51
12.	МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН ИШИНИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУНУН ЗАМАНБАП КӨЙГӨЙЛӨРҮ Камчыбекова Ш. Т., Нарматов Н. К.	55

Оглавление

13.	КЫРГЫЗ ФИТОНИМДИК ЛЕКСИКАСЫНЫН РЕТРОСПЕКТИВАСЫ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ДИАХРОНИЯСЫ Чодошева Тынаргүл Маматалиевна	61
14.	ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЙ- ЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЖОЮНУН ЖОЛДОРУ Төрөгүлова Р. А., Алишерова А.	68
15.	ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С НАЗВАНИЯМИ СРЕДСТВ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ И ИХ НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫ- КАХ Калыбекова З.С., Мамасадикова М.М.	73
16.	ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ О ТРУДЕ В РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В СОПОСТАВЛЯЕМЫХ ЯЗЫКАХ Калыбекова З.С., Максатбекова А.З.	79
17.	ЭКОЛОГИЯЛЫК АҢ-СЕЗИМДИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОРУ Эгембердиева А.Д., Таалайбек кызы Айзада, Рахманкулов А.А.	83
18.	БАЗАР-КОРГОН РАЙОНУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА 1920-1940 ЖЫЛДА- РЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮСҮНҮН КАЛЫПТАНУУСУ Эрбаева Луиза Калысбековна	89
19.	КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТЕРИ ҮЧҮН КЫЛМЫШ БОЛГОН ЖЕРДИ КАРООДО ЗАМАНБАП ТАЛАПТАР, ТЕХНИКАЛЫК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович	94
20.	КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН ФАКУЛЬТЕТЕРИ ҮЧҮН КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУККА КАРШЫ КҮРӨШҮҮНҮН ЗАМАН- БАП ЫКМАЛАРЫ: КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ЧЕЧИМДЕР Сусунбаев Талайбек Жолдошбекович, Арзиев Нурбек Исамаматович	101
21.	ЭРГЕШ АЛИЕВ – КЫРГЫЗ МИЛИЦИЯСЫНЫН ТУНГУЧ ГЕНЕРАЛЫ Темирова Маргуба Абдылдажанова, Анарбаева Гулнара Абдуманаповна	109
РАЗДЕЛ. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ		
22.	КАТУУ НЕРСЕЛЕРДИН КАСИЕТТЕРИ Молдокеримова Эктибар Карабековна Орозбеков Өмүрбек Машрапова Айымкыз Жеңишбековна	113

Оглавление

23.	ФИЗИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ Молдокеримова Эктибар Карабековна Орозбеков Өмүрбек Тагаева Мырзагүл Калдарбековна	117
24.	ФИЗИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ Молдокеримова Эктибар Карабековна Орозбеков Өмүрбек Тагаева Мырзагүл Калдарбековна	121
РАЗДЕЛ. ФИЛОСОВСКИЕ НАУКИ		
25.	ОСКАР УАЙЛЬДДИН «ДОРИАН ГРЕЙ ПОРТРЕТИ» РОМАНЫНДАГЫ ӨЗДҮКТҮН АРХИТЕКТУРАСЫ: ТРАВМА, ДИССОЦИАЦИЯ ЖАНА КУТ- КАРУУ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШ КАТАРЫ Жороева Г.А., Калбаева Алина	125
26.	САНАРИПТИК ДООРДОГУ ИНСАНДЫН АДЕП-АХЛАКТЫК-ЭСТЕТИ- КАЛЫК КАРАМА-КАРШЫЛЫГЫ: ЖАШТАР АРАСЫНДА О. УАЙЛЬД- ДЫН ИДЕЯЛАРЫНЫН КАБЫЛ АЛЫНЫШЫ Жороева Г.А., Калбаева Алина	130
РАЗДЕЛ. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ		
27.	ШАБДАН БААТЫР – ТАРЫХЫЙ ИНСА (1839 - 1912) Осмонов Өскөн Джусупбекович	135
28.	УЛУУ КЫРГЫЗ КАГАНАТЫ (IX КЫЛЫМДЫН ОРТОСУ-Х КЫЛЫМДЫН БАШЫ) Осмонов Өскөн Джусупбекович	142
РАЗДЕЛ. ЭКОНОМИКА		
29.	АЙМАКТЫК ЭКОНОМИКА ЖАНА АЙМАКТАР: СИСТЕМАЛУУ- ИНТЕ- ГРАТИВДҮҮ ЫКМА Тукубаев Эрлан Тукубаевич	150
РАЗДЕЛ. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ		
30.	КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА КУРУЛУШ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН МЫЙ- ЗАМДЫК ЖӨНГӨ САЛУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ Н.И. Арзиев, Абдыкалык кызы Нурзида	161
31.	ТЕОРЕТИКО ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ И СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕ- СПУБЛИКЕ Н.И. Арзиев, Г.Ч. Мамалиева	169